

ลักษณะขันติของพระโพธิสัตว์ในมหานิปาตชาดก
**THE CHARACTERISTIC OF THE BODHISATTVA'S PATIENCE
(KHANTI) IN MAHĀNIPĀTA JĀTAKA**

พระอธิการทองหนัก กตสาโร (มีลาบ)

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชา พระพุทธศาสนา

บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๖๑

ลักษณะชั้นดีของพระโพธิสัตว์ในมหานิบาตชาดก

พระอธิการทองหนัก กตสาโร (มีลาบ)

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชา พระพุทธศาสนา

บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๖๑

(ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย)

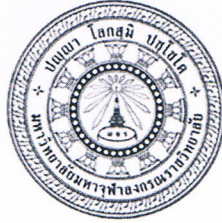
**The Characteristic of the Bodhisattva's Patience (Khanti) in
Mahānipāta Jātaka**

Phra Athikarn Thongnak Kataro (Meelarb)

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of
the Requirements for the Degree of
Master of Arts
(Buddhism)

Graduate School
Mahachulalongkornrajavidyalaya University
Academic Year 2018

(Copyright by Mahachulalongkornrajavidyalaya University)

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อนุมัติให้บัณฑิตวิทยาลัย
เรื่อง “ลักษณะขันติของพระโพธิสัตว์ในมหานิบาตชาดก” เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา ตามหลักสูตร
ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา

(พระมหาสมบุรณ์ วุฑฒิกโร, ดร.)

คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

คณะกรรมการตรวจสอบวิทยานิพนธ์

(พระมหาสมบุรณ์ วุฑฒิกโร, ดร.)

ประธานกรรมการ

(พระครูพิพิธจารุธรรม, ดร.)

กรรมการ

(ผศ. ดร.ประพัฒน์ ศรีกุลกิจ)

กรรมการ

(รศ. ดร.สุทธิชัย ยิ่งสุข)

กรรมการ

คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์

พระครูพิพิธจารุธรรม, ดร.

ประธานกรรมการ

ผศ. ดร.ประพัฒน์ ศรีกุลกิจ

กรรมการ

ชื่อผู้วิจัย

(พระอธิการทองหนัก กตสาโร)

ชื่อวิทยานิพนธ์	: ลักษณะขันติของพระโพธิสัตว์ในมหานิบาตชาดก
ผู้วิจัย	: พระอธิการทองหนัก กตสาโร
ปริญญา	: พุทธศาสตรมหาบัณฑิต (พระพุทธศาสนา)
คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์	: พระครูพิพิธจารุธรรม, ดร., พธ.บ. (ปรัชญา) , กศ.ม. (จิตวิทยาการแนะแนว), ศน.ด. (พุทธศาสนศึกษา) : ผศ.ดร. ประพัฒน์ ศรีกุลกิจ, ป.ธ. ๘, พธ.บ. (พุทธจิตวิทยา), กศ.ม. (การบริหารการศึกษา), Ph.D. (Buddhist studies)
วันสำเร็จการศึกษา	: ๑๙ กันยายน ๒๖๗๑

บทคัดย่อ

การศึกษาวินิจฉัยเรื่อง “ลักษณะขันติของพระโพธิสัตว์ในมหานิบาตชาดก” มีวัตถุประสงค์ ดังนี้ ๑) เพื่อศึกษาความหมายขันติในพระพุทธศาสนา ๒) เพื่อศึกษาลักษณะขันติของพระโพธิสัตว์ในมหานิบาตชาดก ๓) เพื่อประยุกต์ใช้หลักขันติของพระโพธิสัตว์ในมหานิบาตชาดก เพื่อใช้ใน ชีวิตประจำวัน การศึกษาวินิจฉัยในครั้งนี้ ผู้วิจัยได้ดำเนินการวิจัยตามระเบียบวิธีวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) ซึ่งใช้วิธีการรวบรวมข้อมูล การศึกษาข้อมูลจากเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องในการวิเคราะห์เนื้อหา

ผลการวิจัยพบว่า

๑) ความหมายขันติในพระพุทธศาสนา ขันติในความหมายของพระพุทธศาสนา หมายถึง อุดกั้นต่อความทุกข์ทั้งทางกาย ทางวาจา และทางใจ เช่น อุดทนต่อสภาพของปัจจัยความร้อนหรือความเย็น อุดทนต่อความทุกข์เวทนาของร่างกายเมื่อเจ็บป่วย อุดทนต่อคำด่า คำดูหมิ่น และ อุดทนต่อความโลภ ความโกรธ ความหลง นั่นคือ ความอดทน อุดกั้น ต่อความทุกข์ทรมานทั้งทางร่างกาย และจิตใจ การระงับความต้องการทางใจของตนเพื่อไม่ได้ตามต้องประสงค์ รู้จักทนไว้เมื่อไม่ได้รับสิ่งที่ต้องการ ด้วยการรู้จักอดทน และอดกั้นไม่แสดงอาการประทุพทุฏที่ไม้อ่อนจะมีผลร้ายต่อตนเอง และผู้อื่น และยังหมายถึง ความเข้มแข็งของจิตใจของบุคคลในการที่จะละทิ้งความชั่ว การกระทำความดี และทำจิตใจให้ผ่องใสอยู่เสมอ แม้จะกระทบกระทั่งในสิ่งที่ไม่พึงปรารถนา ก็ตามการ รักษาปกติภาวะของตนไว้ได้ ไม่ว่าจะถูกกระทบกระทั่งด้วยสิ่งอันเป็นที่พึงปรารถนา หรือไม่พึงปรารถนา ก็ตาม มีความมั่นคงหนักแน่นเหมือนแผ่นดิน ซึ่งไม่หวั่นไหว ไม่ว่าจะมีคนเหาะไรลงไป ของเสีย ของหอม ของสกปรกหรือของดีงามก็ตาม

๒) ลักษณะขันติของพระโพธิสัตว์ในมหานิบาตชาดก ขันติในมหานิบาตชาดก ตั้งแต่ เตมียชาดก – เวสสันดรชาดก โดยภาพรวมผู้วิจัยได้พบว่า ขันติที่ปรากฏในมหานิบาตชาดกแต่ละชาดก มีขันติปรากฏชัดเจน แต่บางชาดกก็อาศัยบริบทหรือช่วงที่มีความเกี่ยวเนื่องถึงกัน ผู้วิจัยเองก็จับเอาประเด็นมาขยายเนื้อความมาวิเคราะห์ตามเนื้อเรื่อง ที่ปรากฏอยู่ในมหานิบาตชาดก ซึ่งจะสรุปดังต่อไปนี้ ขันติเป็นหลักธรรมสำคัญต่อชีวิตของพระโพธิสัตว์ทั้ง ๑๐ พระองค์ ในเนื้อหาตั้งแต่ต้นเห็นได้ว่า พระโพธิสัตว์อาศัยหลักขันติเป็นลักษณะขันติธรรมดา ขันติอย่างกลาง ขันติอย่างสูงสุด ถึงขั้น

เสียชีวิตทั้ง ๓ อย่างนี้ ปรากฏแทรกแซงอยู่ในเนื้อหาทั้งหมดของแต่ละเรื่อง ตัวอย่างเช่น พระสุวรรณสามที่ถูกยิงโดยลูกศรที่เสียชีวิตแล้ว แต่ด้วยบุญกุศลช่วยจึงฟื้นชีวิต ในขณะที่เดียวกันพระสุวรรณสามมีความอดทน ไม่กลัวเสียชีวิต แต่กลับเป็นห่วงบิดามารดา นี่ แสดงว่าลักษณะชั้นธรรมอย่างกลางอย่างสูงสุดจะอยู่ด้วยกัน ประคับประคองไม่ให้หลงสติ เป็นต้น ดังนั้นมนุษย์ทุกคนตั้งแต่ตัวเล็กๆ จำความจนถึงเติบโตขึ้นมา แต่ละช่วงวัยก็ต้องปฏิบัติกิจวัตรประจำวันของแต่ละช่วง ไปมีหน้าที่การงานของแต่ละวัย ไม่ว่าจะป็นวัยนักเรียนปฐม จนถึงระดับอุดมศึกษา วัยทำงานมีครอบครัวจนถึงวัยผู้สูงอายุ วัยแต่ละช่วงนี้กว่าจะผ่านมาได้จะต้องอาศัยธรรมจากพระโอษฐ์นั่นก็คือ ชั้นดี เป็นหลักธรรมที่ง่ายๆ ในการดำรงชีวิต หรือเหมือนกับคนไม่มีกระดูก ไม่สามารถเดินไปได้ ขาดบางสิ่งบางอย่างไปก็ทำให้ชีวิตไม่ราบรื่น ถ้าพระโพธิสัตว์ขาดชั้นดี ก็ไม่สามารถจะบรรลุเป้าหมายได้ ถ้าต้องการพุทธภูมิต้องรออีกเป็นเวลานาน มนุษย์ที่มีชั้นดีมาตั้งแต่วัยเด็กจนถึงวัยชรา เหมือนกับพระโพธิสัตว์ถือว่าเป็นที่ฝึกฝนมาโดยตลอด จึงทำให้ชีวิตมีความสุข ถึงแม้ว่าชีวิตในตอนต้นจะมีอุปสรรคมากมายขัดขวาง ก็สามารถที่จะผลิตเอาชนะได้ เหมือนกับชีวิตของพระโพธิสัตว์ในมหานิบาต ที่ผ่านอุปสรรคมากมาย ที่กล่าวมาทั้งหมดนั้น ชั้นดีมีบทบาทสำคัญต่อพระโพธิสัตว์ทั้ง ๑๐ พระองค์ ไม่ว่าพระองค์จะอยู่ที่ไหน เวลาไหน สถานการณ์อย่างไร ก็ไม่ขาดชั้นดี เอาชั้นดีเป็นหลักในการใช้ชีวิต จะสุขหรือทุกข์อย่างไร เอาชั้นดีแก้ปัญหา

๓) เพื่อประยุกต์ใช้หลักชั้นดีของพระโพธิสัตว์ในมหานิบาตขาดก การประยุกต์ใช้หลักชั้นดีของพระโพธิสัตว์ในมหานิบาตขาดก เพื่อใช้ในชีวิตประจำวัน สามารถประยุกต์ใช้โดยการพิจารณาสิ่งที่เกิดขึ้นในทุกวันๆ ในชีวิตประจำวันที่เราต้องเจอ ไม่ว่าจะป็นด้านศาสนา การเมือง เศรษฐกิจ สังคม ที่มากระทบแก่ร่างกายและจิตใจของเราให้อ่อนแอและก่อให้เกิดเป็นความโลภ โกรธ หลง เป็นต้น เพราะโทษแห่งการขาดชั้นดีบารมีนั้นสามารถสร้างความเดือดร้อนและเสียหายแก่ตนเองและผู้อื่น เช่น ความโทสะ ทำให้ทำร้ายร่างกายของผู้อื่นได้ เพราะขาดชั้นดี เป็นต้น เมื่อสามารถบำเพ็ญชั้นดีบารมีธรรมได้แล้วก็จะได้รับประโยชน์ของชั้นดี ๖ ประการกล่าว คือ ๑) ทำให้เป็นคนหนักแน่น ไม่อ่อนแอ ไม่ท้อถอย กล้าเผชิญชีวิตทุกชนิดได้ ๒) ทำให้บุคคลมีมารยาทที่ดีงาม ไม่วุ่นวาย มักโกรธ ๓) ความอดทนช่วยพัฒนาคนให้เป็นบัณฑิต เป็นคนมีเสน่ห์น่ารัก ๔) ความอดทนเป็นบ่อเกิดของศีล สมาธิ และปัญญา ๕) ความอดทนเป็นเครื่องมือตัดต้นเหตุของความชั่วทั้งหลาย ๖) ความอดทนช่วยให้บุคคลประพฤติพรหมจรรย์บรรลุธรรมได้รวดเร็ว ดังเช่นที่ได้ปรากฏการบำเพ็ญชั้นดีบารมีในขาดกของพระโพธิสัตว์ ผู้ปรารถนาที่จะเป็นพระพุทธเจ้าในอนาคตกาล และชั้นดีของพระโพธิสัตว์เป็นคุณธรรมสำคัญประจำตัวปัจเจกบุคคลในการดำรงชีวิตทั้งเพื่อประโยชน์ชีวิตในปัจจุบันประโยชน์เบื้องต้นและประโยชน์สูงสุดแห่งชีวิตตามลำดับแห่งการพัฒนาตนเองในพระพุทธศาสนาจากสิ่งที่ทำได้ง่ายไปสู่สิ่งที่ทำได้ยากชั้นดีก็เช่นเดียวกัน บุคคลใช้ชั้นดีตั้งแต่ระดับสามัญในการดำรงชีวิตทางโลกเมื่อจะพัฒนาตนเองย่อมต้องอาศัยชั้นดีที่ได้รับการฝึกฝนดีแล้ว เพื่อเป็นฐานในการเจริญคุณธรรมในระดับที่สูงขึ้นนอกจากจะเป็นประโยชน์ตนแล้วยังเป็นประโยชน์ต่อผู้อื่นด้วย เพราะคนที่รู้จักอดทนยับยั้ง ใจตนได้ จะไม่เบียดเบียนคนอื่นให้ได้รับความเดือดร้อน แต่จะเป็นผู้บำเพ็ญประโยชน์ต่อผู้อื่น จึงทำให้ตนเองและสังคมเป็นสุข

Thesis Title : The Characteristic of the Bodhisattva's Patience (Khanti) in Mahānipāta Jātaka

Researcher : Phra Athikarn Thongnak Katasaro

Degree : Master of Arts (Buddhist Studies)

Thesis Supervisory Committee:

: Phrakru Pipitjarutham, B.A. (Philosophy), M.Ed. (Guidance Psychology), Ph.D. (Buddhist Studies)

: Asst. Prof. Dr. Praphat Srikulkit, Pali IX, B.A. (Buddhist Psychology), M.Ed. (Educational Administration), Ph.D. (Buddhist studies)

Date of Graduation : 19 September 2018

Abstract

The title of research study is the characteristic of the Bodhisattva's patience (Khanti) in Mahānipāta Jātaka. The objectives are 1) to study of the meaning of patience (Khanti) in Buddhism, 2) to study of the characteristic of the Bodhisattva's patience in Mahānipāta Jātaka, and 3) to apply the Bodhisattva's patience in Mahānipāta Jātaka into daily life. In this study, the researcher has studied the documentary research which has collected the data, has studied from the documents and related research for analysis the detail.

The result of research found that:-

1) The meaning of Khanti in Buddhism is it should be endured when faced with physical and mental suffering such as to endure with the condition of heat or cold, to endure from the physical suffering when being illness, to endure on dispraise, and to endure with greed, anger, and delusion. That is the patience with the physical and mental suffering, to control one's mind not following the desire, to be patient when getting undesirable thing, to know how to be a patient endurance which do not show any bad behavior to oneself and others. In other hand, it means the strength of a person's mind to avoid evil, do goodness, and purify the mind. Although he is attached by the undesirable thing, but he can protect oneself from the desirable or undesirable things. He is as strong as the earth; he is not vacillated ever though people poured the waste of the scent of the dirty or the good.

2) The characteristic of the Bodhisattva's patience in Mahānipāta Jātaka, Khanti in Mahānipāta Jātaka from Temiya-jataka to Vessantara-jātaka, and the researcher totally found that Khanti appearing in each Mahānipāta Jātakahas appeared clearly, but some Jātaka has depended on around content which related each other. The researcher took the issue to expand the detail for analysis in the story which appeared in Mahānipāta Jātaka. It can be concluded as follow, Khanti is the important dhamma to the ten Bodhisattva's lives, from the beginning issue saw that Bodhisattva has depended on the Khanti in common, middle Khanti, and supreme Khanti which is to devote life. These three inserted in the entire contents of each story, for example Suvannasāma tāpasa was shot by the arrows but he was revived by the meritorious making. At the same time, Suvannasāma tāpasa has patience, he was not afraid of

death, but he was worried about his parent. It means that the characteristic of middle and supreme Khanti live each together, he had controlled his mindfulness without lost, etc. So, all human beings from the beginning have remembering until grown up. In each age they will practice the daily routine of each period, they have their duty of each age from the primary school to the higher education, and working age has the family to old age. The overcoming in each age has depended on the Buddha's word, which is Khanti. It is a simple principle for living. Without any bone, the person cannot walk; lack of something to make life is not smooth. If without patience the Bodhisattva cannot be achieved. If he wishes to be Buddhahood, he must wait for a long time. The patient one from the childhood to old age as the bodhisattva who has always practice. It is to make life happy. Although in the beginning life has many barriers to obstruction. He can be overcome, it likes as the life of Bodhisattva in Mahānipāta who had overcome many obstructions. All the mentioned, Khanti is the important role to the ten Bodhisattvas, no matter where he is, what's time, or how the situation is, he was lived by Khanti. Khanti is the principle of living, happiness or unhappiness in your life was solved by Khanti.

3) The application of Khanti of the Bodhisattva in Mahānipāta Jātakainto daily life, it can be applied by the consideration what happened to the life in every day such as religion, politics, economics, and society, that having affected to mind and body, and make it weak. It is the cause of greed, anger, and delusion. The penalty of lack of patience can make suffering to oneself and others such as angry one can hurt the other because of without patience. When you can cultivate Khanti perfection, then you will get the six advantages of Khanti, e.g., 1) to be a strong person, dare face on the problems, 2) to be a good manner person, not be anger, 3) to endure for development person to be a wise, to be seductive one, 5) the patience is the tool for cutting down of the causes of evil, 6) the patience helps people who practice to attain enlightenment quickly as appearing in the Khanti perfection in the Jataka of Bodhisattva, one who wish to be a Buddhahood in the future. The Bodhisattva's patience is the individual virtue in living for benefit in both the present and future, and for the highest benefit of life respectively for self-development in Buddhism as the easy thing to be the difficulty thing as the patience. Person has used common Khanti for living in the worldly, when having developed himself, he has depended on the patience as well-being, to be the base for moral development in higher levels, in addition to his self-interest, and it also is benefit of others. One who knows how to restrain one's own mind, not violent other, but he will do benefit to others, so it makes him and society happy.

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์เล่มนี้สำเร็จลุล่วงด้วยดี เพราะผู้วิจัยได้รับคำแนะนำและความเมตตาจาก คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์ทั้ง ๒ ท่าน คือ ผศ.ดร. ประพัฒน์ ศรีกุลกิจ พระครูพิพิธจารุธรรม, ดร. ที่ท่านได้กรุณาให้เกียรติรับเป็นคณะกรรมการที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ถ่ายทอดวิชาความรู้และ ประสบการณ์เกี่ยวกับวิธีดำเนินการวิจัยที่ถูกต้องให้แก่ผู้วิจัย รวมทั้งเสียสละเวลาในการให้แนวคิด ความรู้และตรวจสอบความถูกต้อง ควบคุมด้วยความเอาใจใส่อย่างเต็มความสามารถ ดังนั้น ผู้วิจัยมีความซาบซึ้งในความกรุณา จึงขอกราบขอบพระคุณ/เจริญพรขอบคุณ มา ณ โอกาสนี้

ขอกราบขอบพระคุณ พระมหาสมบุญ ณ วุฑฒิโกโร,ดร ประธานกรรมการสอบป้องกัน วิทยานิพนธ์และคณะกรรมการสอบป้องกันวิทยานิพนธ์ทุกรูป ทุกท่าน ที่ได้ให้ข้อเสนอแนะในการ ปรับแก้ไขวิทยานิพนธ์ให้สมบูรณ์ต่อไป

สุดท้ายเจริญพรขอบคุณ/ขอกราบขอบพระคุณ ผศ.ดร. ประพัฒน์ ศรีกุลกิจ พระครูพิพิธ จารุธรรม, ดร. ที่คอยให้คำปรึกษาและช่วยเหลือมาเป็นอย่างดีตลอดการทำวิทยานิพนธ์เล่มนี้จน วิทยานิพนธ์เล่มนี้สมบูรณ์พระอาจารย์ทุกรูป คณาจารย์สาขาวิชาพระพุทธศาสนาทุกท่าน ตลอดจน เจ้าหน้าที่ทุกคนที่ได้ให้ความรู้ ประสิทธิ์ประสาทองค์ความรู้และประสบการณ์ให้เกิดขึ้น รวมถึงให้ ความเมตตาเอื้อเฟื้อ ถ่ายทอดองค์ความรู้ต่างๆ พร้อมทั้งความเข้าใจ และเป็นกำลังใจให้แก่ผู้วิจัยมา โดยตลอด คุณความดีจากการทำประโยชน์ใดๆ อันเกิดจากวิทยานิพนธ์เล่มนี้ ผู้วิจัยขอมอบบูชาเป็น กตเวทิตา คุณมารดา บิดา ครู อุปัชฌาย์ อาจารย์ และที่ขาดไม่ได้เลยคือมิตรภาพ สาขาวิชา พระพุทธศาสนา ทั้งบรรพชิตและฆราวาส ที่ให้กำลังใจซึ่งกันและกันจนวิทยานิพนธ์เล่มนี้ประสบ ผลสำเร็จด้วยดี

พระอธิการทองหนัก กตสาโร

๑๙ กันยายน ๒๕๖๑

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย	(ก)
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	(ค)
กิตติกรรมประกาศ	(จ)
สารบัญ	(ฉ)

บทที่ ๑ บทนำ

๑.๑	ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	๑
๑.๒	วัตถุประสงค์ของการวิจัย	๒
๑.๓	ปัญหาการวิจัย	๓
๑.๔	ขอบเขตการวิจัย	๓
๑.๕	นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย	๓
๑.๖	ทบทวนเอกสารและรายงานการวิจัยที่เกี่ยวข้อง	๔
๑.๗	วิธีดำเนินการวิจัย	๗
๑.๘	ประโยชน์ที่ได้รับจากการวิจัย	๗

บทที่ ๒ ความหมายชั้นดีในพระพุทธศาสนา

๒.๑	ความหมายคำว่าชั้นดี	๘
๒.๒	ชั้นดีในความหมายนักวิชาการ	๙
๒.๓	ชั้นดีในความหมายของคนทั่วไป	๑๓
๒.๔	ชั้นดีในความหมายทางวัฒนธรรมของอินเดีย	๑๘
๒.๕	ชั้นดีในความหมายของพระพุทธศาสนา	๒๓
๒.๖	ประเภทของชั้นดี	๓๙
๒.๗	วิธีสร้างชั้นดี	๔๑
๒.๘	ความสำคัญของชั้นดี	๔๓

บทที่ ๓ ลักษณะชั้นดีของพระโพธิสัตว์ในมหานิบาตชาดก

๓.๑	ลักษณะชั้นดีของพระโพธิสัตว์ในมหานิบาตชาดก	๔๖
๓.๑.๑	ชั้นดีของพระโพธิสัตว์ในเทมียชาดก	๔๗
๓.๑.๒	ชั้นดีของพระโพธิสัตว์ในมหาชนกชาดก	๔๙
๓.๑.๓	ชั้นดีของพระโพธิสัตว์ในมหาสุวรรณสามชาดก	๕๑
๓.๑.๔	ชั้นดีของพระโพธิสัตว์ในเนมิราชชาดก	๕๓
๓.๑.๕	ชั้นดีของพระโพธิสัตว์ในมโหสถชาดก	๕๕
๓.๑.๖	ชั้นดีของพระโพธิสัตว์ในกฐินชาดก	๕๗
๓.๑.๗	ชั้นดีของพระโพธิสัตว์ในพระจันทกุมารชาดก	๕๙

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
บทที่ ๓ ลักษณะขันติของพระโพธิสัตว์ในมหานิบาตชาดก	
๓.๑.๘ ขันติของพระโพธิสัตว์ในมหานารทกัศสปชาดก	๖๑
๓.๑.๙ ขันติของพระโพธิสัตว์ในวิรุทธชาดก	๖๓
๓.๑.๑๐ ขันติของพระโพธิสัตว์ในเวสสันดรชาดก	๖๔
บทที่ ๔ การประยุกต์ใช้หลักขันติของพระโพธิสัตว์ในมหานิบาตชาดก เพื่อใช้ในการชีวิตประจำวัน	
๔.๑. ขันติกับการแก้ปัญหาในชีวิตประจำวันมิติทางศาสนา	๗๒
๔.๒ ขันติกับการแก้ปัญหาในชีวิตประจำวันมิติทางการเมือง	๘๙
๔.๓ ขันติกับการแก้ปัญหาในชีวิตประจำวันมิติทางเศรษฐกิจ	๘๙
๔.๔ ขันติกับการแก้ปัญหาในชีวิตประจำวันมิติทางสังคม	๙๐
๔.๕ ขันติกับการพัฒนาคุณภาพชีวิตและสังคม	๙๑
บทที่ ๕ สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ	
๕.๑ สรุปผลการวิจัย	๑๐๒
๕.๒ ข้อเสนอแนะ	๑๐๔
๕.๓.๑ ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย	๑๐๔
๕.๓.๒ ข้อเสนอแนะเชิงปฏิบัติ	๑๐๔
๕.๓.๓ ข้อเสนอแนะเพื่อการวิจัยครั้งต่อไป	๑๐๔
บรรณานุกรม	๑๐๕
ประวัติผู้วิจัย	๑๐๗

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

ชาดกเป็นเรื่องเล่าถึงวิวัฒนาการแห่งการบำเพ็ญบารมีของพระพุทธเจ้า ตั้งแต่ยังเสวยพระชาติเป็นพระโพธิสัตว์ถือกำเนิดในภพชาติต่างๆ ได้พบปะผจญกับเหตุการณ์ต่างๆ ทั้งดีและร้าย แต่ได้พยายามทำความดีมาโดยตลอดตามที่ปรากฏในพระสูตรต้นปิฎก ขุททกนิกายชาดก เล่มที่ ๒๗-๒๘ มีทั้งหมด ๕๔๗ เรื่อง โดยแบ่งออกเป็นนิบาตต่างๆ ไว้ ๒๒ นิบาต คือเรื่องใดมีมากกว่า ๘๐ คาถา เรียกว่า “มหานิบาตชาดก”

มหานิบาตชาดกหรือที่เรียกกันในหมู่คนไทยว่าพระเจ้าสิบชาติ ได้แก่ เตมียชาดก มหาชนกชาดก สุวรรณสามชาดก เนมิราชชาดก มโหสถชาดก ภูริทัตตชาดก จันทกุมารชาดก นารทกัศสปชาดก วิธูรชาดก และมหาเวสสันดรชาดก ได้เป็นชาดกที่คนไทยให้ความสนใจ และให้ความสำคัญมากกว่าชาดกอื่นๆ เป็นอย่างมาก เพราะเป็นเรื่องราวสิบชาติสุดท้ายของพระพุทธเจ้า ก่อนที่จะเสด็จมาอุบัติเป็นพระพุทธเจ้า ที่โดดเด่นด้วยเนื้อหา มีคติธรรม วัฒนธรรมทางสังคมที่ปรากฏในชาดกในหลายด้านด้วยกัน แต่สิ่งที่ยิ่งใหญ่ของการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ คือ ทานบารมี ศีลบารมี เนกขัมมบารมี ปัญญาบารมี วิริยบารมี ขันติบารมี สัจจบารมี อธิษฐานบารมี เมตตาบารมี และอุเบกขาบารมี รวมเรียกว่า บารมี ๓๐ ทศ โดยจัดแบ่งเป็นบารมี ๑๐ (บารมีชั้นธรรมดา) อุปบารมี ๑๐ (บารมีชั้นกลาง) และปรมัตถบารมี ๑๐ (บารมีชั้นสูง)

พระพุทธศาสนาในประเทศไทยได้ยกตัวอย่างการบำเพ็ญขันติบารมีของพระโพธิสัตว์ โดยได้เอาจันทกุมารเป็นตัวอย่างในการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ในชาติหนึ่งๆ มิใช่ว่าจะทรงบำเพ็ญบารมีเพียงอย่างเดียวหนึ่ง เช่น ทรงบำเพ็ญทานบารมี หรือทรงบำเพ็ญศีลบารมีอย่างเดียวเท่า แต่ในชาติเดียวกันนั้นได้บำเพ็ญบารมีหลายอย่างควบคู่กันไป แต่อาจเด่นเพียงบารมีเดียว ที่เหนือ นอกนั้นเป็นบารมีระดับรองๆ ลงไป เช่น ในพระชาติที่เป็นพระเวสสันดร ทรงบำเพ็ญบารมีครบทั้ง ๑๐ บารมี แต่ก็มีแนวคิดเรื่องขันติบารมีแทรกอยู่ตลอดของแต่ละการบำเพ็ญแต่ละบารมี

พระเวสสันดรทรงตัดความเส่นหาในพระโอรสพระธิดา โดยมีได้โกรธแค้นพราหมณ์ชุกขกัที่มาขอ พร้อมทั้งทรงตั้งพระทัยเป็นกลางโดยมิได้รักหรือชังผู้ใด การบำเพ็ญบารมีในส่วนนี้จัดเป็นอุเบกขาบารมี^๑

การบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ไม่ว่าจะเป็นระดับใดก็ตาม ได้อาศัยความอดทนเป็นฐานแห่งการบำเพ็ญบารมีอื่นๆ ทั้งหมด ด้วยการยอมรับทุกข์ทั้งทางกายและทางใจ ที่มาล่วงเกินหรือบีบบังคับจิตวิญญาณ ทั้งทางด้านราคะ โทสะ โมหะ อันทำให้เกิดความเจ็บใจในระดับต่างๆ กัน แต่ความ

^๑ สุชีพ ปุญญานุภาพ, พระไตรปิฎก ฉบับสำหรับประชาชน, พิมพ์ครั้งที่ ๑๖, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๖๑๕.

^๒ มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่ม ๒๙. (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙). หน้า ๒๑-๒๒.

อดทนของพระโพธิสัตว์จะแตกต่างจากบุคคลสามัญทั่วไป คือเป็นไปเพื่อความประพฤติกุศลธรรมและพระโพธิญาณเป็นที่ตั้ง

ชั้นดีของพระโพธิสัตว์ในมหานิบาตชาดก จึงเป็นคุณธรรมที่เฝ้ามองแลดูกิเลสอันประกอบด้วยสติปัญญาที่มุ่งมั่นที่จะทำให้นั้นให้สำเร็จด้วยความอดทน อันเป็นลักษณะที่แท้จริงของชั้นดีในทางพระพุทธศาสนา ชั้นดีจึงเป็นบุรพภาพแห่งการทำความคิด ที่พระโพธิสัตว์ได้ทรงบำเพ็ญในแต่ละหลายบทบาท ของการดำเนินชีวิตในมหานิบาตชาดก ซึ่งถือว่าเป็นกระบวนการพัฒนาชีวิตตั้งแต่จุดเริ่มต้น จนถึงจุดหมายสูงสุดคือพระนิพพาน ซึ่งทำให้การเป็นพระพุทธเจ้าของเราครบถ้วนบริบูรณ์

การที่มนุษย์ก่อความทุกข์ความเดือดร้อนให้แก่กัน เบียดเบียน ทำร้าย กีดกัน ซึ่งซึ่งรังเกียจกันด้วยเรื่องต่างๆ เช่น เรื่องการกล่าวโทษผู้อื่นด้วยการโยนเหตุการณ์ที่เลวร้าย หรือปัญหาทางสังคมให้กลุ่มใดกลุ่มหนึ่งรับผิดชอบ การเหยียดหยามลบล้างสัญลักษณ์ การกีดกันแบ่งแยก กีดกันจากการมีส่วนร่วมในสังคม โดยเฉพาะกิจกรรมที่เป็นส่วนรวม ส่วนการแบ่งแยกนั้นก็มีหลายอย่าง เช่น แบ่งแยกทางเชื้อชาติ ศาสนา หรือทางเพศ โดยใช้กำลังเพื่อให้เกิดการเสียเปรียบแก่อีกกลุ่มหนึ่ง (รวมทั้งการเหยียดสีผิว) หรือเรื่องการใช้กำลังที่เหนือกว่ายึดครองทรัพย์สิน รวมทั้งเรื่องการแบ่งแยกทางเชื้อชาติ ศาสนา หรือทางเพศ โดยใช้กำลังเพื่อให้เกิดการเสียเปรียบแก่อีกกลุ่มหนึ่ง

ปัญหาเหล่านี้เกิดขึ้นได้กับทุกกลุ่ม ทุกที่ ส่วนสาเหตุที่ล้วนเกิดจากการขาดชั้นดี ฉะนั้นมนุษย์จึงปฏิบัติต่อกันด้วยวิธีการอันไม่พึงประสงค์ ชั้นดีจึงได้เป็นเหตุแห่งความเจริญสูงสุดในชีวิต ที่มีความจำเป็นต่อสังคมและชีวิตประจำวันเป็นอย่างยิ่ง เพราะสังคมที่บกพร่องชั้นดีธรรมย่อมแสดงถึงความเสื่อมโทรม และได้ทำให้มนุษย์มากไปด้วยความอาฆาต พยาบาท กลายเป็นช่องว่างก่อให้เกิดอันตรายคุกคามต่อสวัสดิภาพ ความมั่นคงปลอดภัยสำหรับชีวิต การไร้ชั้นดีจึงเปรียบเสมือนโรคภัยชนิดที่ ที่กำลังแพร่ระบาดอยู่ในสังคมและสร้างความเดือดร้อนเสียหายให้แก่สังคม เวชศาสตร์ในการป้องกันรักษาจิต จึงจำเป็นต้องใช้ชั้นดีธรรมเป็นกุศลกกรรมของงานทั้งปวง

ดังนั้น การศึกษาเรื่องชั้นดี ที่ปรากฏในมหานิบาตชาดก นอกจากจะทราบเรื่องราวต่างๆ ในชาดกแล้ว ยังทำให้คนรุ่นหลังได้เห็นถึงเรื่องราวๆ ในทางด้านพระพุทธศาสนาที่สอนเกี่ยวกับเรื่องราวของความอด หรือชั้นดี และยังสามารถนำไปปรับปรุงไปใช้ในการดำเนินชีวิต ไม่ว่าจะเป็นการทำงาน ครอบครัว ความรัก ได้อีกด้วย อีกทั้งยังสามารถนำไปใช้ในชีวิตรประจำวันเป็นต้นแบบในการดำเนินชีวิตว่าด้วยเรื่องของชั้นดีได้อีกด้วย

๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย

๑.๒.๑ เพื่อศึกษาความหมายชั้นดีในพระพุทธศาสนา

๑.๒.๒ เพื่อศึกษาลักษณะชั้นดีของพระโพธิสัตว์ในมหานิบาตชาดก

๑.๒.๓ เพื่อประยุกต์ใช้หลักชั้นดีของพระโพธิสัตว์ในมหานิบาตชาดกเพื่อใช้ในชีวิตรประจำวัน

๑.๓ ปัญหาการวิจัย

- ๑.๓.๑ ต้องการทราบความหมายชั้นดีในพระพุทธศาสนา
- ๑.๓.๒ ต้องการทราบลักษณะชั้นดีของพระโพธิสัตว์ในมหานิบาตชาดก
- ๑.๓.๓ ต้องการประยุกต์ใช้หลักชั้นดีของพระโพธิสัตว์ในมหานิบาตชาดก เพื่อใช้ใน ชีวิตประจำวัน

๑.๔ ขอบเขตการวิจัย

งานวิจัยเรื่อง “ลักษณะชั้นดีของพระโพธิสัตว์ในมหานิบาตชาดก” เป็นวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) ผู้วิจัยกำหนดขอบเขตเนื้อหาโดยสังเคราะห์จากการศึกษา ลักษณะชั้นดี ของพระโพธิสัตว์ ที่ปรากฏในมหานิบาตชาดกทั้ง ๑๐ ชาดก คือ เตมียชาดก มหาชนกชาดก สุวรรณ สามชาดก เนมิราชชาดก มโหสถชาดก ภูริทัตตชาดก จันทกุมารชาดก นารทกัศสพชาดก วิธูรชาดก และเวสสันดรชาดก

๑.๔.๑ ขอบเขตด้านเอกสาร

- ๑.๔.๑.๑ ข้อมูลปฐมภูมิ คือ คัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมาจุฬาลงกรณ ราชวิทยาลัย ๒๕๓๙
- ๑.๔.๑.๒ ข้อมูลทุติยภูมิ คือ วรรณคดี ฎีกา อนุฎีกา
- ๑.๔.๑.๓ หนังสือ ตำราวิชาการ เอกสาร งานวิจัยและบทความทางวิชาการที่ เกี่ยวข้องกับ สื่อเอกสารที่ไม่ได้ตีพิมพ์ และอินเทอร์เน็ต

๑.๔.๒ ขอบเขตด้านเนื้อหา

การวิจัยเรื่อง “ลักษณะชั้นดีของพระโพธิสัตว์ในมหานิบาตชาดก” เป็นวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) ผู้วิจัยได้เน้นศึกษา ชั้นดีในพระพุทธศาสนา ลักษณะชั้นดีของพระ โพธิสัตว์ในมหานิบาตชาดก และการประยุกต์ใช้หลักชั้นดีของพระโพธิสัตว์ในมหานิบาตชาดก เพื่อใช้ ในชีวิตประจำวัน

๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย

ลักษณะชั้นดี หมายถึง การรักษาปกติภาวะของตนไว้ได้ ไม่ว่าจะถูกรบกวนกระทบกระทั่งด้วย สิ่งอันเป็นที่พึงปรารถนา หรือไม่พึงปรารถนาก็ตาม อดทนต่อการ ทนลำบาก ทางกาย ทางวาจา และ ทางใจ มีความมั่นคงหนักแน่นเหมือนแผ่นดิน ซึ่งไม่หวั่นไหว ไม่ว่าจะมีความเดือดร้อนไป ของเสีย ของหอม ของสกปรกหรือของดีงามก็ตาม

พระโพธิสัตว์ หมายถึง บุคคลที่สร้างคุณงามความดี ซึ่งกำลังบำเพ็ญบารมี ๑๐ คือ เนกขัมมะ วิริยะ เมตตา สัจจะ ปัญญา ศีล ชั้นดี อธิษฐาน อุเบกขา และทาน

มหานิบาตชาดก หมายถึง ชาดกที่ชุมนุมเรื่องใหญ่ ที่เรียกว่า ทศชาติ คือ เตมียชาดก มหาชนกชาดก สุวรรณสามชาดก เนมิราชชาดก มโหสถชาดก ภูริทัตตชาดก จันทกุมารชาดก นารทกัศสพชาดก วิธูรชาดก และเวสสันดรชาดก

๑.๖ ทบทวนเอกสารและรายงานการวิจัยที่เกี่ยวข้อง

พระมหาขันทอง วิชาเดช ได้ทำการศึกษาวิจัยเรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์เรื่องขันติในพุทธศาสนาเถรวาท” ผลของการวิจัยพบว่า การที่บุคคล ชุมชน และสังคมไทยในโลกขาดคุณธรรมด้านความอดทน (ขันติ) ย่อมก่อให้เกิดปัญหาตั้งแต่ระดับปัจเจกชน และอาจขยายกว้างออกไปจนถึงระดับสังคมโลกก็ได้ ทำให้เกิดผลลัพธ์ในเชิงลบ กล่าวคือ ในระดับบุคคลขั้นนำทำให้ศักยภาพในการทำงาน การเรียน การดำเนินชีวิตของบุคคลลดลงหรือล้มเหลวได้ สำหรับปัญหาในระดับสังคมหรือระดับโลกนั้น ก็ทำให้ขาดความยุติธรรม และทำให้มนุษย์ก่อความทุกข์ความเดือดร้อนให้แก่กัน^๓

พระครูสุตธรรมวิสุทธิ์^๔ ได้ทำการศึกษาวิจัยเรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์หลักขันติในการดำเนินชีวิตของชาวตำบลท่าม่วงอำเภอสลภูมิจังหวัดร้อยเอ็ด” ผลการศึกษาพบว่า ขันติเป็นหลักธรรมที่กล่าวถึงความอดทนต่อสิ่งยั่วยวที่เกิดขึ้นทั้งภายในจิตใจและภายนอกสิ่งยั่วยวหรือปัจจัยภายใน ได้แก่ ความโลภ เป็นต้น สิ่งยั่วยวหรือปัจจัยภายนอก ได้แก่ คำพูดเสียดสี เป็นต้น ลักษณะของขันติจะมีลักษณะอดกลั้นไม่ดุร้าย ไม่ก่อทุกข์ให้เกิดขึ้น มีความเบิกบานอยู่เป็นนิตย์ ขันติ ๔ ประเภทคือ อดทนต่อความลำบากอดทนต่อทุกข์เวทนาอดทนต่อความเจ็บใจและอดทนต่ออำนาจกิเลสคือโลภ โกรธ หลง บุคคลสามารถสร้างความอดทนด้วยการยึดหลักหรืออดดับปะฐูเท่าทันอารมณ์ที่มากกระทบจิตใจ ขันติที่ปรากฏในมงคลสูตรมี ๒ ลักษณะคือ ขันติพื้นฐาน ซึ่งมาคู่กับโสรจจะ เป็นความอดทนในการทำงานทั่วไป ได้แก่ อธิวาสนขันติคืออดทนต่อการล่วงเกินของคนอื่น ส่วนขันติในฆราวาสธรรมเป็นการอดทนต่อการทำงานเลี้ยงชีพ ไม่ย่อท้อต่อความลำบากโทษของการขาดขันติคือ เป็นผู้มากด้วยเวรเมื่อตายไปจะเข้างอบายภูมิ ส่วนอานิสงส์ของขันติคือ เป็นที่รักเป็นที่พอใจของคนหมู่มากไม่ดูร้ายไม่มีความเดือดร้อนไม่หลงสติ และหลังจากตายจะไปเกิดในสุคติ

พระทักษกร ฐิริปณฺโญ (สมชวัญ)^๕ ได้ทำการศึกษาวิจัยเรื่อง “ศึกษาขันติในฐานะหลักธรรมที่ส่งเสริมการรักษาศีล ๕ ข้อที่ ๑ ในพระพุทธศาสนา” ผลการวิจัยพบว่า

๑) ขันติ หมายถึง ความอดทน อดกลั้น ทั้งทางกายและทางใจต่อสิ่งที่มากกระทบ โดยแสดงกิริยาที่เหมาะสม จนกระทั่งการอดทนต่อกิเลส ไม่ล่วงละเมิด เพื่อบรรลุจุดหมายที่พึงงาม ไม่สร้างเวรภัย ไม่ดูร้าย ไม่ก่อโทษ ไม่หลงลืมสติ แนวปฏิบัติมี ๔ ประการ คือ (๑) การอดทนต่อความลำบาก หมายถึง การมีจิตใจเข้มแข็ง พร้อมทั้งจะปฏิบัติหน้าที่ให้สำเร็จตามที่ตั้งใจไว้ (๒) ความอดทนต่อความทุกข์ คือ เมื่อเกิดความทุกข์ต้องไม่แสดงออกจนเกินกว่าเหตุ (๓) ความอดทนต่อความไม่พอใจ ความเจ็บใจ หมายถึง ความอดทนที่จะไม่กระทำการโต้ตอบเมื่อถูกด่า ถูกรังแก ถูกดูหมิ่น ถูกนิินทา หรือถูกผู้อื่น

^๓ พระมหาขันทอง วิชาเดช, การศึกษาวิเคราะห์เรื่องขันติในพุทธศาสนาเถรวาท. **วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต (สาขาพุทธศาสนศึกษา)**, กรุงเทพฯ : (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์. ๒๕๔๕),บทคัดย่อ.

^๔ พระครูสุตธรรมวิสุทธิ์, “การศึกษาวิเคราะห์หลักขันติในการดำเนินชีวิตของชาวตำบลท่าม่วงอำเภอสลภูมิจังหวัดร้อยเอ็ด”, **วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต (สาขาพระพุทธศาสนา)**, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕), บทคัดย่อ.

^๕ พระทักษกร ฐิริปณฺโญ (สมชวัญ) , “ศึกษาขันติในฐานะหลักธรรมที่ส่งเสริมการรักษาศีล ๕ ข้อที่ ๑ ในพระพุทธศาสนา”, **วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต (สาขาพระพุทธศาสนา)**, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗), บทคัดย่อ.

ยั่ว (๔) ความอดทนต่ออำนาจกิเลส หมายถึง อดทนต่อสิ่งต่าง ๆ ที่เข้ามาช่วยวนชวนให้หลงไหล หมกมุ่นมัวเมา ๒) ศีล ๕ ข้อที่ ๑ (ปาณาติบาต) เป็นเครื่องรักษาอวัยวะและชีวิตของสรรพสัตว์ มิให้เบียดเบียนกันและกัน เพื่อให้มนุษย์คลายความเหี้ยมโหด มีเมตตากรุณาเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ต่อกัน เห็นชีวิตผู้อื่นมีคุณค่าเท่าเทียมกับชีวิตตน มุ่งคุ้มครองป้องกันชีวิต ซึ่งผู้รักษาศีลจะต้องละเว้น คือ (๑) การฆ่า หมายถึง การทำให้สัตว์ตายด้วยตนเอง ใช้ผู้อื่นหรือร่วมกันทำ (๒) การทำร้ายร่างกาย คือ การทำให้ได้รับบาดเจ็บด้วยตนเอง ใช้ผู้อื่นหรือร่วมกัน และ (๓) การทรมาน คือ การประพฤตินิยมโหดต่อสัตว์ โดยไม่มีความปราณี ทำให้สัตว์ได้รับความลำบาก ๓) ชั้นดีในฐานะหลักธรรมที่ส่งเสริมการรักษา ศีล ๕ ข้อที่ ๑ ในพระพุทธศาสนานั้น ผลการวิจัยสามารถ วิเคราะห์ได้ ๓ หัวข้อหลัก คือ ๑) ชั้นดีในฐานะมีลักษณะที่ส่งเสริมความประพฤติเพื่อการพัฒนาตนไปสู่ความดีงาม การนำชั้นดีมาประพฤติด้อยมเป็นเหตุให้บุคคลควบคุมโลภะ โทสะ โมหะ ตลอดจนลตโลภะ โทสะ โมหะ ลงได้ จึงมีส่วนในการรักษา ศีล ๕ ข้อที่ ๑ เพราะเป็นการลดความโลภในการที่จะฆ่า ลดความหลงผิดที่คิดว่าฆ่าและลดโทสะ ในกรณีขาดสติ ๒) ชั้นดีในฐานะที่ส่งเสริมให้ผู้ประพฤตินอกจากการกระทำอันเป็นโทษ รวมถึงควบคุมโลภะ โทสะ โมหะ ยังสามารถนำชั้นดีมาเป็นคุณธรรมเพื่อพัฒนาตนเองให้ยิ่งขึ้นไป เพราะการกระทำ ปาณาติบาต นั้น ถือว่าเป็นการกระทำที่เป็นโทษ และ ๓) ชั้นดีกับการรักษาศีลข้อปาณาติบาตในพระพุทธศาสนาในแง่ที่ศีลเป็นวินัย เป็นการนำชั้นดีในแง่ที่เป็นคุณธรรมสำหรับการดำรงชีวิตประจำวันมาทำหน้าที่เป็นคุณธรรมพื้นฐานสนับสนุนการรักษา ศีลข้อปาณาติบาตด้วยการอดทนอดกลั้น เพียรระวังไม่ให้ โลภะ โทสะ โมหะ เกิดขึ้นภายในจิตใจ รวมถึงเป็นเครื่องมือสกัดกั้นมิให้ล่วงละเมิดศีล ด้วยการอดทนอดกลั้น ระงับความคิด เป็นการนำชั้นดี ทั้งในแง่ที่เป็นคุณธรรมและศีลธรรมมาส่งเสริมการรักษา ศีลข้อปาณาติบาต ด้วยอาการสำรวมสงบเสงี่ยม ในแง่ที่ศีลเป็นธรรมเพื่อผลบุญ เป็นการนำชั้นดีในแง่ที่เป็นคุณธรรมสำหรับการดำรงชีวิตประจำวันมาส่งเสริมการรักษา ศีลข้อปาณาติบาตให้มั่นคง จนกระทั่งเป็นศีลที่สมบูรณ์ทั้งวินัยและธรรม ในขณะที่การรักษา ศีลข้อปาณาติบาตในแง่ที่ศีลเป็นธรรมเพื่อธรรม เป็นการนำชั้นดีในแง่ที่เป็นคุณธรรมสำหรับการพัฒนาตนไปสู่ความดีงามมา เป็นคุณธรรมส่งเสริมหลักธรรมอื่น เพื่อพัฒนา ศีลปาณาติบาตไปสู่ความประพฤติ อย่างสูง อันจะเป็นการนำสันติสุขมาโลก

พระมหาวุฒิเมธ ฐุฑฒิเมโธ^๒ ได้ทำการศึกษาวิจัยเรื่อง “ศึกษาคุณค่าของชั้นดีที่ส่งเสริมการประพฤติมงคล ๓๘” ผลการวิจัยพบว่า พระพุทธองค์ทรงตรัสเหตุแห่งความเจริญก้าวหน้าของชีวิต เรียกว่า “มงคล ๓๘ ประการ” “มงคล ๓๘” จึงเป็นแม่บทในการเทศน์สอนและการแต่งตำราตั้งแต่อดีตมาจนถึงปัจจุบัน นับตั้งแต่เมื่อประมาณ พ.ศ.๙๐๖ พระพุทธโฆษาจารย์แห่งอินเดีย ได้รจนาคัมภีร์อรรถกถาชื่อปรมัตถโชติกาขึ้น พร้อมทั้งอธิบายเนื้อความในมงคลสูตรต่อมา พ.ศ.๒๐๖๗ ท่านสิริมงคลอาจารย์ พระมหาเถระแห่งล้านนาไทยได้รจนาคัมภีร์มงคลถกที่ปนี ขึ้นเป็นภาษาบาลี ขยายความมงคลสูตรได้อย่างลึกซึ้ง ทำให้เกิดคุณค่าทางวรรณกรรมที่ได้จากคัมภีร์มงคลถกที่ปนีนี้อย่างมากมายชั้นดีธรรมที่ปรากฏในมงคลสูตร คือ ความอดทน ต้องอดกลั้น หมายถึง ยับยั้งไม่ให้เกิดผลกระทบแก่จิตใจของเรา ได้แก่ ความอดทนต่ออารมณ์ของกิเลสที่มายั่ววน ไม่แสดง

^๒ พระมหาวุฒิเมธ ฐุฑฒิเมโธ, “ศึกษาคุณค่าของชั้นดีที่ส่งเสริมการประพฤติมงคล ๓๘”, **วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต (สาขาพระพุทธศาสนา)**, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๙), บทคัดย่อ.

อาการอยากได้ ความอดทนต่อความหนาว ความร้อน และความอดทนต่อการล่วงเกินของคนอื่น โดยเฉพาะอย่างยิ่งคนที่ต่ำกว่าเรา เป็นต้น

คุณค่าของขันติที่ส่งเสริมการประพฤติมงคล ๓๘ มีดังนี้ ๑) ให้คุณค่าระดับพื้นฐาน ได้แก่ ก) ด้านการฝึกตนให้เป็นคนดี มุ่งเน้นฝึกตนจากสิ่งแวดล้อม ข) ด้านการสร้างความพร้อมในการฝึกตน มุ่งเน้นการสร้างความพร้อมให้ตัวเองสร้างชีวิตให้มีเป้าหมาย ค) ด้านการฝึกตนให้เป็นคนมีความสามารถ มุ่งสร้างตนให้เป็นผู้มีประโยชน์ที่ใครๆ ต้องการ ง) ด้านการบำเพ็ญประโยชน์ต่อครอบครัว มุ่งเน้นให้สร้างครอบครัวที่ดี จ) ด้านการบำเพ็ญประโยชน์ต่อสังคม มุ่งเน้นการช่วยเหลือส่วนรวม ไม่เป็นพิษเป็นภัยแก่ใคร ๒) ให้คุณค่าระดับกลาง ก) ด้านการปรับสภาพใจให้สงบ มุ่งเน้นการปรับสภาพใจให้พร้อม เพื่อจะฝึกใจให้รองรับคุณธรรมมากขึ้น ข) ด้านการแสวงหาธรรมะเบื้องต้น ให้ตน มุ่งเน้นให้ตัวเองศึกษาธรรมะ ไม่อวดดีถือดี ไม่แบ่ง มีความสันโดษ รู้จักพอ ค) ด้านการแสวงหาธรรมะเบื้องต้นสูงให้ตน มุ่งเน้นให้ตัวเองศึกษาธรรมะเบื้องต้นสูงขึ้นไป ให้เป็นผู้ว่าง่าย น้อมรับฟังด้วยดี เพื่อเพิ่มพูนปัญญา ๓) ให้คุณค่าระดับสูง ได้แก่ ก) ด้านการฝึกปฏิบัติให้กำจัดกิเลสหมดไป มุ่งเน้นการลงมือปฏิบัติอย่างจริงจัง เพื่อกำจัดกิเลส ข) ด้านผลจากการปฏิบัติจนหมดกิเลส ทำให้จิตไม่หวั่นไหวในโลกธรรม จิตไม่โศก มีจิตเกษม มีความสุข มีใจที่สะอาดผ่องใสบริสุทธิ์

ในมงคล ๓๘ ประการนี้ ขันติธรรมมีความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องเชื่อมโยงในการประพฤติปฏิบัติตามมงคล ๓๘ จนเกิดคุณค่าด้านต่างๆ แสดงให้เห็นว่า ชีวิตที่ดีตามแนวทางมงคล ๓๘ มีขันติธรรมส่งเสริมเกื้อกูลทุกขั้นตอน ทั้งระดับพื้นฐาน ระดับกลาง และระดับสูง เพื่อพัฒนาชีวิตให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น ไปจนถึงพระนิพพาน

นางศิริวรรณ คำบัว^๗ ได้ทำการศึกษาวิจัยเรื่อง “ศึกษาความสัมพันธ์ของขันติกับการรักษาศีล ๕ ในพระพุทธศาสนา” ผลการวิจัยพบว่า ขันติ หมายถึง ความอดทนอดกลั้น ทั้งทางกายและทางใจ ต่อสิ่งที่มากระทบ จนกระทั่งอดทนต่อกิเลส ซึ่งในงานวิจัยนี้ผู้วิจัยแบ่งขันติออกเป็น ๒ ลักษณะ คือ ขันติเป็นคุณธรรมที่สนับสนุนให้การดำรงชีวิตประจำวันบรรลุเป้าหมาย และขันติเป็นคุณธรรมที่ส่งเสริมความประพฤติเพื่อการพัฒนาตนไปสู่ความดีงาม ส่วนศีล ๕ นับเป็นรากฐานในการพัฒนาคุณธรรมในระดับที่สูงขึ้นจนกระทั่งถึงระดับโลกุตระ ในเบื้องต้นการรักษาศีล ๕ เป็นวินัยหรือข้อบังคับ ซึ่งเป็นข้อปฏิบัติเชิงปฏิเสธเพื่อควบคุมความประพฤติทางกาย ทางวาจา จนกระทั่งยกระดับไปสู่ศีล ๕ ที่สมบูรณ์

การรักษาศีล ๕ ในแง่ที่เป็นวินัย บุคคลสามารถนำขันติที่เป็นคุณธรรม สนับสนุนให้การดำรงชีวิตประจำวันบรรลุเป้าหมายมาสนับสนุนการรักษาศีล ๕ เพื่อเพียรระวังไม่ให้โลภะ โทสะ โมหะ เกิดขึ้นภายในจิตใจ และขันติยอมสกดกันมิให้บุคคลล่วงละเมิดศีล ๕ อีกด้วย หลังจากนั้นบุคคลสามารถนำหลักธรรมอื่นมาสนับสนุนเพื่อเว้นจากการล่วงละเมิด ศีล ๕ เช่น ปัญญา สติสัมปชัญญะ หิริโอตตปปะ ขันติโสรัจจะ อนึ่งการรักษาศีล ๕ ในแง่ที่เป็นธรรม บุคคลสามารถนำขันติทั้งที่เป็นคุณธรรมสนับสนุนให้การดำรงชีวิตประจำวันบรรลุเป้าหมาย และคุณธรรมส่งเสริมความประพฤติเพื่อการพัฒนาตนไปสู่ความดีงามมาส่งเสริมการรักษาศีล ๕ ให้สมบูรณ์ทั้งวินัยและธรรม ยิ่งกว่านั้นบุคคล

^๗ นางศิริวรรณ คำบัว, “ศึกษาคุณค่าของขันติที่ส่งเสริมการประพฤติมงคล ๓๘”, **วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต (สาขาพระพุทธศาสนา)**, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔), บทคัดย่อ.

สามารถนำหลักธรรมอื่นมาส่งเสริมการรักษาศีล ๕ ให้สมบูรณ์ เช่น เบญจธรรม ขรवासธรรม จนกระทั่งบุคคลสามารถนำขั้นที่เป็นคุณธรรมส่งเสริมความประพฤติเพื่อการพัฒนาตนไปสู่ความดีงามมาส่งเสริมหลักธรรมอื่น เช่น ทศบารมี ไตรสิกขา เพื่อพัฒนาศีล ๕ ไปสู่ความประพฤติอย่างสูง

สำหรับผู้รักษาศีล ๕ ในแง่ที่เป็นวินัยในสังคมไทย บุคคลสามารถนำขั้นตีมาประพฤติเพื่ออดทนอดกลั้นต่อกระแสแห่งโลภะ โทสะ โมหะ ที่เกิดขึ้นอันอาจทำให้ล่วงละเมิดศีล ๕ จากนั้นบุคคลจึงนำหลักธรรมอื่นมาสนับสนุนเพื่อเว้นจากการล่วงละเมิดศีล ๕ และสำหรับผู้รักษาศีล ๕ ในแง่ที่เป็นธรรมในสังคมไทย บุคคลสามารถนำขั้นตีมาประพฤติเพื่ออดทนอดกลั้น ละทำลายโลภะ โทสะ โมหะ อันจะส่งผลให้บุคคลเว้นขาดจากการประพฤติล่วงละเมิด ทั้งทางกาย ทางวาจา และทางใจ พร้อมกับความดีงามของบุคคลที่เจริญขึ้นภายในจิตใจ ในที่สุดการรักษาศีล ๕ ย่อมสมบูรณ์ทั้งวินัยและธรรม

๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยเรื่อง “ลักษณะขันติของพระโพธิสัตว์ในมหานิบาตชาดก” เป็นวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) ซึ่งใช้วิธีการรวบรวมข้อมูลและการศึกษาข้อมูลจากเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องโดยมีวิธีการวิจัยดังนี้

๑.๗.๑ รวบรวมข้อมูลจากเอกสารชั้นปฐมภูมิ (Primary Source) โดยรวบรวมข้อมูลจากพระไตรปิฎก

๑.๗.๒ รวบรวมข้อมูลจากเอกสารชั้นทุติยภูมิ (Secondary Source) โดยรวบรวมข้อมูลที่เป็นนอร์ธกถา ฎีกา และเอกสารงานวิจัยอื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง

๑.๗.๓ ศึกษาและวิเคราะห์ข้อมูล

๑.๗.๔ นำเสนอผลการวิจัย

๑.๗.๕ สถานที่ใช้ในการค้นคว้าข้อมูล ได้แก่ ห้องสมุดวิทยาลัยสงฆ์พุทธชินราช มหาวิทยาลัยจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย และสื่อทางอินเทอร์เน็ต เป็นต้น

๑.๘ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

๑.๘.๑ ทำให้ทราบความหมายขันติในพระพุทธศาสนา

๑.๘.๒ ทำให้ทราบลักษณะขันติของพระโพธิสัตว์ในมหานิบาตชาดก

๑.๘.๓ ทำให้ทราบการประยุกต์ใช้หลักขันติของพระโพธิสัตว์ในมหานิบาตชาดก เพื่อใช้ในชีวิตประจำวัน

บทที่ ๒

ความหมายชั้นดีในพระพุทธศาสนา

๒.๑ ความหมายของคำว่าชั้นดี

คัมภีร์พระไตรปิฎก โดยเฉพาะอย่างยิ่งพระอภิธรรมปิฎกนั้น ให้ความหมายของคำว่า “ชั้นดี” เอาไว้ว่า “ยา ขนฺติ ขมนฺตา อธิวาสนฺตา, อจฺจนฺตีกุกฺกอนฺสุโรโป อตฺตมนฺตา จิตฺตสฺส; อญฺจุจฺจติ ขนฺติ”^๑ แปลว่า “ความอดทน กิริยาที่อดทน ความอดกลั้น ความไม่ดูร้าย ความไม่เกรี้ยวกราด ความเข้มแข็งแห่งจิต นี้เรียกว่า ชั้นดี”^๒ ส่วนพระวินัยปิฎกและพระสุตตันตปิฎก มิได้แจกแจงหรือกระจายความหมายของคำว่าชั้นดี เหมือนที่ปรากฏในพระอภิธรรมปิฎก พจนานุกรมภาษาบาลี วิเคราะห์ความหมายของคำว่าชั้นดีไว้คล้ายกัน เช่น

คำว่า “ชั้นดี (อิต)” เป็นคำภาษาบาลี (สัน. ภูษานฺติ) สำเร็จรูปมาจาก ขม. ธาตุ (ในความอดทน) ติ ปัจจัย รูปวิเคราะห์หว่า “ขมนฺสหนฺขนฺติ” มีความหมายว่า ความทน, ความอดทน, ความอดกลั้น^๓ ในหนังสือธาตุப்புตีปิกากหรือพจนานุกรมบาลี-ไทย ของหลวงเทพดรญาณุศิษย์ วิเคราะห์คำสำชั้นดี เอาไว้ ๒ ชุด^๔ ดังนี้

ชุดที่ ๑ ชั้นดี (ขม = สหเน) = ขมฺติ ขนฺติ-ขมนฺ แปลว่า ทน, อดทน ถ้าเป็นนาม แปลว่า ความทน, ความอดทน, ความอดกลั้น ถ้าเป็นคุณนาม แปลว่า ผู้ทน, ผู้อดทน

ชุดที่ ๒ ชั้นดี = ขนฺตา-ขมิตา-ขโม แปลว่า อดกลั้น เฉพาะคำว่า ขโม นั้น มีคำอธิบายว่า ขโมโหติ สิตฺสฺสปีอุณฺหสฺสปี มีความหมายว่า เป็นผู้อดทนต่อความเย็นบ้าง เป็นผู้อดทนต่อความร้อนบ้าง

พจนานุกรมบาลี-ไทย-อังกฤษ ฉบับภูมิพโลภิกขุ ให้ความหมายคำว่าชั้นดีเอาไว้ว่า “ชั้นดี” หรือ “ชั้นดี” (อิต.) (สัน. ภูษานฺติ) หมายถึง ความอดทน, ความอดกลั้น, การให้อภัย และบ้อยที่สุดที่ชั้นดีจะรวมกับเมตตาหรือความรัก^๕ นอกจากนั้น พจนานุกรมทางศัพท์และภาษาเรื่องอื่นๆ ก็อธิบายความหมายของคำว่าชั้นดีเอาไว้ในทำนองเดียวกัน เช่น พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๒๕ ให้ความหมายคำว่าชั้นดีเอาไว้ว่า ชั้นดี, ชั้นดี คือ ความอดกลั้นต่อสิ่งที่ไม่พอใจ, ความอดทน^๖

^๑ บาลี อภ.สง. ๓๔/๑๓๔๘/๓๐๒.

^๒ อภ.สง. ๓๔/๑๓๔๘/๓๓๗.

^๓ ป.หลงสมบุรณ์, พจนานุกรมบาลี-ไทย (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๑๙), หน้า ๑๘๐.

^๔ หลวงเทพดรญาณุศิษย์ (ทวี ธรรมธัช ป.๙), ธาตุப்புตีปิกากหรือพจนานุกรมบาลี-ไทย, พิมพ์ครั้งที่ ๕ (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๘), หน้า ๙๔.

^๕ ศาสตราจารย์นายแพทย์หม่อมราชวงศ์กัลยาณกิติ์ กิติยากร, พจนานุกรมบาลี-ไทย-อังกฤษ ฉบับภูมิ พโลภิกขุ หน้า ๑๒๒๙.

^๖ ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๒๕, พิมพ์ครั้งที่ ๕ (กรุงเทพมหานคร : อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๓๘), หน้า ๑๓๗

พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ของพระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต) ได้ให้ความหมายคำว่าขันติเอาไว้ว่า ความอดทน คือ ทนลำบาก ทนตรากตรำ ทนเจ็บใจ ความหนักเอาเบา สู้ เพื่อบรรลุจุดหมายที่ตั้งใจ^๗

สารานุกรมภาษาอีสาน-ไทย-อังกฤษ ให้ความหมายคำว่าขันติเอาไว้ว่า “ขันติ ความอดทน” ความอดทนเรียกว่า ขันติ มี ๓ ประการ^๘ ดังนี้

๑. อดทนต่อความลำบาก
๒. อดทนต่อความตรากตรำ
๓. อดทนต่อความเจ็บใจ

เอกสารทางวิชาการที่ได้ทำการศึกษาผ่านมานั้น นิยามความหมายของคำว่า “ขันติ” ได้ใจความสำคัญสอดคล้องคล้ายคลึงกัน โดยแสดงว่า “ขันติ หมายถึง ความอดทน ความอดกลั้น” ความอดทนและความอดกลั้น ซึ่งนักปราชญ์ผู้เชี่ยวชาญด้านภาษา ดังเช่นพระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต) ได้ให้ความหมายเอาไว้เหมือนกับนักปราชญ์ท่านอื่นๆ แล้วอธิบายครอบคลุมประเด็นสำคัญ ๔ ประเด็นด้วยกัน ดังต่อไปนี้

๒.๑.๑ ขันติ หมายถึง ความอดทน ความอดกลั้นต่อความลำบากตรากตรำทางธรรมชาติ ซึ่งเกิดขึ้นทางกายภาพ อาทิ ความร้อน ความหนาว ความหิวกระหาย และความเหนื่อยล้า

๒.๑.๒ ขันติ หมายถึง ความอดทน ความอดกลั้นต่อทุกขเวทนาที่เกิดขึ้นทางกาย อาทิ เมื่อยามเจ็บไข้ได้ป่วยไม่สบายกาย เกิดความทุกข์ทรมานขึ้นมา ก็รู้จักอดกลั้นเอาไว้ไม่ก่อความทุกข์เพิ่มขึ้นอีก

๒.๑.๓ ขันติ หมายถึง ความอดทน ความอดกลั้นต่อความเจ็บใจ อันเกิดขึ้นทางจิตภาพ เช่น วาจาเสียดแทง ถ้อยคำตำหนิหายบคาย คำเสียดสี หรือคำกล่าวล่วงเกินให้เกิดความเสียหาย สร้างความขุ่นเคืองใจด้วยประการต่างๆ อันบุคคลไม่พึงปรารถนา

๒.๑.๔ ขันติ หมายถึง ความอดทน ความอดกลั้นต่อพลังอำนาจบีบคั้นของกิเลส ซึ่งมีราคะ โทสะ โมหะ เป็นต้น คอยโน้มน้าวชักนำจิตใจให้ไหลไปตามกระแสแห่งอำนาจฝ่ายต่ำ การอดกลั้นต่อกิเลสก็เพื่อบรรลุเป้าหมายสูงสุดแห่งชีวิตที่ตั้งใจ

๒.๒ ขันติในความหมายของนักวิชาการ

จากบทนิยามความหมายของขันติตามระเบียบวิธีแห่งหลักภาษา ที่ปรากฏอยู่ในพจนานุกรมฉบับต่างๆ ได้กลายเป็นบรรทัดฐานให้นักวิชาการแสดงทรรศนะเรื่องขันติ เป็นมาตรฐานตรงกันไปในทิศทางเดียวกัน เช่น

ศาสตราจารย์พิเศษ เสฐียรพงษ์ วรรณปก ราชบัณฑิต แสดงทรรศนะเรื่องขันติว่า โบราณจารย์ไทยได้อธิบายว่าขันติหรือความอดทนนั้นมีอยู่ ๓ ลักษณะ^๙ คือ

^๗พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๘ (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐), หน้า ๒๖.

^๘ดร.ปรีชา พิณทอง, สารานุกรมภาษาอีสาน-ไทย-อังกฤษ (อุบลราชธานี : ด้านสุทธาการพิมพ์, ๒๕๓๒), หน้า ๑๒๔.

ก. ทนลำบาก ได้แก่ ทนทุกขเวทนาความเจ็บปวดต่างๆได้ ไม่บ่น ไม่ร้อง เมื่อประสบกับความเจ็บป่วย พยายามอดกลั้นเอาไว้

ข. ทนตรากตรำ ได้แก่ อดทนต่อการทำงานเพื่อเลี้ยงชีวิต หนักเอาเบาสู้อยู่ไม่ทอดทิ้ง

ค. ทนเจ็บใจ ได้แก่ การทนต่อการด่าทอ ว่าร้าย หรือทนต่อคำเสียดสีของบุคคลอื่น โดยไม่ถือเอาเป็นอารมณ์ ทำใจให้สงบได้ไม่ตอบโต้

จากนั้นศาสตราจารย์พิเศษ เสฐียรพงษ์ วรรณปกชี้ให้เห็นความแตกต่างระหว่างความอดทนกับความอดกลั้น ตามทำนองที่พระอรรถกถาจารย์ ท่านแบ่งแยกความอดทนไว้ ๒ ประการดังนี้

๑. ความอดกลั้น หมายถึง เมื่อเกิดความเจ็บปวดทางกายก็ดี เวลาตรากตรำทำงานหนักก็ดี เวลามีคนด่าว่าร้ายก็ดี พยายามอดกลั้นเอาไว้ไม่แสดงความอ่อนแอออกมา อย่างนี้เรียกว่าอดกลั้น (อริวาสนขันติ)

๒. ความอดทน หมายถึง อาการที่ไม่โกรธ เป็นความเข้มแข็งของจิตที่ได้รับการฝึกฝนจนเกิดความทนทานแกร่งกล้าแล้ว (ตติศึกษาขันติ)

สรุปว่าความอดกลั้นนั้น เป็นอาการของจิตใจที่ยังมีความโกรธอยู่แต่ไม่แสดงออก ความอดกลั้นเป็นเรื่องของคนมีกิเลสหนาแน่น มีขอบเขตจำกัด ส่วนความอดทนนั้น จิตใจสงบเย็นไม่มีอาการของความโกรธปรากฏ เป็นคุณสมบัติของบุคคลผู้ที่มีกิเลสเบาบางหรือหมดกิเลสแล้ว ขันติชนิดนี้ พระพุทธเจ้าตรัสว่าเป็นยอดตบะ (ตติศึกษาขันติ)^{๑๐}

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ทวี ภูมรินทร์ อธิบายว่า ขันติ ความอดทน หมายถึงการรักษาความเป็นปกติของคนไว้ได้ ไม่ว่าจะถูกกระทบกระทั่งด้วยสิ่งอันพึงปรารถนาหรือไม่พึงปรารถนาก็ตาม ต้องมีความมั่นคงหนักแน่นไม่หวั่นไหวต่อสิ่งใด^{๑๑}

พระศาสนโสภณ (เจริญ สุวฑฺฒโน) อธิบายหลักคำสอนเรื่องขันติว่า ขันติ ได้แก่ ความอดทนต่อความหนาว ร้อน หิวกระหาย ความเจ็บปวด คำด่าว่าเสียดสีให้เจ็บใจ และขันติเป็นธรรมเครื่องเผาผลาญกิเลสอย่างยิ่ง^{๑๒}

อาจารย์แปลก สนธิรักษ์ อธิบายขันติเอาไว้ว่า ขันติคือความทนทานต่อสิ่งที่ไม่พอใจเป็นเหตุให้เสียประโยชน์ ความอดทนเป็นกระบวนการชักนำให้กิจการต่างๆ ดำเนินไปอย่างสม่ำเสมอ ไม่ทิ้งร้างเสียแต่กลางคันและทำให้เกิดความบากบั่นทำการนั้นๆจนสำเร็จลุล่วงไป^{๑๓}

พจนานุกรมวิพโยคะ รัตนรังสี ก็ได้แสดงทรรศนะเรื่องขันติว่า เราต้องมีความอดทนในเมื่อถูกผู้อื่นด่าว่า อดทนต่อลมแดด อดทนต่อทุกขเวทนา อดทนต่องานหนัก^{๑๔}

^{๑๐} เสฐียรพงษ์ วรรณปก, **สูตรสำเร็จแห่งชีวิต**, (กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ป, ๒๕๓๓), หน้า ๑๓๔-๑๓๕.

^{๑๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๕-๑๓๗.

^{๑๒} ผู้ช่วยศาสตราจารย์ทวี ภูมรินทร์, **มงคลชีวิต** (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ดวงแก้ว, ไม่ปรากฏปีที่พิมพ์, หน้า ๑๔๓).

^{๑๓} พระศาสนโสภณ (เจริญ สุวฑฺฒโน), **รวมธรรมะ** หน้า ๑๘๘.

^{๑๔} แปลก สนธิรักษ์, **เสียงศีลธรรม เล่ม ๑** (กรุงเทพมหานคร : องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๐๔), หน้า ๑๖๘.

^{๑๕} พจนานุกรมวิพโยคะ รัตนรังสี, **แว่นส่องพระศาสนา** (กรุงเทพมหานคร : โอเดียนสโตร์, ๒๕๒๙), หน้า ๖๐.

อาจารย์เกษม บุญศรี อธิบายพุทธจริยธรรมเรื่องขันติเอาไว้คล้ายกันว่า ขันติคือความอดทน ความทนทาน ในการประกอบกิจการงานให้สำเร็จลุล่วงไป กล่าวโดยลักษณะของความอดทนนั้นมีอยู่ ๓ ประการ^{๑๕} ด้วยกันคือ

- ก. ความทนลำบาก
- ข. ความทนตรากตรำ
- ค. ความอดใจ

พันเอกปิ่น มุกทุกันต์ อธิบายลักษณะของขันติว่า ขันติ แปลว่า ความอดทน เป็นลักษณะความเข้มแข็งของจิตใจ ในการพยายามทำความดีหลีกเลี่ยงหนีจากความชั่ว สถานการณ์ที่ทำให้ต้องใช้ขันติมี ๔ อย่าง^{๑๖} ได้แก่

- ก. อดทนต่อความลำบาก ซึ่งเกิดจากการทำงานจนเหน็ดเหนื่อย หิวกระหาย หรือถูกแดดลมฝนกระทบ
- ข. อดทนต่อความทุกข์เวทนา ที่เกิดจากการเจ็บป่วยความไม่สบายกาย
- ค. อดทนต่อความเจ็บใจ เมื่อถูกผู้อื่นล่วงเกินด้วยคำด่าหรือคำสบประมาท
- ง. อดทนต่ออำนาจกิเลส หมายถึง อดทนต่ออารมณ์ฝ่ายเพลิดเพลิน เช่น ความสนุกสนาน การเที่ยวเตร่

โชติ จินตแสวง ได้ให้ความหมายของขันติเอาไว้ว่า ขันติคือความอดทน หมายถึงการรักษาภาวะปกติของตนไว้ได้ ไม่ว่าจะถูกกระทบกระทั่งด้วยสิ่งที่พอใจหรือไม่พอใจ ซึ่งมีลักษณะของการอดทนดังนี้^{๑๗}

- ก. อดทนต่อทุกข์เวทนา เป็นการอดทนต่อความไม่สบายกาย ไม่สบายใจ และการเจ็บไข้ได้ป่วย
- ข. อดทนต่อความยากลำบาก เป็นการอดทนต่อธรรมชาติและอาการยังชีพ
- ค. อดทนต่อความเจ็บใจ เป็นการอดทนต่อความไม่ยุติธรรม
- ง. อดทนต่ออำนาจของกิเลส เป็นการอดทนต่อสิ่งยั่วชวน หรือความปรารถนา เป็นสิ่งก่อให้เกิดความอยากได้

ทัศนะ. พินิจกานนท์ อธิบายหลักคำสอนเรื่องขันติเอาไว้ว่า ขันติ ความอดทน อดกลั้น ทำให้เกิดการยั้งคิดไม่ให้อารมณ์ร้อนรุ่ม และเป็นปัจจัยให้เกิดปัญญาคิดแก้ไขสถานการณ์หรือปัญหาต่างๆ ได้ โดยมีลักษณะของการอดทน^{๑๘} ดังนี้

- ก. อดทนต่อความลำบาก เป็นการอดทนต่อธรรมชาติทั้งปวง

^{๑๕}เกษม บุญศรี, พระพุทธโอวาท ๓ ข้อ (กรุงเทพมหานคร : องค์การค้ำของคุรุสภา, ๒๕๐๔), หน้า ๘๑.

^{๑๖}พันเอกปิ่น มุกทุกันต์, เรียบเรียง, แนวสอธรรมะตามหลักสูตรนักธรรมตรี (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, ๒๕๑๔), หน้า ๔๖๒-๔๖๓.

^{๑๗}โชติ จินตแสวง, เรียบเรียง, ๓๘ มงคล (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒), หน้า ๙๗.

^{๑๘}ทัศนะ พินิจกานนท์, เรียบเรียง, มงคลแห่งชีวิต (กรุงเทพมหานคร : กังหัน, ๒๕๔๑), หน้า ๙๘.

ข. อุดหนุนต่อทุกข์ เป็นการอุดหนุนต่อความทุกข์ภายในยามเจ็บไข้ได้ป่วย และทุกข์ทางใจเมื่อเกิดปัญหา

ค. อุดหนุนต่อความเจ็บใจ เป็นการอุดหนุนต่อวาทจาตุญญาคูหมิ่น ถ้อยคำถากถางของบุคคลอื่น

ง. อุดหนุนต่อกิเลส เป็นการอุดหนุนไม่ไปมัวเมาต่อกิเลสปัญหาต่างๆ ที่จะเกิดขึ้นในจิตใจ

หนังสือพระธรรมเทศนาสอนประชาชน (ฉบับกรมธรรมการ) ให้ความหมายของขันติเอาไว้ว่า ขันติแปลว่าความอดทน เป็นคุณสมบัติของบุคคลผู้มีใจหนักแน่นไม่ท้อถอย ขันติมี ๒ ประการ^{๑๙} คือ

ประการแรก ขันติหมายถึงความอดทนต่อความตรากตรำ ได้แก่ ทนต่อความหนาว ร้อน หิว กระจาย อุดหนุนต่อทุกขเวทนา อุดหนุนความเจ็บใจ ในเมื่อเผชิญกับสิ่งไม่น่าปรารถนา

ประการที่สอง ขันติหมายถึงความอดทนต่อสถานการณ์ ๓ ลักษณะ ได้แก่ อุดหนุนต่อความทุกข์อันเกิดจากตัณหา อุดหนุนต่อความทุกข์ซึ่งเกิดจากความคิดร้าย และอุดหนุนต่อความทุกข์อันทำให้เกิดความหลง

พระราชันนทมนี (ภิกขุ ปัญญานันทะ) ซึ่งปัจจุบันดำรงสมณศักดิ์เป็นพระธรรมโกศาจารย์ ได้แสดงความหมายของขันติว่า ขันติ แปลว่า ความอดทน ความทนได้ ความอดทนมี ๓ ชั้น^{๒๐} ได้แก่

ก. ความทนลำบาก หมายถึง ความอดทนต่อความเจ็บไข้ เจ็บปวดทางร่างกาย

ข. ความอดทนต่อความตรากตรำ หมายถึง อุดหนุนต่อความเปียกเปื้อนทางธรรมชาติ เช่น ฝนตกบ้าง แดดออกบ้าง ความร้อน ความหนาว หรือการเดินทางซึ่งไม่เอื้ออำนวยบ้าง

ค. ความอดทนต่อความเจ็บใจ หมายถึง อุดหนุนต่อสิ่งที่ยั่วยู่ที่จะทำให้เกิดอารมณ์เกิดความกำหนัด ไม่แสดงความขัดเคือง ไม่แสดงความลุ่มหลง ไม่แสดงความเมามัว เป็นคนหนักแน่นไม่อ่อนไหวต่ออารมณ์ที่มากระทบ แต่มั่นคงประดุจเสาหินแมนลมหักก็ไม่โยกไม่โคลง ซึ่งเรียกว่า อุดหนุนชั้นสูง หรือทนต่อความกระทบกระทั่งเปรียบเปรยเสียดสีในทางที่เสียหาย เช่นถ้อยคำด่าว่าก็สามารถอดทนเอาไว้ได้

พระธรรมโกศาจารย์(เจ้ามอญอินทปญโญ) หรือท่านพุทธทาส เมื่ออธิบายเรื่องความอดทน ดูเหมือนว่าท่านจะใช้กรอบในการทำความเข้าใจ โดยบรรทัดฐานไม่แตกต่างจากนักวิชาการท่านอื่นๆ เท่าใดนัก ท่านอธิบายว่า ขันติ คือความอดทนหรืออดกลั้นต่อความจำเป็นสำหรับชีวิต ๔ อย่าง^{๒๑} ด้วยกัน คือ

^{๑๙}พระธรรมเทศนาสอนประชาชน (ฉบับกรมธรรมการ) (กรุงเทพมหานคร : หสน.อาหารการพิมพ์, ๒๕๓๘), หน้า ๔๐๐-๔๐๑.

^{๒๐}พระราชันนทมนี (ภิกขุ ปัญญานันทะ) คำสอนผู้บวชใหม่ อบรมพระนวกะ พ.ศ.๒๕๑๙, พิมพ์ครั้งที่ ๔ (กรุงเทพมหานคร : หจก.การพิมพ์พระนคร, ๒๕๒๕), หน้า ๒๗๙.

^{๒๑}พุทธทาสภิกขุ, อริยศีลธรรม (ชุดธรรมโฆษณ์) (ธรรมทานมูลนิธิจัดพิมพ์, ๒๕๒๐), หน้า ๓๘๑-๓๘๒.

ก. อุดกั้นต่อความเป็นไปตามธรรมชาติ เช่น ความร้อน ความหนาว เหลือบ ฝุ่น ลม แดด เป็นสิ่งที่ยากจะหลีกเลี่ยง แต่ต้องอุดกั้นด้วยการทำจิตใจไม่ให้เป็นทุกข์ขึ้นมา

ข. อุดกั้นต่อความเจ็บไข้ได้ป่วย ถ้าไม่รู้จักอุดกั้นหรือเฉยได้ ก็เท่ากับกินของแสลง ทำให้สูญเสียกำลังใจ ทำให้เกิดความรู้สึกเป็นทุกข์ทรมานเพิ่มขึ้นอีก อย่างนี้ไม่มีประโยชน์อะไร จึงต้องอุดกั้นต่อความเจ็บไข้ได้ป่วย

ค. อุดกั้นต่อการอยู่ร่วมกัน ซึ่งมีทั้งคนพาลหรือคนบ้า การกระทำของคนเหล่านี้ทำให้ต้องใช้ความอดกั้น หรือบางทีแม้เป็นคนดีหากมีกิเลสก็คือคนบ้า แต่เป็นคนบ้าชนิดที่ไม่มีใครเรียกว่าบ้า ฉะนั้นคนมีกิเลสก็ย่อมล่วงเกินผู้อื่นด้วยการด่าบ้าง หรือดูหมิ่นดูแคลนบ้าง ก็เป็นเรื่องที่ต้องอุดกั้น

ง. อุดกั้นอย่างสูง ก็คืออุดกั้นต่อการบีบคั้นแห่งกิเลสของตน ทุกคนมีกิเลสเป็นพลังผลักดันคอยชักใยอยู่เบื้องหลังให้ต้องทำตาม นับตั้งแต่อยากสูบบุหรี่ อยากไปดูหนังดูละคร อยากกินเหล้าเมายา อยากไปแสวงหากามารมณ์ด้วยอำนาจของกิเลสต่างๆ ก็ล้วนแต่เป็นเรื่องที่จะต้องอุดกั้น จากนั้นท่านพุทธทาสได้สรุปว่า ชั้นดีมี ๓ ระดับ^{๒๒} คือ

ก. ระดับต่ำสุด ชั้นดีคือกระบวนการอดทนต่อความบีบคั้นทางธรรมชาติ เช่น เรื่องของความหนาว เรื่องของความร้อน เป็นต้น

ข. ระดับกลาง ชั้นดีคือความอดทนต่อการสบประมาท

ค. ระดับสูง ชั้นดีคือกระบวนการอดทนอดกั้น ต่อการบีบคั้นของกิเลส คือ ราคะ โทสะ และโมหะ

๒.๓ ชั้นดีในความหมายของคนทั่วไป

ผศ.ดร.สมสุดา ผู้พัฒนา และ ดร.อัจฉรา ธนะมัย ได้ทำการวิจัยเชิงสำรวจเรื่อง “ความอดทน : แหล่งที่มาและปัจจัย” ของประชาชนทั่วไปในสังคมไทยปัจจุบัน (พ.ศ.๒๕๔๓) โดยกำหนดประเภทของความอดทนเป็น ๔ ประเภท^{๒๓} คือ

ก. ความอดทนต่อความลำบากตรากตรำ

ข. ความอดทนต่อทุกข์เวทนา

ค. ความอดทนต่อความกระทบกระทั่ง

ง. ความอดทนต่อความเฝ้ายาวนาน (กิเลส)

ประชาชนโดยทั่วไปที่ทำการวิจัยนั้น มีความรู้ตั้งแต่อ่านออกเขียนได้ ซึ่งคณะทำการวิจัยดำเนินการดังนี้^{๒๔}

๑.) เลือกสถานที่ เช่น วัด เนื่องจากวัดเป็นแหล่งรวมคนจากทุกเพศทุกวัยและทุกระดับ

^{๒๒} พุทธทาสภิกขุ, นวกานุกรณ์ เล่ม ๑ (ชุดธรรมโฆษณ์) (ธรรมทานมูลนิธิจัดพิมพ์, ๒๕๑๔), หน้า ๑๒๓-๑๒๔.

^{๒๓} ผศ.ดร.สมสุดา ผู้พัฒนา และ ดร.อัจฉรา ธนะมัย, รายงานการวิจัย “ความอดทน : แหล่งที่มาและปัจจัย” (มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, ๒๕๔๓), หน้า ๖.

^{๒๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๑.

๒.) การสุมเลือกวัด เพราะวัดมีคุณลักษณะดังนี้คือ ประชาชนไปวัดเป็นจำนวนมาก มีการเทศน์สอนประชาชน และตั้งกระจายอยู่ทุกภาคทั่วประเทศ

คณะวิจัยเลือกทำการศึกษาเฉพาะจังหวัดที่สำคัญ คือ จังหวัดเชียงใหม่ พิจิตร สิงห์บุรี ปทุมธานี นนทบุรี กรุงเทพมหานคร สุราษฎร์ธานี นครศรีธรรมราช สงขลา ศรีสะเกษและจังหวัดใกล้เคียง

จากรายงานการวิจัยเรื่องดังกล่าวนั้น แม้จะเป็นการสุ่มตัวอย่างจากประชาชนเพียงบางส่วนของประเทศ แต่ก็ครอบคลุมทุกภาคทั่วประเทศ การให้ความร่วมมือตอบแบบสอบถามของประชาชน โดยยอมรับเงื่อนไขของขั้นตอนที่กำหนดเอาไว้ล่วงหน้า ๔ ประเภท ทำให้ทราบว่าคนทั่วไปยอมรับมติและเข้าใจความหมายของมโนทัศน์เรื่องขั้นตอน ตรงกับทัศนะของนักวิชาการทั้งหลาย นั่นคือเข้าใจขั้นตอนเป็น ๔ ประเภท ดังที่กล่าวอ้างมาตั้งแต่ต้นนั่นเอง

ความเข้าใจพุทธจริยธรรมเรื่องขั้นตอน ของนักวิชาการและของคนทั่วไป ซึ่งมีนัยที่ไม่แตกต่างกันเช่นนี้มีข้อที่น่าสังเกตอย่างน้อย ๒ ประการ คือ

ประการแรก โดยพื้นฐานแล้วขั้นตอนเป็นคุณสมบัติประจำตัวของปัจเจกบุคคล ข้อสันนิษฐานนี้จะปรากฏชัดเมื่อมีคนกล่าวถึงเรื่องความอดทน จะเป็นความอดทนของบุคคลคนเดียว ขอให้พิจารณาตัวอย่างต่อไปนี้ “นายแดง” เป็นกรรมกรประกอบอาชีพรับจ้างก่อสร้างทั่วไป งานแบกหินขนทรายโบกปูนเป็นเรื่องธรรมดาของผู้ใช้แรงงานหนัก ซึ่งทำอยู่เป็นประจำ บางครั้งการทำงานเกิดความผิดพลาด บกพร่อง เขาถูกหัวหน้าผู้ควบคุมงานตำว่าด้วยถ้อยคำรุนแรง ถูกเพื่อนร่วมงานเหยียดหยัน แต่ไม่มีปฏิกิริยาอย่างไรจากเขา พอเลิกงานกลับถึงที่พัก เขายังต้องเผชิญกับปัญหาชีวิตภายในครอบครัวอีกรูปแบบหนึ่ง ผลตอบแทนจากค่าจ้างแรงงานไม่เพียงพอสำหรับใช้จ่ายภายในครอบครัว ต้องส่งลูกสองคนเรียนหนังสือ ค่าใช้จ่ายส่วนหนึ่งเตรียมเอาไว้เป็นค่ารักษาพยาบาลภรรยาซึ่งป่วยเป็นโรคร้าย ที่แพทย์บอกว่าไม่มีทางรักษาให้หายขาดได้ ทุกๆ วันนายแดงยังคงทำงานหนักเช่นเดิม มีวิถีชีวิตเหมือนเดิม ทุกคนที่ได้สัมผัสกับชีวิตของเขามักจะพูดว่า นายแดงเป็นคนที่มีความอดทนสูง สู้งานหนักได้ตลอดทั้งวัน โดยไม่ยอมท้อถอยหรือหมดกำลังใจ ไม่คำนึงถึงความเหนื่อยล้า ไม่ว่าสถานการณ์จะเลวร้ายหรือมีปัญหา รุมเร้า ปีบคั้นหนักหน่วงเพียงใด เขาก็สามารถอดทนอดกลั้นได้เสมอ ทัศนะดังกล่าวนี้ สื่อความหมายเฉพาะเจาะจงขั้นตอนสำหรับนายแดงคนเดียวเท่านั้น ซึ่งส่วนมากก็มักจะเป็นความอดทนทางกายเป็นพื้นฐาน อย่างไรก็ตามคนที่มีความอดทนทางกาย บ่งบอกว่าเขาย่อมเป็นคนที่มีจิตใจเข้มแข็งด้วย

ประการที่สอง จากตัวอย่างเดียวกันนั้น การที่นายแดงยังคงทำงานหนักต่อไป เราสามารถวิเคราะห์ได้ว่า นอกจากจะมีเหตุผลเกี่ยวกับสัจชาตญาณแห่งการมีชีวิตอยู่ เป็นพลังขับเคลื่อนให้เขาดิ้นรนสู้ชีวิตไม่ท้อแท้หรือสิ้นหวัง เหตุผลอีกประการหนึ่ง ซึ่งทำให้เขาสู้งานหนักได้โดยไม่หวั่น นั่นก็คือความเข้มแข็งของจิตใจ ซึ่งเป็นคุณสมบัติประการหนึ่งของขั้นตอน คือความอดทนทางจิตใจ เมื่อเป็นความอดทนประจำใจ ขั้นตอนจึงเป็นคุณสมบัติส่วนตัว และ/หรือเป็นคุณธรรมประจำจิตใจของทุกคน ซึ่งจะขาดเสียไม่ได้ เพราะขั้นตอนทำให้เกิดการยั้งคิด ไตร่ตรองเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นอย่างรอบคอบ ลุ่มลึก และเป็นระบบทุกขั้นตอน ความยั้งคิดอิงอาศัยอำนาจของขั้นตอนจะเปิดทางให้คุณธรรมข้ออื่น เช่น มีสติปัญญาเข้าช่วยเหลือการตัดสินใจแต่ละครั้ง เพื่อให้เกิดความชอบธรรมถูกต้องที่สุด ฉะนั้น เมื่อพิจารณาตามทัศนะนี้ ขั้นตอนก็เป็นปัจจัยให้เกิดปัญญา ด้วยเหตุนี้ความอดทนจึงเป็นเรื่องใกล้ตัวที่ใครๆ ก็สามารถสัมผัสได้หรือนำไปใช้ได้ในชีวิตประจำวัน

อย่างไรก็ตาม ชั้นดีสื่อความหมายครอบคลุมมากกว่านั้น กล่าวคือชั้นดีไม่จำกัดขอบเขต อยู่เฉพาะปัจเจกชนเท่านั้น แต่ชั้นดีมีศักยภาพสูงส่งเพียงพอที่จะนำมาเป็นอุดมคติของสังคมหรือของโลกได้เลยทีเดียว หากเรามีฉันทานุมิตรร่วมกัน โดยวางอยู่บนฐานความเชื่อที่ว่า ศิลคือบรรทัดฐานทางจริยธรรมสำคัญ ซึ่งเป็นเป้าหมายเชิงสร้างสรรค์ที่จำเป็นอย่างยิ่งสำหรับสังคม โดยความหมายนี้ ศิลจะเปรียบประดุจเบ้าหลอมแห่งคุณธรรม ซึ่งทำหน้าที่ขัดเกลาหล่อหลอมพฤติกรรมของบุคคลให้งดงามตลอดชีวิต เพื่อให้วิถีชีวิตดำเนินไปด้วยความราบรื่นปราศจากการเบียดเบียนกันเพราะศิลปะหมายถึงความปกติหรือข้อปฏิบัติ ที่จะทำให้เกิดความปกติตามธรรมดา เมื่อศิลปะกลายเป็นจริยธรรมสำหรับมนุษย์ ความหมายของอาการปกตินั้นก็ไม่ได้หมายความว่ามนุษย์จะต้องอยู่นิ่งเฉย นิ่งแข็งเป็นต่อไม้ แต่หมายความว่ามนุษย์ยังคงทำกิจกรรมทุกอย่างตามสมควรที่ต้องทำ แต่อยู่ในภาวะปกติ คือไม่เดือดร้อน ไม่กระวนกระวาย ไม่ระส่ำระสาย ไม่มีความสกปรกเศร้าหมองอันใดเกิดขึ้น นี่เป็นลักษณะภาวะปกติของมนุษย์^{๒๕} ด้วยเหตุนี้ ศิลจึงจะอำนวยความสะดวกให้กับบุคคลในสังคมอย่างทั่วถึง ในทำนองเดียวกันสังคมก็มีความจำเป็นต้องใช้ชั้นดีเข้ามารองรับกระบวนการดำเนินชีวิตของคนในสังคมด้วยเช่นกัน เพราะศิลปะเกิดขึ้นได้ต้องมีสมมุติฐานในการเกิดหรือมีปัจจัยแห่งการเกิด ปัจจัยที่ว่านั้นก็คือชั้นดีกับโครงสร้าง คือความอดทนซึ่งส่งเสริมให้เกิดความสงบด้วยการไม่แสดงอาการเหล่านี้ คือหน้าตาบูดเบี้ยว หรือมือและเท้าสั่นระรัว ซึ่งเป็นอาการที่ผุดผิดจากความหมายของศิลปะ เพราะฉะนั้นชั้นดีจำเป็นต้องใช้ในทุกระณีก เพราะเราจะทำอะไรให้ดีกว่าต้องอดทน หรือการจะรักษาศิลปะก็ต้องมีความอดทน^{๒๖} เมื่อพิจารณาตามมุมมองที่ว่านี้ ศิลในอีกความหมายหนึ่งก็คือชั้นดีนั่นเอง เนื่องจากคุณธรรมทั้งสองนั้นเป็นปัจจัยเกื้อกูลแก่กันและกัน เหมือนเหรียญอันเดียวกันแต่มีสองด้าน และจะแตกต่างกันบ้างในแง่ของความหมาย แต่ในภาคปฏิบัติโดยภาพรวมก็คือเหรียญอันเดียวกัน เพราะศิลปะคือภาวะความปกติแห่งตน ด้วยการไม่ล่วงละเมิดสิทธิอันชอบธรรมของบุคคลอื่น ด้วยการไม่เบียดเบียนปองร้ายใหม่เอาชีวิตของผู้อื่นให้ได้รับความทุกข์ทรมานหรือความเดือดร้อน ภาวะแห่งศิลปะจึงจะปรากฏขึ้นได้ ในขณะที่ชั้นดีก็มีลักษณะแห่งการยับยั้ง หักห้าม ไม่ให้สัญชาตญาณแห่งอำนาจฝ่ายต่ำเข้าครอบงำจิตใจ จนเป็นเหตุให้เกิดปฏิกริยาตอบโต้หรือการล่วงละเมิด เบียดเบียนชีวิตใดๆ เช่นเดียวกันนี้เป็นคุณภาพแห่งชีวิต ซึ่งเชื่อมโยงกันระหว่างศิลปะกับชั้นดี เราอยู่ในสังคมที่มีความหลากหลายแตกต่างกันด้วยปริมาณและคุณภาพ ปริมาณในที่นี้หมายถึงสังคม ซึ่งเกิดจากการรวมกันของคนหลายเชื้อชาติต่างเผ่าพันธุ์ และต่างวัฒนธรรม ส่วนคุณภาพหมายถึงศักยภาพแห่งการพัฒนาชีวิต เช่นระดับสติปัญญา และระดับคุณธรรม เป็นต้น จึงต้องเรียนรู้กระบวนการใช้ชีวิตในเชิงสร้างสรรค์ร่วมกันในสังคม การใช้ชีวิตร่วมกันก็เพื่อให้เกิดคุณภาพอย่างเหมาะสม ด้วยการมีระเบียบวินัยอันดีงามสร้างฉันทะในการปฏิบัติตามกฎเกณฑ์ของสังคมร่วมกัน เพื่อความเป็นเอกภาพในชุมชน อันจะส่งผลให้สังคมดำเนินไปในทิศทางเดียวกัน มีจุดหมายปลายทางร่วมกัน โดยอาศัยชั้นดีเป็นปัจจัยสำคัญในกระบวนการพัฒนาชีวิตสำหรับปัจเจกชนและสังคม

^{๒๕} พุทธทาสภิกขุ, ทาน ศิล ภาวนา, เรียบเรียงโดย รังสี สุทนต์ (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ สุขภาพใจ, ไม่ปรากฏปีที่พิมพ์), หน้า ๕๖-๕๗.

^{๒๖} พุทธทาสภิกขุ, โอสาเรตัพพธรรม (ชุดธรรมโฆษณ์), พิมพ์ครั้งที่ ๒ (ธรรมทานมูลนิธิจัดพิมพ์, ๒๕๒๕), หน้า ๙๖.

ขั้นดีในความหมายนี้เป็นความอดทนซึ่งเกิดจากความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับมนุษย์ด้วยกันซึ่งอาจจะเกิดการกระทบกระทั่งกันบ้างการให้อภัยยอมเป็นความถูกต้องเหมาะสมจึงเป็นรากฐานของความรักความเมตตา

ง. ขั้นดีหมายถึงความอดทนอดกลั้นต่อพลังอำนาจบีบคั้นของกิเลสเช่นความอยากในสิ่งที่ผิดศีลธรรมความอดทนอดกลั้นได้ยอมเป็นไปเพื่อบรรลุจุดหมายที่ตั้งมาสำหรับชีวิต

นอกจากขั้นดีจะมีลักษณะสำคัญดังกล่าวมาแล้ว ขั้นดียังเป็นคุณสมบัติประจำตัวมนุษย์อย่างเป็นระบบครบวงจรควบคุมทางด้านกายภาพและจิตวิญญาณคุณสมบัติทางกายความอดทนทำให้สามารถรักษาคุณภาพแห่งชีวิตของตนไว้ได้เมื่อคราที่เราจำเป็นต้องมีปฏิสัมพันธ์กับผู้อื่นหรือสิ่งอื่นแล้วเกิดการกระทบกระทั่งกันส่วนคุณสมบัติทางใจความอดทนคือปัจจัยแห่งความเข้มแข็งมั่นคงเกิดการยั้งคิดกำจัดอารมณ์ร้อนรุ่มแพร่ขยายพื้นฐานแห่งความรักความเมตตาสุภาพอ่อนโยนต่อเพื่อนมนุษย์รู้จักวิธีคิดแยกแยะสิ่งที่เป็นประโยชน์หรือสิ่งที่มีโทษมีพิษภัยมุ่งมั่นในเชิงสร้างสรรค์ความดีงามสำหรับชีวิตทั้งแก่ตนและสังคมนอกจากนั้นขั้นดียังเป็นปัจจัยเอื้อให้เกิดปัญญา คิดแก้ไขสถานการณ์ซึ่งเกิดขึ้นในขณะนั้นๆ ได้อย่างชาญฉลาด

เมื่อพิจารณาความหมายของขั้นดีตามที่ปรากฏในพจนานุกรมและตามทัศนะของนักวิชาการและของคนทั่วไปในหลายมุมมองแล้วผู้เขียนจึงสรุปความหมายของขั้นดีเป็น ๒ ประการดังต่อไปนี้

ก. ความอดทนทางกายขั้นดีหมายถึงความอดทนความอดกลั้นต่อความยากลำบากซึ่งเกิดจากธรรมชาติสิ่งแวดล้อมอันประกอบด้วยความร้อนความหนาว ความหิวกระหายความเหน็ดเหนื่อยอ่อนล้าความเจ็บไข้ได้ป่วยซึ่งทำให้เกิดความทุกข์ทรมานหรือความอดทนต่อกิจกรรมต่างๆ เพื่อให้มีชีวิตเป็นอยู่ได้ดำรงอยู่ได้อย่างเหมาะสมและมีความสุขในสังคมเหล่านี้ล้วนเป็นความอดทนทางกายภาพ

ข. ความอดทนทางใจ ขั้นดี หมายถึงการอดทนอดกลั้นต่อถ้อยคำตำหนิอันหยาบคายร้ายแรงของบุคคลอื่นโดยไม่แสดงอาการขุ่นเคืองหรือความผูกโกรธให้ปรากฏสะกดข่มเอาไว้ด้วยกำลังของขั้นดี ไม่ว่าจะการกระทำของบุคคลอื่นจะเป็นสาเหตุทำให้เกิดความไม่พอใจไม่ชอบใจก็ตามต้องไม่ถือสาหาความด้วยการวางตนให้เป็นกลางใช้สติปัญญาตรึกตรองด้วยความรอบคอบและแสดงออกต่อสถานการณ์นั้นๆ อย่างเข้าใจด้วยการอดกลั้นไม่ตอบโต้ ไม่ถือโทษโกรธเคืองปรับเปลี่ยนอารมณ์อันขมขื่นจนกลายเป็นการให้อภัยซึ่งเป็นรากฐานสำคัญที่ทำให้เกิดความรักและความเมตตาความอดทนทางใจยังเป็นเครื่องมือป้องกันและหักห้ามความทะยานอยากตามอำนาจของกิเลสเหล่านี้คืออยากดื่มสุราเมรัยหรือการไปแสวงหาการมณเฑาะต่าง ๆ ขั้นดีลักษณะนี้ก็คือความอดกลั้นต่ออำนาจของกิเลสเพื่อให้ชีวิตบรรลุจุดหมายที่ตั้งมา

หากเราจะตั้งข้อสังเกตว่า มีปัจจัยอะไรบ้างสื่อความหมายให้คนทั่วไปตระหนักรู้ และสำเหนียกพุทธจริยธรรมเรื่องขั้นดีตรงกัน ทัศนะอันคมคายของท่านพุทธทาส จะแก้ปริศนาข้อนี้ได้ดีดังข้อความที่ท่านกล่าวว่า “ชีวิตเป็นการทรมานอยู่ในตัวเอง จึงต้องมีความอดกลั้น อดทน ก็จะได้รับผล คือได้ชีวิตใหม่อยู่เหนือปัญหาทั้งปวง โดยไม่ต้องอดกลั้นอดทนต่อไป หลุดพ้นจากอำนาจ

ของโลกโดยสิ้นเชิง”^{๒๘} ทศนะที่มองทะลุแก่นแท้ของชีวิตตามความเป็นจริงลักษณะนี้ เปรียบเหมือนกระจกเงาอันสะท้อนให้เข้าใจถึงธรรมชาติแห่งชีวิต ที่มวลมนุษย์ประสบกันอยู่ทั่วหน้าแล้วว่า “สังขารทั้งหลายเป็นภาระหนัก ซึ่งสำหรับมนุษย์ทุกคนความทุกข์ทรมานอันเกิดจากการแปรปรวนของขันธ ๕”^{๒๙} เป็นหน้าที่ของความอดทนที่จะต้องรองรับปลดเปลื้อง

อย่างไรก็ตาม ชั้นดีทางกายภาพไม่ผู้มีความหมายซับซ้อนเท่าใดนัก เมื่อเทียบกับชั้นดีทางจิตภาพ ซึ่งมีมิติที่กว้างและลึกซึ้งกว่ามาก ดังนั้นคนทั่วไปจึงเข้าใจและมักกล่าวอ้างถึงชั้นดีทางกายภาพมากกว่า ทั้งนี้อาจจะเป็นเพราะว่าชั้นดีทางกายภาพ มีความสัมพันธ์โยงใยกับวิถีชีวิตของมนุษย์อยู่เป็นประจำ ทำให้ประจักษ์แจ้งได้ง่าย อนึ่ง เนื่องจากมนุษย์ไม่อาจดำรงชีวิตอยู่ได้โดยปราศจากโลกแห่งความเป็นจริงของธรรมชาติ ดังนั้นการหลีกเลี่ยงจากความกระทบกระทั่งทางธรรมชาติ เช่น ความเปลี่ยนแปลงของฤดูกาล อันเป็นความร้อน ความหนาว จึงเป็นเรื่องที่ทำได้ยาก สถานการณ์เหล่านี้บีบบังคับให้มนุษย์ต้องใช้ความอดทนอย่างสูง ข้อพิจารณาที่สอดคล้องกับรายงานการวิจัยเรื่อง ความอดทน : อย่างที่มาและปัจจัย ของ ผศ.ดร.สมสุตา ผู้พัฒนา และ ดร.อัจฉรา ธนะมัย ซึ่งวิจัยความอดทนของประชาชนในสังคมไทย ๔ ประเภท คือ ความอดทนต่อความลำบากตรากตรำ ความอดทนต่อทุกขเวทนา ความอดทนต่อการกระทบกระทั่งกัน และความอดทนต่อความเย้ายวน (กิเลส) ผลการวิจัยปรากฏว่า ประชาชนมีความอดทนต่อความลำบากตรากตรำสูงกว่าความอดทนประเภทอื่นๆ กล่าวคือ มีความอดทนต่อความลำบากตรากตรำ โดยเฉลี่ย ๓.๕๗ คะแนนคิดเป็นร้อยละ ๗๑.๔ รองลงมาคือ ความอดทนต่อความเย้ายวนใจ ซึ่งมีคะแนนเฉลี่ย ๓.๔๖ คิดเป็นร้อยละ ๖๙.๒๐ จากนั้นเป็นความอดทนต่อทุกขเวทนา ซึ่งมีคะแนนเฉลี่ย ๓.๔๓ คะแนน คิดเป็นร้อยละ ๖๘.๖ และความอดทนอันดับสุดท้าย คือความอดทนต่อการกระทบกระทั่ง มีคะแนนเฉลี่ย ๓.๓๘ คะแนน คิดเป็นร้อยละ ๖๗.๖^{๓๐}

๒.๔ ชั้นดีในความหมายทางวัฒนธรรมของอินเดีย

ตลอดระยะเวลาอันยาวนานแห่งประวัติศาสตร์การดำรงชีวิตของมวลมนุษยชาตินั้น ได้มีการนำเอาชั้นดีธรรมมาใช้เป็นเครื่องมือในการขัดเกลาพฤติกรรมของมนุษย์ ให้ดำเนินไปในเชิงสร้างสรรค์คุณธรรมแก่ตน ทั้งโดยละเลิกป้อมปราการเบียดเบียนกันอยู่เสมอ หรือแม้กระทั่งการใช้ชั้นดีธรรมเป็นคุณธรรมกำจัดกิเลสทั้งหลาย ให้ ก้าวสู่สังขารก็มีปรากฏให้เห็น ดังเช่นประวัติศาสตร์แห่งอารยธรรมอินเดีย ใช้การบำเพ็ญชั้นดีเป็นอุบายวิธีบรรลุสู่แดนบรมสุข คือโมกษะอันเป็นเป้าหมายสูงสุดแห่งชีวิต ต่อไปนี้จะศึกษาความหมายของชั้นดีผ่านวัฒนธรรมของชาวอินเดีย เหตุผลที่เลือกเอาวัฒนธรรมของอินเดีย ก็เนื่องจากวัฒนธรรมของอินเดียเปรียบเสมือนหนึ่ง “ตาน้ำ” แห่งภูมิปัญญา ซึ่งหลั่งไหลออกมาไม่ขาดสาย ประดุจทศนิยมไม่รู้จบ กระแสแห่งความคิดที่ดี แนวความเชื่อทางศาสนาจากอินเดียก็ดี ถือว่ามีอิทธิพลสูงต่อการดำเนินชีวิตของชาวอุษาคเนย์หลายประเทศ อาทิ พม่า ลังกา และไทย ภายใต้ร่มเงาของจริยธรรมทางศาสนา โดยเฉพาะพระพุทธศาสนานั้น ได้หล่อหลอมวิถีชีวิต

^{๒๘} พุทธทาสภิกขุ, **ทศพิธราชธรรม**, อ่างแก้ว

^{๒๙} บาลี ส.ข. ๑๗/๒๒/๒๒.

^{๓๐} ผศ.ดร.สมสุตา ผู้พัฒนา และ ดร.อัจฉรา ธนะมัย, รายงานการวิจัย “ความอดทน : แหล่งที่มาและปัจจัย”, อ่างแก้ว, หน้า ๓๙.

ของชาวตะวันออก ให้มีปรัชญาชีวิตที่สอดคล้องคล้ายคลึงกัน จนแทบจะกลายเป็นวัฒนธรรมเดียวกัน นี่คือสายทางแห่งอารยธรรมกระแสหลักสายหนึ่ง ซึ่งมีอิทธิพลต่อวิถีชีวิตของชาวตะวันออกโดยตรง ดังนั้น การที่จะศึกษาร่องรอยแห่งความคิดกระแสใดกระแสหนึ่งให้เข้าใจลึกซึ้งกระจ่างชัด หรือให้ความผิดพลาดน้อยที่สุดนั้น การสืบค้นจากประวัติศาสตร์จึงมักจะเป็นวิธีการที่ดีที่สุด เพราะจะทำให้เราทราบวิวัฒนาการทางความคิด ที่ได้รับการพัฒนามายาวนานอย่างต่อเนื่อง ตลอดทั้งเห็นสายสัมพันธ์ความเชื่อมโยงจากอดีตสู่ปัจจุบัน ถึงแม้ว่าจะผ่านระยะเวลาที่นาน แต่ยังคงความสมบูรณ์ถูกต้องแม่นยำ ชันดีก็เป็นอีกแนวความคิดหนึ่ง ซึ่งไม่อยู่นอกเหนือกฎเกณฑ์ดังกล่าวนี้ และเป็นความคิดที่มนุษย์ทุกยุคทุกสมัย ให้ความสำคัญมาโดยตลอด

ในประวัติศาสตร์ของพระพุทธศาสนาที่บันทึกอยู่ในคัมภีร์พระไตรปิฎก ได้กล่าวถึงขันติตามทัศนะของสำนักต่างๆ ในอินเดีย โดยการแสดงมโนทัศน์เรื่องขันติอยู่ในรูปแบบของ “ทุกรกิริยา” หรือการสร้างระเบียบวินัยอย่างเคร่งครัด ตั้งเงื่อนไขให้ตนเองปฏิบัติอย่างอุกฤษฏ์ พระพุทธศาสนาเรียกการบำเพ็ญทุกรกิริยาว่า “อิตถกิลมถานุโยค” สำหรับผู้แสวงหาสัจธรรมตามโลกทัศน์ของพุทธศาสนาแล้ว ทุกรกิริยาไม่ใช่วิธีการที่ถูกต้อง เนื่องจากเป็นทางเอียงสุดสายหนึ่ง ซึ่งขัดกับมรรคาแห่งการปฏิบัติของพระพุทธศาสนา กล่าวคือ มรรคมืองค์ ๘ หรือทางสายกลาง จะอย่างไรก็ตาม ทุกรกิริยาก็คือวิธีการบำเพ็ญพรตของบุคคลผู้แสวงหาสัจธรรมสำหรับชีวิต ตามคติของศาสนาพราหมณ์ ซึ่งมีกลยุทธ์ที่แตกต่างกันมากมายหลายประเภท เช่น บางพวกเหยียดแขนทั้งคู่ขึ้นข้างบน ทั้งกลางวันและกลางคืน จนกระทั่งร่างกายปราศจากเลือดเนื้อ บางพวกกำมือของตนเอาไว้แน่นเนิ่นนาน จนเล็บอันแหลมคมทะลุไปตามฝ่ามือซึ่งเปื่อยเน่า บางพวกเดินด้วยรองเท้าอันมีตะปู บางพวกใช้หนามป่าและปลายเหล็กแหลมทิ่มแทงตัวเอง และบางพวกก็ใช้โคลนและขี้เถ้าทาตามร่างกายของตน^{๓๑} เป็นต้น การกระทำดังกล่าวนี้เรียกว่า “ทุกรกิริยา” คือการทรมานร่างกาย ด้วยความกระหายแห่งดวงจิตที่จะเสียสละกาย เพื่อสร้างบุญกุศลด้วยการทรมาน อันจะทำให้ได้รับความสุขในปรโลก และความสุขนั้นเทพเจ้าจะมอบให้แก่คนที่ทรมานร่างกายอย่างยากเข็ญ ด้วยความอดทน มากเกินกว่าความทรมานในนรก^{๓๒} ทุกรกิริยาจึงมีเป้าหมายสูงสุดเพื่อขจัดและทำลายกิเลส แล้วบรรลุสู่พรหมันหรืออาตมัน อันเป็นแดนบรมสุขตามคติของศาสนาพราหมณ์นั่นเอง วิธีการเช่นนี้มีมาช้านานตั้งแต่ก่อนยุคพุทธกาล จวบจนถึงสมัยปัจจุบัน อย่างไรก็ตามทุกรกิริยามีสิ่งหนึ่งที่เหมือนกัน เป็นความจำเป็นพื้นฐานซึ่งไม่อาจหลีกเลี่ยงได้ นั่นก็คือทุกรกิริยาจะต้องมีขันติหรือความอดทน เป็นสมุฏฐานรองรับเสมอ

๑) ทุกรกิริยา : วิธีการแห่งขันติ

ตามธรรมเนียมนิยมของชาวอินเดีย มีความเชื่อว่าการบำเพ็ญทุกรกิริยาเป็นมรรควิธีอันประเสริฐสูงสุด เพื่อบรรลุสู่โมกษธรรมหรือเพื่อสัมฤทธิ์ผลแห่งความดีงามสำหรับชีวิต และความเชื่อเช่นนี้ได้รับการถ่ายทอดจากกระบวนการทางความคิด ผ่านคัมภีร์พระเวทสู่ระบบปฏิบัติการทาง

^{๓๑} เซอร์เฮดวินอาร์โนลด์, **ประทีปแห่งเอเชีย**, แปลโดย พระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (สิริจนฺทเถระ), หน้า ๑๑๐-๑๑๑.

^{๓๒} เรื่องเดียวกัน.

จริยธรรมที่เรียกว่าอาศรม ๔ หรือขั้นตอนการดำเนินชีวิตของมนุษย์ ตามหลักธรรมของศาสนา พราหมณ์ฮินดูมี ๔ ขั้นตอนตามวัยของผู้ปฏิบัติ ดังนี้^{๓๓}

ก. พรหมจรรย์ คือ ขั้นการศึกษาเล่าเรียนของผู้ที่อยู่ในวัยศึกษา จะต้องปฏิบัติตามหลักธรรมว่าด้วยการศึกษา เรียกผู้อยู่ในขั้นนี้ว่า พรหมจารี

ข. คฤหัสถะ คือ ขั้นการครองเรือน หลังจากสำเร็จการศึกษาเล่าเรียนแล้ว จะต้องปฏิบัติตามหลักธรรมว่าด้วยการครองเรือน เรียกผู้อยู่ในขั้นนี้ว่า คฤหัสถ์

ค. วานปรสถะ คือ ขั้นการแยกตัวออกไปปฏิบัติธรรมอยู่ในป่า หลังจากครองเรือนจนมีทรัพย์สมบัติพอสมควร ครอบครัวมีฐานะมั่นคง และมีลูกมีหลานผู้จะสืบตระกูลได้แล้ว เรียกผู้อยู่ในขั้นนี้ว่า วานปรสถ์

ง. สannyาสะ คือ ขั้นการออกบวช หลังจากออกไปบำเพ็ญธรรมอยู่ในป่าพอสมควรแล้ว จะมีศรัทธาแก่กล้าถึงกับเสียสละทุกอย่าง เรียกผู้อยู่ในขั้นนี้ว่า สannyาสี

การถือวัตรปฏิบัติตามแบบฉบับของสannyาสี เป็นลักษณะเฉพาะตามคติของอินเดีย ถือว่า ได้ประสบผลบุญสูงสุด สannyาสีมีวิธีการปฏิบัติเคร่งครัดขึ้นไปอีกเพื่อเป้าหมายสูงสุด แยกย่อยออกไปอีก ๔ ขั้นตอน^{๓๔} คือ

ก. ไศลยัม คือการบำเพ็ญโดยการแยกจิตออกจากกาย ให้จิตไปอยู่ในโลกทิพย์

ข. สมิพยัม คือการเข้าฌานเพื่อชำระจิตให้สะอาด จนสามารถมองเห็นพระเจ้า

ค. สรุษยัม คือการชำระจิตให้สนิทแน่วแน่ เพื่อให้ตัวเองกลมกลืนกลายเป็นลักษณะอันเดียวกันกับพระเจ้า

ง. สยุษยัม คือการเข้าร่วมเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันกับพระเจ้า อันเป็นจุดมุ่งหมายสูงสุดของสannyาสีทั้งหลาย เรียกว่า โมกษะ คือการหลุดพ้นจากทุกข์ทั้งปวง

แบบฉบับของสannyาสีที่อธิบายผ่านมานั้น คือธรรมเนียมปฏิบัติในศาสนาพราหมณ์ยุคโบราณ ส่วนสannyาสีในอินเดียสมัยปัจจุบัน บำเพ็ญทุกริกิริยาด้วยการทรมานร่างกายเพื่อบรรลุโมกษะ ๑๑ วิธีด้วยกัน^{๓๕} ดังนี้

๑. อยู่ท่ามกลางไฟทั้ง ๕ เรียกว่าเบญจอัคนี ซึ่งหมายถึงไฟทั้ง ๔ ทิศ รวมทั้งพระอาทิตย์อีกหนึ่งเป็น ๕

๒. ยืนตากแดดตากฝนในที่แจ้ง

๓. ยืนแช่น้ำแค่เข่าในฤดูหนาว

๔. ยืนยกแขนทั้งสองข้าง

๕. นอนบนหนาม

๖. ฝังศีรษะลงในดิน

^{๓๓}ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมศัพท์ศาสนาสาทุก อังกฤษ-ไทย, พิมพ์ครั้งที่ ๑ (กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด อรุณการพิมพ์, ๒๕๔๒), หน้า ๔๐.

^{๓๔}ดร.ทองหล่อ วงษ์ธรรมมา, ปรัชญาอินเดีย (กรุงเทพมหานคร : โอเดียนสโตร์, ๒๕๓๕), หน้า ๓๑-๓๒.

^{๓๕}นายแพทย์สุวัฒน์จันทรวงศ์, ความเชื่อของมนุษย์เกี่ยวกับปรัชญาและศาสนา, พิมพ์ครั้งที่ ๑ (กรุงเทพมหานคร : สุขภาพใจ, ๒๕๔๐), หน้า ๒๗๘.

จำนวน ลดอัตราส่วนให้น้อยลงตามลำดับจากครั้งละ ๑ ฟายมือ ให้เหลือเท่าเยื่อใน เมล็ดถั่วเขียว เมล็ดถั่วพู เมล็ดถั่วดำ เมล็ดใบบัว จนกระทั่งร่างกายชุ่มฉ่ำ อวัยวะ น้อยใหญ่เป็นเหมือนเกาวัลย์ เต็มไปด้วยข้อต่อและมีสีดำนวล เนื้อสะโพกก็ลีบ เหมือนกีบเท้าของอูฐ กระดูกสันหลังผุดขึ้นเป็นหนามเหมือนเกาวัลย์ ซีโครงสะพรั่ง เหมือนกลอนศาลาเก่า ดวงตาทั้งสองข้างลึกเข้าไปในเบ้าตา หนังบนศีรษะก็เหี่ยวย่น ... เวลาใช้มือลูบตามตัว ขนทั้งหลายซึ่งมีรากเนาาก็หลุดร่วงจากร่างกาย ... ไม่สามารถประคองกายเอาไว้ได้ เพราะปราศจากพลังกำลัง อันเนื่องมาจากการอดอาหาร^{๓๘}

พุทธาธิบายเกี่ยวกับการบำเพ็ญทุกรกิริยาเช่นนี้ ยากจะมีผู้ทำได้เสมอเหมือน จากนั้น พระพุทธองค์ทรงสรุปว่า “สมณะหรือพราหมณ์ไม่ว่าจะมีในอดีต อนาคต หรือปัจจุบัน เมื่อประสบ ทุกขเวทนาอันกล้าแข็ง เผ็ดร้อนที่เกิดขึ้น เพราะความเพียรทุกขเวทนานั้น ก็มีเพียงเท่านั้นไม่เกินไปกว่า นี้”^{๓๙}

กระบวนการฝึกฝนอบรมบ่มเพาะตัวเอง เพื่อให้บรรลุจุดหมายที่ตั้งงามแห่งชีวิต ด้วยการ บำเพ็ญทุกรกิริยา ทั้งของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าและศาสดามหาวีระ แสดงให้เห็นถึงบทบาทของขันติได้ดี ที่สุด อีกทั้งยังสะท้อนให้เห็นขอบเขตของความอดทนความอดกลั้นของมนุษย์ ว่ามีขีดจำกัดในระดับ ไตรระดับหนึ่งอย่างแน่นอน ได้เห็นบทบาทของขันติซึ่งผนวกกับวิริยะ พร้อมทั้งมีความมุ่งมั่นจริงจัง ตั้งใจ ขอบเขตความอดทนของแต่ละบุคคลนั้น ขึ้นอยู่กับพื้นฐานความเข้มแข็งของจิตใจ ยิ่งหรือหย่อน มากหรือน้อย ตามความแก่กล้าของอินทรีย์เป็นหัวใจสำคัญ บทบาทของขันติซึ่งมองผ่านทุกรกิริยานั้น เห็นได้ชัดว่าขันติหาใช่เป้าหมายสูงสุดสมบูรณ์พร้อม ที่มีบทสรุปในตัวเองแต่ประการใดไม่ ขันติเป็น เพียงวิธีการอย่างหนึ่ง หรือเป็นสื่อกลางที่มีพลังแห่งความนิ่ง หยุดอยู่กับที่ จำเป็นต้องมีพลังผลักดัน จากภายนอก หรืออาศัยคุณธรรมอย่างอื่นเข้ามาสนับสนุน กระตุ้นปลุกเร้า ช่วยส่งเสริมขับเคลื่อน ขันติถึงจะมีศักยภาพในการแสดงผลได้เต็มที่ ซึ่งในที่นี่การบำเพ็ญทุกรกิริยาเราจะเห็นชัดว่า ขันติ จะต้องมิวิริยะหรือความเพียรคอยอุดหนุน มีสมาธิเป็นตัวกำกับ มีเป้าหมายเป็นอุดมการณ์ วิริยะ สมาธิ และเป้าหมายทั้ง ๓ ประการนี้เรียกว่า ขันติในความหมายของวัฒนธรรมอินเดีย โดยจะมีความ คล้ายคลึงกับขันตตามที่ศณะของพระพุทธศาสนาอยู่ ตรงที่มีความมุ่งมั่นตั้งใจจริงเป็นตัวหล่อเลี้ยง แต่ แตกต่างอย่างสิ้นเชิงระหว่างวิธีการกับเป้าหมาย วิธีการในแง่ของวัฒนธรรมอินเดียนั้นใช้การทรมาน ร่างกายเป็นหลัก โดยมีเป้าหมายสุดท้ายคือการอยู่ร่วมเป็นเนื้อตัวเดียวกันกับพรหมัน (Brahman) หรืออัตมัน (Atman) ซึ่งมีลักษณะที่เป็นอัตตาเที่ยงแท้ถาวร หรือเป็นภาวะที่ดำรงอยู่ชั่วนิรันดร์ ส่วนวิธีการในแง่ของพระพุทธศาสนา ขันติต้องประกอบด้วยปัญญา หลีกเลี่ยงการทรมานร่างกายโดย สิ้นเชิง เป้าหมายคือความพ้นทุกข์หรือนิพพาน (อนัตตา) แต่มิใช่ภาวะที่มีอัตตาดำรงอยู่เป็นอมตะ เหมือนเป้าหมายของทุกรกิริยา ดังจะเห็นได้ชัดเจนแจ่มแจ้งยิ่งขึ้น จากมุมมองของพระพุทธศาสนา

^{๓๘} ม.ม. ๑๒/๓๗๗-๓๘๐/๔๑๒-๔๑๕.

^{๓๙} ม.ม. ๑๒/๓๘๑/๔๑๕.

๒.๕ ชั้นตีในความหมายของพระพุทธศาสนา

หัวข้อที่ผ่านมา ผู้เขียนได้อภิปรายหลักคำสอนเรื่องชั้นตี ในความหมายทางวัฒนธรรมของอินเดีย ในรูปแบบของการบำเพ็ญทุกรกิริยา อันเป็นตบะอย่างหนึ่ง หลักฐานทางความคิดของลัทธิศาสนาตั้งเดิมในสังคมอินเดีย โดยเฉพาะศาสนาพราหมณ์นั้น เชื่อกันว่าการบำเพ็ญตบะเป็นข้อปฏิบัติสำคัญในการเผาผลาญกิเลส เพราะจะทำให้มนุษย์ทั้งหลายหลุดพ้นจากวงจรแห่งความทุกข์ทรมานทั้งมวล และสามารถเข้าสู่กระแสแห่งธรรม ได้สัมผัสหรือได้สัมผัสธรรมอย่างแท้จริง จึงเป็นทางเลือกเพียงหนึ่งเดียว อันจะกรุยทางสู่เป้าหมายสูงสุดทางศาสนา โดยมีคำตอบสุดท้ายเป็นเนื้อเดียวกันกับพรหม ซึ่งเรียกว่า พรหมสหัพยตา ได้แก่ ภาวะที่รวมเข้ากับพรหม หรือการไปอยู่ร่วมเป็นหนึ่งเดียวกับพรหม^{๔๐} วิธีการปฏิบัติเพื่อให้เกิดภาวะพรหมสหัพยตานี้ จะต้องทรมานร่างกายให้ได้รับทุกขเวทนาแสนสาหัส ยิ่งกว่าความทุกข์ทรมานในนรกภูมิ หลักการบำเพ็ญตบะนั้นเรียกว่า ทุกรกิริยา ซึ่งเป็นแง่มุมหนึ่งแห่งเหตุผลของการใช้ชั้นตี

สำหรับพระพุทธศาสนานั้น พระพุทธเจ้าทรงแสดงหลักคำสอนเรื่องชั้นตีตามพุทธวิธีเอาไว้ในมหาปทานสูตร ที่ขนิทายว่า “ชั้นตี ความอดทน คือความอดกลั้น เป็นตบะอย่างยิ่ง ... นี้ เป็นคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย (ชนตี ปรมัตโป ตีติกา ... เอตพุธานาสสนนตี)^{๔๑} ชั้นตี คือการอดได้ ทนได้ ถึงจะเชื่อว่าเป็นตบะอย่างยิ่ง คำว่า ตบะ แปลว่า เครื่องเผาผลาญกิเลส^{๔๒} ดังนั้น ชั้นตีซึ่งเป็นคุณธรรมที่เผาผลาญกิเลส โดยใช้ความอดทนอันประกอบด้วย สติปัญญา ทำความเพียรด้วยใจอันแข็งแกร่งมั่นคง มุ่งมั่นที่จะทำการนั้นให้สำเร็จด้วยความอดทน นี่คือนิยามที่แท้จริงของตบะหรือชั้นตี^{๔๓} ตามหลักพุทธธรรม

พระพุทธวณะที่ตรัสไว้ในสัพพาสวสูตร จะเป็นพระดำรัสซึ่งยืนยันเจตนารมณ์ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เกี่ยวกับพุทธจริยธรรมเรื่องชั้นตีได้ชัดเจนที่สุด ด้วยว่าชั้นตีมีเป้าหมายสำคัญอยู่ที่การทำลายหรือเผาผลาญกิเลสให้มอดมลายไป ดังข้อความว่า

ภิกษุในธรรมวินัยนี้พิจารณาโดยแยบคายแล้ว เป็นผู้อดทนต่อความหนาว^{๔๔} ความร้อน^{๔๕} ความหิว^{๔๖} กระจาย เหลือบ ยุง ลม แดด และการรบกวนแห่งสัตว์เลื้อยคลาน เป็นผู้อดกลั้นต่อคำหยาบ คำส่อเสียด เป็นผู้อดกลั้นต่อเวทนาทั้งหลาย อาทิ ความทุกข์อันกล้าแข็ง เผ็ดร้อน ไม่น่ายินดี ไม่น่าพอใจ พรากชีวิตได้ ซึ่งเมื่อเธอไม่อดกลั้นอยู่ อาสวะและความเร่าร้อนปีบคั่นก็จะพึงเกิดขึ้น เมื่ออดกลั้น

^{๔๐} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), จาริกบุญจาริกธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๔ (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๔๓), หน้า ๗๗.

^{๔๑} บาลี ที.ม. ๑๐/๙๐/๔๓-๔๔.

^{๔๒} พระเทพเวที (ประยูรย์ ปยุตโต), ตามทางพุทธกิจ (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๓๑), หน้า ๑๑๓.

^{๔๓} เรื่องเดียวกัน.

^{๔๔} ชุ.ม. ๒๙/๒๐๑/๕๘๘.

^{๔๕} อ่างแล้ว.

^{๔๖} อ่างแล้ว.

อยู่อาสวะความเร่าร้อนและความบีบคั้น ย่อมไม่มีแก่เธอ ... นี่คืออาสวะที่ต้องละ
ด้วยการอดกลั้น^{๔๗}

สัพพาสวสูตร อธิบายให้เราทราบวิธีการใช้ขันติ เพื่อเอาชนะอาสวะซึ่งสร้างความทุกข์ ความลำบาก และเป็นอุปสรรคต่อการดำรงชีพ มีอยู่ ๒ ระดับด้วยกัน คือ ระดับที่ ๑ ให้อุจจกใช้ความอดทนความอดกลั้น ต่อความหนาว ความร้อน ความหิวกระหาย ซึ่งเกิดจากกฎเกณฑ์ของธรรมชาติ ที่ไม่สามารถจะหลีกเลี่ยงได้ ตลอดจนถึงอดทนต่อความรู้สึกรำคาญหงุดหงิด อันเกิดจากการรบกวนของสัตว์เลื้อยคลานนานาชนิด ระดับที่ ๒ ก็ให้อุจจกใช้ความอดทนต่อทุกขเวทนาทั้งหลาย สะกดข่มอารมณ์และความรู้สึกที่ไม่ดีเอาไว้ เมื่อเกิดความกระทบกระทั่งทางวาจา อาทิ ถ้อยคำเสียดแทงที่ผู้อื่นว่ากล่าวเหน็บแนมให้เจ็บใจ คำตำหนิหรือหมิ่นเหยียดหยาม หรือวาจาที่พูดด้วยความไม่ปรารถนาดีจากบุคคลอื่น ซึ่งก่อให้เกิดความไม่พอใจ ไม่พอใจ และไม่สร้างความเข้มแข็งแห่งจิตใจ เพราะหากเราขาดความอดทน ไม่มีความอดกลั้นเพียงพอแล้ว ก็จะกลายเป็นการเปิดช่องทางให้ความทุกข์เพิ่มพูนมากขึ้น แต่เมื่ออดกลั้นทนทานต่อแรงเสียดทานของอาสวะเหล่านี้ได้ ความทุกข์ก็จะจางหายไป สัพพาสวสูตรนั้นพระพุทธเจ้าตรัสสอนวิธีใช้ขันติ สำหรับป้องกันอาสวะแก่พระภิกษุทั้งหลาย แต่ก็ทรงเปิดโอกาสให้แก่ทุกๆ คนที่ตั้งใจบำเพ็ญขันติ ได้รับผลอันเกิดจากขันติได้เท่าเทียมกัน

ขันติตามโลกทัศน์ของพระพุทธศาสนา ก็คือกระบวนการป้องกันห้ามปรามอาสวะทั้งสองระดับดังกล่าวมา ให้เบาบางสลายไป และยังสามารถใช้กำจัดกิเลสทั้งหลาย โดยมีจุดเริ่มต้นที่สำคัญ ก็จะต้องเป็นความพยายามป้องกัน ห้ามไม่ให้กิเลสเฟื่องฟูขึ้นมา หรือเมื่อเกิดขึ้นแล้วจะต้องใช้ความอดทน ความอดกลั้น ข่มระงับเอาไว้ให้จิตใจอยู่เหนือการครอบงำของกิเลสทั้งปวง โดยใช้สติปัญญา หรือเครื่องกำจัดในขั้นสุดท้ายนี้ คือเจตนาธรรมอันแท้จริงแห่งขันติตามกระบวนการที่ศรัทธาของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า

ขันติตามความหมายของพระพุทธศาสนา สัมปยุตด้วยคุณธรรมหลายหมวด มิมีมองให้พิจารณาอีกหลายด้าน ในงานวิจัยนี้ผู้เขียนประมวลมาเพื่อวิเคราะห์วิจารณ์เพียง ๒ ทศนะเท่านั้น นั่นคือ ขันติคู่กับปัญญา และขันติคู่กับวิริยะ

ทศนะที่ ๑ ขันติต้องคู่กับปัญญาเสมอ ดังที่ทราบกันดีอยู่แล้วในหมู่ของชาวพุทธทั้งหลายว่า พระพุทธศาสนาให้ความสำคัญแก่บทบาทของปัญญาเป็นอย่างยิ่ง มีพุทธพจน์ที่แสดงความสำคัญของปัญญามากมาย เช่นว่า “ไม่ควรละเลยการใช้ปัญญา (ปัญญินุปมชฺเชย)”^{๔๘} และข้อว่า “จะเห็นแจ้งอรรถระจ่างชัดก็ด้วยปัญญา (ปัญญาตถวิปัสสตี)”^{๔๙} หรือข้อความว่า “ผู้ฉลาดทั้งหลายกล่าวว่า ปัญญาประเสริฐที่สุด ดุจดวงจันทร์ราชาแห่งนักษัตรประเสริฐกว่าดวงดาวทั้งหลาย ศีล สิริ และธรรมของสัตว์บุรุษ ย่อมเป็นไปตามบุคคลผู้มีปัญญา (ปัญญาหิเสฏฐา กุสลา วทนต์ิ นกขตตราชาริวตารากานัสสิ สิริ จาปิสตถุจรมโม อนวายิกา ปญญาโต ภวนตี)”^{๕๐}

พุทธจริยธรรมทั้งหมดของพระพุทธศาสนา ตั้งอยู่บนฐานของปัญญา เมื่อกระบวนการของขันติขับเคลื่อนไปด้วยพลังแห่งความอดทน เพื่อเป้าหมายอันแน่นอนอย่างใดอย่างหนึ่ง ปัญญาจะ

^{๔๗} อ่างแล้ว

^{๔๘} บาลี ม.อ. ๑๔/๓๔๘/๓๐๗.

^{๔๙} บาลี อัง.สตตก. ๒๓/๓/๒.

^{๕๐} บาลี ขุ.ชา. ๒๗/๘๑/๔๓๖.

เข้ามามีบทบาท เป็นดัชนีชี้แนวทางแห่งการปฏิบัติ ด้วยการตรวจสอบว่าความอดทนที่กำลังเผชิญอยู่ในสถานการณ์นั้นๆ เป็นความเข้าใจถ่องแท้ถูกต้องหรือไม่ หรือเป็นทัศนคติที่ถ้อยคืด คือใช้ความอดทนแบบไร้ทิศทางผิดความหมาย ประดุจสัตว์ทั้งหลายซึ่งแบกสัมภาระอันหนักอึ้งไว้บนหลัง แล้วอดทนเรื่อยไปกระทั่งขาดใจตาย ชนิดหากปราศจากกระบวนการตรวจสอบของปัญญาแม้เพียงเล็กน้อย กลไกของความอดทนจะทำงานบกพร่อง ก่อให้เกิดความผิดพลาดอย่างมหันต์ ซึ่งส่งผลในเชิงลบโดยตรง กล่าวคือ ความบีบคั้นกดดันจะท่วมทับจิตใจกลายเป็นความทุกข์ทรมาน เพราะความอดทนนั้นจะแปรสภาพเปลี่ยนเป็น “จำอดจำทน” เกิดภาวะอึดอัดขัดข้องบีบคั้นภายใน เฉกเช่นเดียวกับเชือกกันน้ำซึ่งเก็บกักน้ำเอาไว้เกินอัตราแล้วพังทลายไปในที่สุด ภาวะเช่นนี้ที่ชาวบ้านเรียกกันด้วยสำนวนว่า “ขันแตก” เป็นอาการของความเหลืออดเหลือทน ซึ่งมีใช้ลักษณะที่แท้จริงของขันตีตามโลกทัศน์ของพระพุทธศาสนา ดังที่องค์ทะไลลามะรับสั่งอยู่เสมอว่า “การอดกลั้นที่แท้จริง หาใช่การกล่าวเชิญชวนว่า ‘มาซิ...มาทำร้ายฉัน’ ไม่นับไม่ใช่ทั้งการยอมทนหรือยอมจำนน ... แต่มีความกล้าหาญ ความเข้มแข็งของจิตใจ ผนวกกับความฉลาด (ปัญญา) ซึ่งทำให้เราพ้นจากความทรมานทางจิตใจที่ไม่จำเป็น และรังเราไว้ไม่ให้ตกลงไปในหลุมพรางของความหมายร้าย”^{๕๑} เพื่อป้องกันลักษณะอาการอันไม่พึงประสงค์เช่นนั้น พระพุทธศาสนาจึงสอนว่า ขันตีต้องคู่กับองค์ธรรม ได้แก่ ปัญญา ความรู้แจ้งเท่าทันความจริง เข้าใจสถานการณ์ตามความเป็นจริงเหมาะสม ที่จะใช้ความอดทนให้ถูกวิธีควรแก่ออกาสการใช้งาน ดังนิทานอุปมาเปรียบเทียบเรื่องขันตีว่า มีชาย ๒ คนเดินทางด้วยเท้าเปล่าไปตามถนนที่ขรุขระเป็นหลุมเป็นบ่อ เต็มไปด้วยก้อนดินก้อนหินระเกะระกะด้วยก้อนกรวด บรรดาชาย ๒ คนนั้น คนหนึ่งกล่าวขึ้นว่า “ถ้าหากใช้แผ่นหนังปูลาดไปบนถนนสายนั้นให้เกิดความนุ่มนวล ก็จะเป็นการดีมาก” แต่ชายอีกคนหนึ่งกลับมีวิธีคิดที่แยบยลกว่า เขาแสดงทัศนะว่า “ไม่อาจจะเป็นอย่างนั้นได้ ถ้าเราหุ้มเท้าของเราด้วยแผ่นหนังจึงจะเป็นวิธีที่ดีที่สุด”^{๕๒} กระบวนการทางความคิดของชายคนที่สองนี้ เป็นลักษณะของบุคคลผู้ตระหนักรู้ความหมายของความอดทนอย่างแท้จริง ซึ่งทำให้เขาสามารถนำเอาขันตีมาประยุกต์ใช้ในชีวิตประจำวันได้อย่างมีประสิทธิภาพ มิใช่ว่าเมื่อเราประสบกับความทุกข์ยากลำบากแล้ว ไม่แสวงหาช่องทาง ไม่ใช้วิจารณ์ญาณบนพื้นฐานของความจริง เพื่อสะสางปัญหาให้หมดสิ้นหรือเจือจางลงไป กลับรอคอยความหวังที่จะให้ผู้อื่นแสดงความเมตตาปราณี โดยหยิบบิ้นข้อเสนอหรือหาทางออกที่ตีงามให้อยู่เสมอ ทำนองเดียวกันกับการรอคอยให้เทพเจ้ามาโปรด หวังผลดลบันดาลให้เส้นทางชีวิตราบรื่นเสมือนหนึ่งไปรอยด้วยดอกกุหลาบ โดยไม่ใช้สติปัญญาของตนเป็นเครื่องชี้นำ ในการคิดค้นหาวิธีแก้ปัญหาลู่ลวงไป ดังกรณีของชายคนแรกซึ่งเขาไม่ใส่ใจต่อการสางปมปัญหาให้ทุเลาเบาบางไปด้วยตัวเอง ซ้ำยังขาดความอดทนด้วยการฝากความหวังรอคอยความกรุณาจากสิ่งแวดล้อมภายนอก โดยไม่คำนึงถึงเหตุการณ์ที่ตนกำลังประสบอยู่ในขณะปัจจุบัน ว่าความจริงเป็นเช่นไร แล้วเราจะวางท่าที่ต่อสถานการณ์นี้อย่างไรดี แต่ชายคนที่สองมองว่าขันตีต้องปลูกฝังให้เบ่งบานขึ้นภายใต้จิตสำนึกในใจของตนเองเสียก่อน จึงจะเป็นผลดีทั้งแก่ตนและ

^{๕๑} ฌอง-ฟร็องซัว เรอเวลมัตตีเยอ วิศวกร, ฝึกอยู่กับนักปรัชญา บทสนทนาพุทธศาสนา-ปรัชญา ตะวันตก, แปลโดย งานพรรณ เวชชาชีวะ (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ออร์คิด, ๒๕๔๒), หน้า ๘๓.

^{๕๒} เซอเกียมตรุงปะ, *ภาวนาคือชีวิต (Meditation in Action)*, แปลโดย อนิตรา พวงสุวรรณ โมเซอร์, พิมพ์ครั้งที่ ๒ (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มูลนิธิโกลด์คิมทอง, ๒๕๔๓), หน้า ๕๔.

สังคม การรอคอยความหวังจากความกรุณาของสถานการณ์ที่หยาบยื่นให้ ด้วยความเปลี่ยนแปลงจากภายนอก จึงมิใช่ลักษณะของขันติตามหลักการของพระพุทธศาสนา

ขันตินั้นต้องมีวิธีการใช้ให้เหมาะสมกับทุกๆ เหตุการณ์ที่เราเข้าไปเกี่ยวข้องด้วย แต่ต้องไม่ใช่เรื่องของการคาดหวังจากสิ่งอื่นหรือบุคคลอื่น และต้องไม่พยายามไปเปลี่ยนแปลงแก้ไขสถานการณ์ภายนอก ให้เป็นไปตามความปรารถนาของตน นี่คือนหนทางที่จะสร้างสันติสุขขึ้นในโลก^{๕๓} ฉะนั้น ขันติต้องอาศัยความเข้าใจกระจ่างชัด และปฏิบัติให้สอดคล้องกับความเป็นจริง สถานการณ์จริงในขณะนั้นๆ ด้วยการพิจารณาอย่างรอบคอบและรู้เท่าทัน ขันติจึงจะแสดงผลได้อย่างเต็มที่ ขันติอันสัมปยุตด้วยปัญญา ก็คือแบบอย่างของการสร้างสรรค์สันติภาพแก่สังคมมนุษย์

ที่ผ่านมาแล้ว ผู้เขียนได้พิจารณาความสัมพันธ์ระหว่างขันติกับปัญญา ซึ่งมีความเชื่อมโยงต่อการให้ทราบในระดับหนึ่งแล้ว เมื่อกล่าวโดยสรุป ขันติกับปัญญานั้นอยู่ในฐานะเป็นผล หรือเป็นเป้าหมายอันเป็นอุดมคติ คือเป็นแบบอย่างของความสงบสุขสำหรับสังคม สภาพของความสงบ หรือแม้กระทั่งความสำเร็จทุกประการ ที่มนุษย์เพียรพยายามสร้างสรรค์ ก็จะต้องมีธรรมะคู่ต่อมา ได้แก่ ขันติกับวิริยะ ซึ่งเป็นภาคปฏิบัติโดยตรง

ทัศนะที่ ๒ ขันติคู่กับวิริยะ เบื้องต้นก่อนที่จะพิจารณาจริยธรรมคู่นี้ ควรทำความเข้าใจความหมายของวิริยะเสียก่อน เพราะวิริยะเป็นหลักคำสอนสำคัญมากเช่นเดียวกับขันติ และมีคำที่เป็นไวพจน์ คือ คำใช้แทนกันได้หลายคำ ในบางครั้งบางกรณี วิริยะยังใช้ในความหมายทำนองเดียวกันกับขันติอีกด้วย เช่นว่า วิริยะ ความเพียร คือขยันหมั่นประกอบสิ่งนั้นด้วยความพยายาม เข้มแข็ง อดทน เอาธุระไม่ท้อถอย^{๕๔} หรือข้อความที่ท่านพุทธทาสอธิบายว่า^{๕๕}

วิริยะ คือ พากเพียร เรารู้จักกันแต่ชื่อแต่ไม่ค่อยมีความพากเพียร เพราะวิริยะทำให้เกิดความเหนื่อยล้า ลำบาก และไม่สัมฤทธิ์ผลทันใจ ต้องอดทนบ้าง ต้องรอได้ ต้องเพียรเรื่อยไป ยิ่งเป็นเรื่องสำคัญสูงสุดเท่าไร ยิ่งต้องการความพากเพียร (อดทน) มากเท่านั้น

อติ แปลว่า ตั้งมั่น หรือหยุด ไม่ใช่หยุดโดยไม่ทำอะไร แต่หยุดพร้อมที่จะต่อสู้กับสิ่งที่เป็นอุปสรรค โดยเฉพาะอย่างยิ่งก็คือความชั่วหรือกิเลส

วิระ แปลว่า กล้าหาญ รวมอยู่ในกลุ่มของวิริยะ หมายถึงกล้าหาญพร้อมที่จะเผชิญกับความยากลำบาก ซึ่งเป็นอาการหนึ่งของความพากเพียร

วายามะ (เช่น สัมมาวายาโม) บางครั้งก็ใช้ความว่า ปรานะ หมายถึงความเพียร, พยายาม, พยายามเรื่อยไป

อัปปฏิวานี หมายถึง ไม่ยอมถอย, ไม่ยอมหยุด, ไม่ท้อแท้

ปรักกมะ หมายถึง รุดหน้าเรื่อยไป

การปลุกเร้าความเพียร เป็นเหตุปัจจัยให้คุณธรรมข้ออื่นๆ อุบัติขึ้นอีกหลายประการ ได้แก่ ความมักน้อย ความสันโดษ โยนิโสมนสิการ และสัมปชัญญะ เป็นต้น ในทำนองเดียวกันก็เป็นสาเหตุให้อกุศลธรรมเสื่อมสูญไป ดังมีข้อความในพระไตรปิฎก ที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย

^{๕๓} เรื่องเดียวกัน.

^{๕๔} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม*, พิมพ์ครั้งที่ ๙ (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐), หน้า ๑๘๖.

^{๕๕} *พุทธทาสภิกขุ, อริยศีลธรรม (ชุดธรรมโฆษณ์)*, อ้างแล้ว, ๒๕๕๔, หน้า ๔๑๕-๔๑๘.

เราไม่เห็นธรรมอื่นแม้อย่างหนึ่ง ที่เป็นเหตุให้กุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นก็เกิดขึ้น หรือเป็นเหตุให้กุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วเสื่อมไป เหมือนการปรารภความเพียรนี้ เมื่อปรารภความเพียร กุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นก็เกิดขึ้น และอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วก็เสื่อมไป”^{๕๖} พุทธพจน์บทนี้แม้จะมีได้เอยถึงขั้นตี โดยตรงก็ตาม แต่ยังมีรหัสของคำที่สามารถถอดใจความได้ว่ามีชั้นตรมอยู่ด้วย สืบเนื่องมาจากข้อความที่ว่า “ความเพียรเป็นบ่อเกิดของกุศลธรรมทั้งหลาย” ชั้นตีก็เป็นหนึ่งในบรรดากุศลธรรมทั้งหลาย ดังนั้น ความอดทนกับความเพียรจึงมีอาจแยกออกจากกันได้ เปรียบปานความมืดมิดคู่กับความสว่างสดใส ประดุจดั่งดวงตาราคู่กับนภาภาค หรือเป็นเช่นกับเหล้ามัจฉาคู่กับสายวารี เป็นของคู่กันฉันใด กุศลธรรมคือชั้นตีกับวิริยะก็ฉันนั้น จริยธรรมเชิงเกื้อกูลหนุนเสริมซึ่งกันและกันคู่นี้ จึงเป็นคุณธรรมที่จะต้องเริ่มปลูกฝังให้เจริญงอกงามบานสะพรั่งขึ้นในดวงใจ ให้พร้อมและถูกต้องเสียก่อน แล้วจึงขยายออกไปเป็นการกระทำสู่ภายนอกให้กลมกลืนกัน มิใช่คิดอยากทำความเพียร ก็สักแต่ว่าระดมใช้กำลังกายเอาแรงเข้าทุ่ม จึงจะกลายเป็นการทรมานตนเอง ทำให้เกิดผลเสียได้มาก การทำความเพียรต้องสอดคล้องกับองค์ธรรมข้ออื่นๆ โดยเฉพาะสติสัมปชัญญะ มีความรู้ความเข้าใจ ใช้ปัญญาดำเนินความเพียรให้พอเหมาะ ที่เรียกว่าไม่ตึงและไม่หย่อนเกินไป^{๕๗} คราใดที่ลงมือประพฤติ ปฏิบัติกิจกรรมต่างๆ ด้วยความเพียร ก็จะได้รับผลอันเกิดขึ้นจากการปฏิบัติได้ทันที มีข้อความที่พระพุทธเจ้าตรัสรับรองเอาไว้ในพระไตรปิฎกว่า “หากคฤหัสถ์หรือผู้ครองเรือน ปลูกเร้าความเพียรให้เกิดขึ้นอย่างสมบูรณ์แล้ว จะทำให้ได้รับปัจจัยดำรงชีพพื้นฐาน ๔ ประการ คือ เครื่องนุ่งห่ม อาหาร ที่อยู่อาศัย และยารักษาโรค สำหรับความเพียรของบรรพชิตนั้น เป็นไปเพื่อสลัดทิ้งซึ่งอุภติ คือไม่ยึดมั่นถือมั่นในชั้น ๕ และความพยายามในการละทิ้งกิเลสทั้งหลาย”^{๕๘} ชั้นตีมีลักษณะอดทนอดกลั้น ส่วนวิริยะนั้นอยู่ในฐานะเป็นคุณธรรมเชิงรุก ปลูกเร้าเร่งรัดให้เกิดการกระทำอย่างต่อเนื่อง พุ่งทะยานไปข้างหน้าไม่หยุดยั้ง และมีลักษณะอุปถัมภ์ค้ำจุนกุศลธรรมทั้งหลายเอาไว้ ดังข้อความวิสัยนาที่พระนาคเสนอุปมาวิริยะถวายพระเจ้ามิลินท์ว่า “เปรียบปานเรือนเก่าชำรุดทรุดเซอั้นจะล้มไป เขาจึงเอาไม้ค้ำจุนช่วยประคับประคองเอาไว้ มิให้เรือนเก่าดินเสาขาดล้มลง ฉนั้นใด วิริยะก็อุปถัมภ์ค้ำชูไว้ซึ่งกุศลธรรมทั้งหลาย มิให้เสื่อมไปดุจตะม่อไม้ค้ำจุนเรือน ฉนั้นนั้น”^{๕๙} ถ้าชั้นตีกับวิริยะอยู่ในฐานะเป็นกระบวนการพัฒนาชีวิตมนุษย์ไปสู่อิสรภาพที่สมบูรณ์ โดยการตั้งปณิธานสำคัญอย่างใดอย่างหนึ่งรองรับ ความสำเร็จจะเกิดขึ้นได้ง่าย ซึ่งจะเห็นการตอบสนองวัตถุประสงค์ข้อนี้ได้จากพระวิริยะของพระพุทธเจ้า เมื่อครั้งที่พระองค์จะตรัสรู้สัจธรรม ทรงปรารภความเพียรด้วยการตั้งสัจจาธิษฐานว่า

... เธอทั้งหลาย เราตั้งความเพียรไม่ท้อถอย ว่าถึงจะเหลือแต่หนัง เอ็น กระดูก เนื้อ และเลือด ในสรีระจะเหือดแห้งไปก็ตามที ยังไม่บรรลुที่พึงบรรลुด้วยเรี่ยวแรงของบุรุษ ด้วยความเพียรของบุรุษ ด้วยความบากบั่นของบุรุษแล้ว จะไม่หยุดความเพียร เธอทั้งหลายพึงสำเหนียกอย่างนี้^{๖๐}

^{๕๖} วจ.เอกก. ๒๐/๖๑/๑๑.

^{๕๗} พระราชาขรรณูณี (ประยูร ทัตต์), พุทธธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๓ (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๒๙), หน้า ๘๐๑.

^{๕๘} วจ.ทูก. ๒๐/๒/๕๙.

^{๕๙} ลินทปปัญหา, พิมพ์ครั้งที่ ๗ (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕), หน้า ๕๗.

^{๖๐} วจ.ทูก. ๒๐/๕/๖๑.

กล่าวได้ว่า ความพากเพียรก็คือเครื่องมือส่งเสริมเกื้อหนุนความอดทน ให้ดำเนินไปสู่เป้าหมายสูงสุด ประคองประทีปส่องแสงสว่างนำสู่หนทางแห่งความสำเร็จ ในสิ่งที่มนุษย์พึงปรารถนา เหมือนกับพุทธพจน์ซึ่งชี้ช่องทางแห่งความสุขและความสำเร็จ อันเกิดจากการเกื้อหนุนขององค์ธรรมทั้งหลายว่า

รถ (หมายถึง อริยมรรคมีองค์ ๘) ไค มีธรรมคือศรัทธา และปัญญาเป็นแอกทุกเมื่อ มีhiriเป็นนอน มีใจเป็นเชือก ... รถนี้มีศีลเป็นเครื่องประดับ มีความเพียรเป็นล้อ ทุลบุตรไคไม่มีความพยายาม ไม่มีการเบียดเบียน และมีวิเวกเป็นอาวุธ มีความอดทนเป็นเกราะหนัง ... ทุลบุตรนั้นย่อมประพฤติเพื่อความเกษมจากโยคะ^{๖๑}

โดยจะได้ประสบกับความเข้มแข็ง เบิกบาน หมัดจด และได้รับอิสรภาพที่สมบูรณ์อย่างแท้จริง เพราะไม่ขัดข้อง ติดขัด หรือถูกเหนี่ยวรั้งกักขังอยู่ในห้วงอำนาจของโยคะ ซึ่งเป็นกิเลสอันเป็นเหตุแห่งความเศร้าหมอง

๒.๕.๑ ชั้นติในคัมภีร์ฝ่ายมหายาน

อุดมคติอันสูงส่งสำหรับพุทธศาสนมหายาน อยู่ที่การบำเพ็ญตนเป็นพระโพธิสัตว์ หรือผู้มุ่งปรารถนาพุทธภูมิ กระบวนการกล่อมเกลาบ่มเพาะตนเองตามยานวิถีแห่งพระโพธิสัตว์นั้น จะต้องตั้งปณิธานให้สำเร็จเป็นพระโพธิญาณ แล้วบำเพ็ญปารมิตาหรือบารมี ๖ ประการ ปารมิตาหรือบารมี แปลว่า คุณธรรมที่ทำให้ข้ามถึงฝั่งนิรวาณ ความจริงแล้วบารมีธรรมมี ๑๐ ประการ แต่พุทธศาสนมหายานย่อลงมาเหลือเพียง ๖ ประการ คือ ทาน ศีล ชั้นติ วิริยะ สมาธิ และปัญญา ทานกับศีลเป็นปฏิปักษ์กับกิเลส คือทำลายโลภะ ชั้นติกับวิริยะเป็นผู้ปราบกิเลส ใช้ในการกำจัดโทสะ ส่วนสมาธิกับปัญญาเป็นบารมีธรรม ใช้ทำลายกิเลสคือโมหะ^{๖๒} บารมีธรรมทั้ง ๖ ประการนี้ ถือว่าเป็นธรรมมาภรณ์ระดับกายของพระโพธิสัตว์ให้กล้าหาญแกล้วกล้า สามารถอดทนต่อความทุกข์ทั้งปวง เพื่อความล่วงพ้นจากโอชะสงสาร ซึ่งเปรียบเหมือนหลุมถ่านเพลิงลูกใหม่โชติช่วงอยู่ตลอดเวลา

ความที่พระโพธิสัตว์เป็นผู้มีจิตใจแน่วแน่มั่นคงต่อพุทธภูมิ จึงดำเนินชีวิตประดุจยานใหญ่ ด้วยการปวารณาตนยอมเป็นคนรับใช้ช่วยขนสรรพสัตว์ ส่งให้พ้นจากฝั่งแห่งความทุกข์ทรมานข้ามไปสู่แดนบรมสุขคือ นิรวาณคำภีร์จรรยาภุมิสูตฺร อรรถาธิบายถึงการดำเนินชีวิตของพระโพธิสัตว์ ตามมรรควิถีแห่งพุทธภูมิว่า จะต้องบำเพ็ญบารมีธรรมเบื้องต้นครบ ๖ ประการ^{๖๓} ด้วยกันคือ

ก. ทานบารมี หมายถึง การแบ่งปัน เสียสละสิ่งของ เมื่อถึงคราวจำเป็นแม้กระทั่งชีวิตก็เสียสละได้

ข. ศีลบารมี หมายถึง การปฏิบัติและการดำเนินชีวิต ตามบทบัญญัติของศีลทั่วไป รวมทั้งศีลพระโพธิสัตว์ด้วย

^{๖๑} ส.ม. ๑๙/๔/๗-๘.

^{๖๒} พระคณาจารย์จีนธรรมสมาธิวัตร (โพธิ์แจ๊ง), สารัตถธรรมมหายาน แปลและเรียบเรียงโดย พระอาจารย์จีนธรรมคณาธิการ (เย็นเจี้ยว), พิมพ์เป็นบรรณาการ, ๒๕๑๓.

^{๖๓} ดร.บุญย์ นิลเกษ, พุทธศาสนมหายาน (กรุงเทพมหานคร : แพร์พิทยา, ๒๕๒๖), หน้า ๖๘.

ค. ชั้นดีบารมี หมายถึง ความสามารถทนต่อการใช้อารมณ์ร้ายต่อผู้อื่น
 ง. วิริยะบารมี หมายถึง ความพากเพียรและความเข้มแข็งทางร่างกายและจิตใจ
 จ. ฌยานบารมี หมายถึง การบำเพ็ญสมาธิภาวนาจนได้ฌานขั้นสูง
 ฉ. ปัญญาบารมี หมายถึง ปัญญาในการหยั่งรู้ความเป็นสัจจะของสรรพสิ่ง
 ร่องรอยแห่งชั้นดีธรรมตามโลกทัศน์ของพระพุทธศาสนามหายาน ปรากฏอยู่ในบารมีธรรม ซึ่งมีความหมายว่าความอดทนความอดกลั้น มหายานเน้นชั้นดีธรรมให้โดดเด่นด้วยว่าเป็นคุณธรรมสำคัญสำหรับพระโพธิสัตว์ผู้ปรารถนาพุทธภูมิ ดังข้อความบ่งบอกอุดมการณ์อันยิ่งใหญ่ ว่า “คนโง่ทั้งหลายที่ไม่ยอมฟังพวกเรา ไม่ช้าไม่นานก็จะรู้แจ้ง ดังนั้นเราจึงจะอดทนจนถึงที่สุด”^{๖๔} หรือว่า “เราจะอดทนอย่างมีชั้นดี จากบาดแผลการตี การข่มขู่ หรือจากเงื้อมมือของคนโง่เขลาทั้งหลาย”^{๖๕} หรือชื่อว่า “ด้วยความเคารพในพระผู้นำแห่งโลก เราจะอดทน แม้ว่าจะเป็นการยากเพียงใดด้วยชั้นดีบารมี ข้าฯ จะประกาศพระสูตรนี้”^{๖๖} และข้อความว่า “เราจะต้องอดทนกับการขมวดคิ้วนี้ไว้หน้า เมื่อถูกปฏิเสธบ่อยครั้ง ถูกขับไล่จากวัดวาอาราม เมื่อถูกฆราวาสมากมายหลายแบบ”^{๖๗} นอกจากนี้ พระพุทธศาสนามหายานยังเน้นชั้นดีในมิติของการทำลายโทสะ เช่นในคัมภีร์โพธิจริยวาทลของท่านศานติเทวะ ถือว่าการอบรมเรื่องชั้นดีนับเป็นการบำเพ็ญบารมีสำคัญ ในเรื่องโพธิจิตท่านอธิบายว่า ความโกรธแค้นเกิดขึ้นง่ายและให้โทษรุนแรง อำนาจของโทสะสามารถทำอันตรายได้ใหญ่หลวงและรวดเร็ว แต่ถ้าผู้ใดเจริญชั้นดีธรรมแล้ว สามารถระงับโทสะจริตได้ ชั้นดีช่วยให้เกิดโพธิจิตห่างเว้นจากความเครียด ความกลัว ไม่ใช่สัญชาตญาณอย่างต่ำตอบโต้ฝ่ายตรงข้าม ชั้นดีธรรมเมื่อเจริญยิ่งขึ้นแล้ว จิตใจจะกว้างขวาง มองสรรพสิ่งตามความเป็นจริงตามธรรมชาติ ชั้นดีจึงได้ชื่อว่าเป็นตัวแปรสำคัญในโพธิสัตว์ธรรมบารมี ๖๘

๒.๕.๒ ชั้นดีในคัมภีร์พระไตรปิฎก

พระพุทธศาสนานิกายมหายาน เน้นหลักคำสอนเรื่องชั้นดีเป็นบารมีธรรมของพระโพธิสัตว์ ผู้รับภาระสำคัญยิ่งในการจัดการสรรพสัตว์ลงนาวาลำใหญ่ ล่องลอยข้ามห้วงมหาสมุทรแห่งความทุกข์ระทม นำพามุ่งสู่ทางแห่งความสุขคือแดนพุทธภูมิ ดังนั้น พระพุทธศาสนานิกายมหายาน จึงตระหนักและเข้าใจหลักคำสอนเรื่องชั้นดี ตรงกันกับพระพุทธศาสนานิกายเถรวาท กล่าวคือ ชั้นดีหมายถึงความอดทนความอดกลั้น ในชั้นของคัมภีร์อรรถกถา รองลงมาก็มีความหมายเช่นเดียวกัน

พระไตรปิฎกถือเป็นคัมภีร์หลัก ที่มีความสำคัญอย่างยิ่งสำหรับพระพุทธศาสนานิกายเถรวาท ซึ่งใช้เป็นเครื่องมือมาตรฐานในการตรวจสอบพุทธธรรม เพื่อให้เกิดความสมบูรณ์ถูกต้องแม่นยำ เป็นบรรทัดฐานในการก้าวเดินไปสู่ประตูแห่งสัจธรรม เป็นแหล่งข้อมูลให้แก่บุคคลผู้มีความเพียรเพ่ง

^{๖๔} สัทธรรมปฎนทริกสูตร, แปลโดย ฉัตรสุมาลย์ กบิลสิงห์, พิมพ์ครั้งที่ ๒ (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย, ๒๕๒๕), หน้า ๒๓๖.

^{๖๕} เรื่องเดียวกัน.

^{๖๖} เรื่องเดียวกัน.

^{๖๗} เรื่องเดียวกัน.

^{๖๘} ส.ศิริรักษ์, ความเข้าใจเรื่องมหายาน, รวมพิมพ์ครั้งแรก (กรุงเทพมหานคร : ส่องศยาม, ๒๕๕๒), หน้า ๘๐-๘๑.

พินิจพิจารณาธรรมะ ด้วยใจรักใฝ่รู้ศึกษา คัมภีร์พระไตรปิฎกแสดงสาระสำคัญของพุทธจริยธรรม เรื่องขันติเอาไว้อย่างมีนัยยะสำคัญ โดยเป็นแนวทางการพัฒนาชีวิต ตั้งแต่ระดับพื้นฐานจนกระทั่งถึงระดับสูงสุด นั่นก็คือขันติสามารถกำจัดกิเลสทั้งหลายได้ โดยเฉพาะ ราคะ โทสะ และโมหะ ซึ่งจะทำให้เกิดความงดงาม มีอิสรภาพที่สมบูรณ์ ในที่นี้ผู้เขียนจะสรุปพุทธจริยธรรมเรื่องขันติในพระไตรปิฎก เพื่อให้เห็นภาพที่เด่นชัดอีกครั้งหนึ่ง

ในระดับพื้นฐาน ขันติเปรียบประดุจอาวุธชนิดหนึ่ง ซึ่งทรงพลานุภาพในการทำลาย กำจัด และป้องปรามอุปสรรคที่คอยขัดขวาง จุดรั้งกระบวนการพัฒนาชีวิต มิให้เกิดความราบรื่น โลง โปรงสบาย ซึ่งเริ่มตั้งแต่สรรพชีวิตต้องเผชิญกับกฎเกณฑ์ธรรมชาติ อันประกอบด้วย ความร้อน เย็น หนาว หิว กระจาย เหนื่อยล้า ปราภฏการณทางธรรมชาติเหล่านี้คือเหตุการณ์จริงที่เกิดขึ้นอยู่ตลอดเวลา เป็นสิ่งที่ยากจะหลีกเลี่ยงให้พ้นไปได้ ความกระทบกระทั่งซึ่งเป็นผลผลิตจากการแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไปตามวัฏจักรแห่งธรรมชาติ ที่เรียกว่าเหตุปัจจัย ทำให้มนุษย์รับรู้ถึงความยากลำบาก จำเป็นต้องทนตรากตรำ บางครั้งอาจจะเกิดความรู้สึกนิยมขึ้นชอบ แต่ในบางกรณีกลับมีความรู้สึกขมขื่น เพราะไม่สามารถดำเนินชีวิตให้สอดคล้องกับสถานการณ์เช่นนั้นตลอดไป การใช้ความอดทนข่มใจ การอดทนต่อสภาวะการณทางธรรมชาติ เป็นเรื่องที่สมควรกระทำด้วยวิจรรย์ญาณ อันรอบคอบและเข้าใจ เพราะหากใช้ความอดทนผิด ความหมายก็จะกลายเป็นฝืนอดฝืนทน ก่อความทุกข์ขึ้นอย่างมหันต์อีกหลายรูปแบบ

ไม่ควรจำกัดขอบเขตความอดทน โดยผูกพันกับสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติอย่างเดียว เพราะขันติไม่ได้สื่อความหมายเพียงแค่ว่า จะต้องอดทนต่อความเปลี่ยนแปลงตามกฎเกณฑ์ของธรรมชาติเท่านั้น ขันติยังก้าวขึ้นมาอีกขั้นหนึ่ง โดยทำหน้าที่ระงับอิฏฐารมณและอนิฏฐารมณ ป้องกันความเปราะบางภายในจิตใจ ไม่ให้สั่นคลอนพรู่วไหวไปตามกระแสอำนาจแห่งโทสะ หรือความพยาบาทที่เข้าครอบงำ ในเมื่อมนุษย์เกิดกระบวนการสร้างสรรค์ความสัมพันธ์ระหว่างกัน ในเชิงสังคม ความกระทบกระทั่งซึ่งอาจจะกลายเป็นความผูกโกรธ ความอาฆาต ปองร้าย หมายขวัญ ย่อมเกิดขึ้นได้ทุกสถานที่และทุกเวลา เพราะความกระทบกระทั่งหรือการทะเลาะวิวาทของมวลมนุษย์ จะเกิดจากความคิดที่แตกต่าง จากความเห็นซึ่งไม่ลงรอยกัน และเป็นไปไม่ได้ที่คนๆ เดียวจะทำให้คนทั้งหลายคิดเหมือนกันได้^{๖๙} เมื่อเป็นเช่นนี้ ขันติจะเป็นเกราะป้องกันความล่วงเกินทางกาย ทางวาจา และทางใจ เพื่อปิดช่องว่างแห่งการเบียดเบียน ปิดป้องโอกาสแห่งการทำร้าย และแผ่ความรัก ความเมตตา เอื้ออาทรต่อเพื่อนมนุษย์ด้วยกัน ให้คุณค่าแก่ทุกๆ ชีวิตเท่าเทียมกัน ด้วยการใช้ปัญญาพิจารณาว่า “มนุษย์ไม่ควรข่มเหง ไม่ควรดูหมิ่น และไม่ควรรารณาความทุกข์ให้แก่กันและกัน เพราะสาเหตุจากความโกรธและความแค้น”^{๗๐} พื้นฐานการคิดทำนองนี้ ก็เพราะมนุษย์มีสติปัญญาในการวินิจฉัย วิเคราะห์ธรรมชาติแห่งจิตวิญญาณของมนุษย์ในเชิงลึก ด้วยการยกตนเป็นประมาณว่า “บุคคลมุ่งมันค้นหาไปทั่วทุกทิศ ก็ไม่พบใครอื่นซึ่งเป็นที่รักยิ่งไปกว่าตนเลย สัตว์ทั้งหลายเหล่าอื่นก็รักตัวเองมากเช่นนั้นเหมือนกัน เพราะฉะนั้นผู้รักตนจึงไม่ควรเบียดเบียนผู้อื่น”^{๗๑} นี้ คือกระบวนการทางความคิด ที่สอนให้มนุษย์ตระหนักคุณค่าแห่งชีวิตผู้อื่น เพื่อแผ่ความรักความเมตตาต่อกันด้วยความ

^{๖๙} พ.ช. ๒๗/๓๗/๒๐๕.

^{๗๐} พ.ช. ๒๕/๖/๒๑.

^{๗๑} พ.อ. ๒๕/๔๑/๒๕๔.

เข้าใจแก่นแท้แห่งชีวิต ๓ ประการนี้คือ (๑.) ชีวิตนั้นเป็นของเขา และชีวิตนั้นก็มิค่าในฐานะชีวิตหนึ่ง เช่นเดียวกับชีวิตของเรา (๒.) เจ้าของชีวิตนั้นย่อมรักชีวิตของเขา เหมือนกับที่เรารักชีวิตของเรา (๓.) เมื่อเราไม่ต้องการให้ใครมาทำร้ายเรา คนอื่นก็ไม่ต้องการให้เราไปทำร้ายเขาเช่นเดียวกัน^{๗๒} ชนติจะทำให้หน้าที่สำคัญตรงจุดนี้ให้ละเอียดละไมจนบริบูรณ์ จะอย่างไรก็ตาม แม้ว่าเราจะค้นหาอุปายวิธีห้ามปรามการทะเลาะวิวาทกันได้เด็ดขาดหรือไม่ แต่เราก็ไม่อาจหลีกเลี่ยงภาวะธรรมดาของชีวิต นั่นคือ ความทุกข์ประจำสังขาร ซึ่งเปียดเบียนสรรพชีวิตให้ลำบากเดือดร้อน โดยเฉพาะทุกขเวทนาอันเกิดจากความเจ็บป่วย ไม่สบายกาย ซึ่งเกิดจากความแปรปรวนของดินฟ้าอากาศ เมื่อร่างกายเจ็บไข้ก็ต้องใช้ขันติเข้ามารองรับ เพื่อไม่ให้ความทุกข์ทับถมทวีคูณขึ้นอีก

พระพุทธศาสนาถือว่ากิเลสคืออกุศลธรรม ซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญที่คอยยับยั้งผูกมัดจิตใจของมนุษย์ทั้งหลายเอาไว้ ไม่ให้ก้าวไปสู่ความดีงามแห่งชีวิต พัวพันรัดรั้งเอาไว้ให้ห่างไกลจากความเป็นอิสรภาพ หรือความพ้นจากความทุกข์ เพราะกิเลสมีลักษณะจุดดึงเหนี่ยวรั้งมวลมนุษย์ ให้จมปลักอยู่กับความยึดมั่นถือมั่น จนกลายเป็นความเศร้าหมองเสียใจ หรือผลักดันให้ไหลไปตามกระแสแห่งอำนาจฝ่ายต่ำ จนยากแก่การจะถอนตัวขึ้น พุทธจริยธรรมของพระพุทธศาสนาทั้งหมด จึงเป็นปฏิปักษ์โดยตรงต่อกิเลสทั้งหลาย โดยทำหน้าที่สำคัญในการเผาผลาญกิเลสให้หมดสิ้นไป สำหรับขันตินั้นก็มีลักษณะเช่นเดียวกันนี้ ดังข้อความปรากฏอยู่ในพระสูตรหลายสูตรอาทิ นาคสูตร ปฐมขมสูตร ทุตติยขมสูตร และสัพพาสวสูตร ขันติก็เป็นเครื่องมือที่ใช้สำหรับรื้อถอนอาสวะ ตั้งแต่ระดับต่ำสุด คือ ความร้อน เย็น หนาว ความหิวกระหาย หรือใช้ความอดทนอดกลั้นต่อการรบกวนของสัตว์ทั้งหลาย ต่อมาขันติก็ทำหน้าที่สะกดข่มอารมณ์ ซึ่งเกิดขึ้นด้วยอำนาจแห่งโทสะ และความผูกโกรธโดยไม่ตอบโต้เมื่อมีการกระทบกระทั่งกัน

ความอดทนและความอดกลั้น ที่ใช้เป็นอุปกรณ์สำหรับแผดเผาหรือทำลายกิเลส จะเป็นไปตามขั้นตอนตั้งแต่ระดับพื้นฐาน สู่ความลุ่มลึกปานประหนึ่งมหาสมุทรที่ลาดชันลุ่มลึกลงไปตามลำดับ ดังที่ผู้เขียนได้สรุปมาแล้วนั้น แต่ถ้าหากเรียกว่าขันติในพระไตรปิฎกออกเป็น ๓ ปิฎก คือ พระวินัย พระสูตร และพระอภิธรรม ก็จะได้เห็นภาพรวมอันสมบูรณ์ของขันติชัดเจนยิ่งขึ้น และมีบางประเด็นเกี่ยวกับสันติที่น่าสนใจ ดังนี้

ขันติที่ปรากฏในพระวินัยปิฎก เปิดเผยให้ทราบรายละเอียดของความอดทนความอดกลั้น ทั้งของเพศชาย (ภิกษุ) และเพศหญิง (ภิกษุณี)^{๗๓} ซึ่งสัมพันธ์กับวัยวุฒิด้วย เช่นกรณีที่พระพุทธเจ้าทรงประชุมสงฆ์ บัญญัติสิกขาบท ห้ามไม่ให้พระภิกษุทำการอุปสมบทแก่บุคคลอายุต่ำกว่า ๒๐ ปี เพราะบุคคลอายุน้อยกว่า ๒๐ ปี ยังไม่อดทน ไม่อดกลั้น ต่อความเย็น ความร้อน ความหิว ความกระหาย ความเดือดร้อนอันเกิดจากเหลือบ ยุง ลม แดด สัตว์เลื้อยคลาน ถ้อยคำกล่าวร้าย หรือความทุกข์ทางกาย ซึ่งบีบคั้นแสนสาหัสรุนแรง เผ็ดร้อน ซึ่งไม่ได้ยินดี ไม่น่าพอใจ^{๗๔} บริบทของขันติในพระพุทธบัญญัติข้อนี้ แสดงให้เห็นว่าบุคคลอายุหย่อนกว่า ๒๐ ปี อ่อนไหวกับธรรมชาติพื้นฐานของชีวิตมากเกินไป เนื่องจากไม่สามารถอดทนต่อความหิวกระหายเกี่ยวกับเรื่องโภชนาหารได้ จึงก่อความ

^{๗๒} สมภาร พรหมทา, **พุทธปรัชญา มนุษย์ สังคม และปัญหาจริยธรรม** (กรุงเทพมหานคร : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๒), หน้า ๒๑๗.

^{๗๓} วิ.ภิกขุณี. ๓/๑๑๑๙-๑๑๒๐/๓๒๒-๓๒๓.

^{๗๔} วิ.มทา. ๒/๔๐๒-๔๐๓/๕๑๓-๕๑๕.

โกลาหลด้วยการส่งเสียงร้องไห้ และอีกประการหนึ่งวิถีชีวิตตามรูปแบบของการบรรพชาอุปสมบทมิใช่กระทำได้ง่าย ด้วยเหตุนี้พระพุทธเจ้าจึงตรัสว่า “การบวชเป็นของยาก ความยินดีในการบำเพ็ญธรรมเป็นเรื่องยากยิ่งกว่า”^{๗๕} ที่เป็นเรื่องยุ่งยากอันดับต้นๆ ก็ได้แก่ การปรับตัวให้เข้ากับรูปแบบของชีวิตที่ครองเพศพรหมจรรย์ ด้วยการอาศัยผู้อื่นเลี้ยงชีวิต (ปรทัตตูปชีวี) และเมื่ออาศัยผู้อื่นเป็นอยู่ก็เลือกปัจจัย ๔ ตามความต้องการไม่ได้ (ยกเว้นในกรณีที่มีผู้ปวารณา) ดังนั้นบุคคลผู้ครองเพศบรรพชิต เมื่อต้องการวัตรย้อนกลับได้วัตรที่เย็น ซึ่งจะไม่เป็นไปตามความปรารถนาของตน ต้องลาจากหมู่ญาติและสลัดทิ้งโรคทรัพย์ทั้งหลายเอาไว้เบื้องหลัง ต้องคอยประคับประคองรักษาควบคุมจิตใจของตน ให้อยู่ในกรอบของพระธรรมวินัย มิให้เกิดความพลั้งพลาดอันจะนำไปสู่ความเสียหายร้ายแรง ความสำคัญเหล่านี้นำไปสู่กระบวนการใช้ขันติเพื่อดำรงชีวิตอย่างสูง เหมือนข้อความที่ท่านพุทธทาส กล่าวถึงความอดทนของภิกษุในพระพุทธศาสนาว่า “ประพลติพรหมจรรย์ด้วยน้ำตา” หมายความว่า การเป็นพระภิกษุหรือบรรพชิตนี้ มีสิกขาวินัยที่เราต้องประพลติปฏิบัติที่ฝืนความรู้สึกของเรา ทำให้เราต้องอดทนถึงขนาดน้ำตาไหล แต่ก็ไม่ยอมให้ข้อปฏิบัติเสียไป^{๗๖} ยิ่งถ้าสมათานธุดงค์วัตรด้วยแล้ว ยิ่งต้องใช้ความอดทนอีกหลายเท่าและมีหลายแห่งในพระวินัยปิฎกที่ขันติใช้ในความหมาย ของความอดทนต่อทุกขเวทนาอย่างหนักหน่วง เช่น กรณีที่ภิกษุทั้งหลายสอบถามอาการอาพาธของภิกษุรูปหนึ่งว่า “คุณยังพออดทนต่อทุกขเวทนาได้หรือ ยังพอเป็นอยู่ได้หรือ” ท่านตอบว่า มีความอดทนชนิดที่ “คนทั่วไปไม่สามารถอดทนได้”^{๗๗} เนื่องจากขันติในพระวินัยปิฎกเป็นข้อบัญญัติสำหรับภิกษุ ภิกษุณีสงฆ์เท่านั้น จึงมีเอกลักษณ์เฉพาะตัวกล่าว คือไม่อรรถาธิบายพุทธจริยธรรมเรื่องขันติ เอาไว้อย่างพิสดารเหมือนในพระสูตร

ขันติที่ปรากฏในพระสูตรหลายๆ สูตร เช่น สัพพาสวสูตร นาคสูตร ปฐมขมสูตร และทุติยขมสูตร แสดงความหมายของพุทธจริยธรรมเรื่องขันติเอาไว้เหมือนกัน คือขันติถูกนำไปใช้เป็นเครื่องมืออดทนต่อ ความหนาว ความร้อน ความหิวกระหาย อดทนต่อการถูกเหยียด ยุ้ง ลม แดด และสัตว์เลื้อยคลานทั้งหลาย ที่คอยรบกวน อดทนต่อถ้อยคำหยาบคายร้ายแรงต่างๆ เป็นผู้อดทนต่อเวทนาทั้งหลายอันมีในร่างกาย ที่เกิดขึ้นแล้วเป็นทุกข์กล้าแข็ง เจ็บปวด เผ็ดร้อน ไม่น่ายินดีไม่น่าพอใจ พรากชีวิต^{๗๘} ดังนั้น ขันติที่ปรากฏในพระสูตรจะสื่อความหมายถึงการกำจัด และป้องกันอาสวะทั้งสองประการที่อภิปรายผ่านมาแล้วนั่นเอง

สำหรับพระอภิธรรมปิฎกนั้น แสดงลักษณะของขันติเอาไว้ที่น่าสนใจคือ ความอดทน กิริยาที่อดทน ความอดทน ความไม่ดุร้าย ความไม่เกรี้ยวกราด ความเข้มแข็งแห่งจิต^{๗๙} เพื่อให้สำเร็จประโยชน์แห่งความอดทนที่สมบูรณ์ ขันติจะมืองค์ธรรมเข้ามาประกอบ ซึ่งก็ได้แก่ โทสเจตสิก ที่มีลักษณะอย่างนี้คือความไม่คิดประทุษร้าย กิริยาที่ไม่คิดประทุษร้าย ภาวะที่ไม่คิดประทุษร้าย ความไม่พยายาบาท ความไม่เบียดเบียน^{๘๐} มีความไม่ดุร้าย ไม่พิโรธเป็นเครื่องมือ มีการกำจัดความอาฆาต ความ

^{๗๕} ขุ.ธ. ๒๕/๓๐๒/๑๒๖.

^{๗๖} พุทธทาสภิกขุ, **ฆราวาสธรรม** (ธรรมทานมูลนิธิจัดพิมพ์, ๒๕๑๓), หน้า ๘๓.

^{๗๗} วิ.ม.หา. ๑/๒๒๕/๒๑๗.

^{๗๘} อ.จ.ต.ก. ๒๑/๑๖๕/๒๓๑-๒๓๒.

^{๗๙} อภิ.สง. ๓๔/๑๓๔๘/๓๓๗.

^{๘๐} อภิ.สง. ๓๔/๑๐๕/๔๖.

เราร้อนเป็นหน้าที่ มีความเยือกเย็นเป็นผลปรากฏ มีการพิจารณาอันแนบคายซึ่งจะทำให้เกิดความอดทน^{๘๑} แต่เมื่อก้าวโดยสภาวะธรรมของขันติแล้ว ได้แก่ มหากุศลจิต ๘^{๘๒} มหาภิกขุจิต ๘ และเจตสิก ๓๘ ซึ่งมี โอทสะ เป็นประธาน^{๘๓} การอธิบายแยกแยะลักษณะของพุทธจริยธรรมเรื่องขันติ โดยละเอียดดังที่ปรากฏในพระอภิธรรมปิฎก แสดงนัยยะแห่งความหมายของขันติได้หลายอย่าง เช่น ขันติธรรมเป็นองค์ธรรมซึ่งมาคู่กับเมตตาธรรมเสมอ ขันติธรรมเป็นรากฐานแห่งสันติภาพสำหรับมวลมนุษย์ และขันติธรรมนำไปสู่ความพ้นทุกข์ ขันติที่ปรากฏในพระไตรปิฎกจะมีลักษณะสอดคล้องกลมกลืนและส่งเสริมซึ่งกันและกัน

ฉะนั้น ภาพรวมที่สมบูรณ์ของพุทธจริยธรรมเรื่องขันติ ที่ปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎก จะมีลักษณะดังนี้

๒.๕.๒.๑ อสฺสณฺโตะ วีย เมื่อถูกตำว่า เสียสติให้เจ็บใจ ก็ทำเป็นราวกับว่าไม่ได้ยินถ้อยคำตำว่าล่วงเกินอันนั้น คือทำเฉยๆ อย่างที่โบราณสอนว่าเอาหูไปนาเอาตาไปไร่ ต้องทำเป็นคนหูหนวกหรือเป็นหูกระโถน

๒.๕.๒.๒ อปสฺสนฺโตะ วีย ทำเป็นประหนึ่งว่าไม่เห็นบุคคลผู้ตำ ผู้จงจำ ทำตนเหมือนคนตาบอดหรือเป็นเหมือนตาไม้ไผ่

๒.๕.๒.๓ ภทรกฺโต มนสิกาโร เอาใจใส่แต่ความเจริญด้วยศีล สมาธิ ปัญญา

๒.๕.๒.๔ ทโม ชมฺความโกรธ ปราบปรามความพยาบาทเสียได้

๒.๕.๒.๕ อุปลโม เข้าไปประจบบาปกรรม มีความพยาบาท ความอาฆาต จ้องแค้น ความลบหลู่บุญคุณท่าน ความถือตัว ความหัวดี และความเห็นผิด เป็นต้น

๒.๕.๒.๖ อจฺณตฺติโก ไม่ดูร้าย ไม่หยาบคาย

๒.๕.๒.๗ อนสฺสุโรโป ไม่ก่อความทุกข์ ความเดือดร้อน ให้ผู้อื่นสงเคราะห์เสียใจร้องไห้เสียหน้าตา เพราะการกระทำของตน

ลักษณะของขันติดังกล่าวมานี้ บ่งบอกถึงเจตนารมณ์อันแท้จริงสำหรับคำสอนเรื่องขันติ เพราะบ่งชี้ให้เห็นความสำคัญของความอดทนความอดกลั้นที่มีส่วนสัมพันธ์กับวิถีชีวิตของมวลมนุษย์ ซึ่งจะอำนวยความสะดวกให้แก่สังคมอย่างบริบูรณ์

คัมภีร์พระไตรปิฎก พระพุทธเจ้าตรัสพุทธจริยธรรม เรื่องขันติเอาไว้ในมหาปทานสูตรว่า ขนฺตี ปรมิตฺโต ตีตฺถกา ... เอตฺ พุทฺธานสาสนนฺตี^{๘๔} “ขันติ ความอดทน คือความอดกลั้น เป็นตบะอย่างยิ่ง ... นี้เป็นคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย”^{๘๕} ในสัพพสาธุสูตร ว่าด้วยขันติ มีเป้าหมายสำคัญอยู่ที่การทำลายหรือแผดเผากิเลสให้มอดมลายไป ดังข้อความว่า

^{๘๑}พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทฺธิป.ธ.๙), มงคล ๓๘ ประการ, พิมพ์ครั้งที่ ๘ (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒), หน้า ๒๒๙.

^{๘๒}อภิ.วิ. ๓๕/๒๙๒-๒๙๘/๒๗๒-๒๗๖.

^{๘๓}พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทฺธิป.ธ.๙), มงคล ๓๘ ประการ, อ้างแล้ว, ๒๕๕๓, หน้า ๒๒๘.

^{๘๔}ที.ม. (บาลี) ๑๐/๙๐/๔๓-๔๔.

^{๘๕}ที.ม. (ไทย) ๑๐/๙๐/๖๐.

... ภิกษุในธรรมวินัยนี้ พิจารณาโดยแยบคายแล้ว เป็นผู้อดทนต่อความหนาว ความร้อน ความหิว กระจาย เหลือบ ยุง ลม แดด และการรบกวนแห่ง สัตว์เลื้อยคลาน เป็นผู้อดกลั้นต่อคำหยาบ คำส่อเสียด เป็นผู้อดกลั้นต่อเวทนา ทั้งหลาย อาทิ ความทุกข์อันกล้าแข็ง เผ็ดร้อนไม่น่ายินดี ไม่น่าพอใจ พรากชีวิตได้ ซึ่งเมื่อเธอไม่อดกลั้นอยู่ อาสวะและความเร่าร้อนบีบคั้นก็จะพึงเกิดขึ้น เมื่ออดกลั้น อยู่อาสวะความเร่าร้อนและความบีบคั้น ย่อมไม่มีแก่เธอ... นี่คือนิวาสวะที่ต้องละ ด้วยการอดกลั้น^{๘๖}

ในพระอภิธรรมปิฎกนั้น ให้ความหมายของคำว่า “ขันติ” ไว้ว่า “ยา ขนฺติ ขมนฺตา อธิวาสนฺตา, อจฺณตฺทิกฺกํ อนุสุโรโป อุตฺตมนฺตา จิตฺตจสฺส ... อโย วุจฺจติ ขนฺติ”^{๘๗}

แปลความว่า “ความอดทน กิริยาที่อดทน ความอดกลั้น ความไม่ดุร้าย ความไม่เกรี้ยวกราด ความเข้มแข็งแห่งจิต นี้เรียกว่า ขันติ”^{๘๘} ส่วนพระวินัยปิฎกและพระสัทตันปิฎก มิได้แจกแจง หรือกระจายความหมายของคำว่าขันติ เหมือนที่ปรากฏในพระอภิธรรมปิฎก แล้วทรงอธิบายขยาย เนื้อความให้พิสดารออกไป ดังปรากฏในพระสูตรต่างๆ มี สัพพาสวสูตร นาคสูตร และปฐมขมสูตร เป็นต้น

ขันติ หมายถึง ความอดทน อดกลั้นต่อความทุกข์ทั้งทางกาย ทางวาจา และทางใจ เช่น อดทนต่อสภาพของปัจจัยความร้อนหรือความเย็น อดทนต่อความทุกข์เวทนาของร่างกายเมื่อเจ็บป่วย อดทนต่อคำด่า คำดูหมิ่น และอดทนต่อความโลภ ความโกรธ ความหลง นั่นคือ ความอดทน อดกลั้น ต่อความทุกข์ทรมานทั้งทางร่างกาย และจิตใจ การระงับความต้องการทางใจของตนเพื่อไม่ได้ตาม ต้องประสงค์ รู้จักทนไว้เมื่อไม่ได้รับสิ่งที่ต้องการ ด้วยการรู้จักอดทน และอดกลั้นไม่แสดงอาการ ประพฤติที่ไม่ดีอันจะมีผลร้ายต่อตนเอง และผู้อื่น และยังหมายถึง ความเข้มแข็งของจิตใจของบุคคล ในการที่จะละทิ้งความชั่ว การกระทำความดี และทำจิตใจให้ผ่องใสอยู่เสมอ แม้จะกระทบกระทั่งใน สิ่งที่ไม่พึงปรารถนาก็ตาม

ขันติ ความอดทน มีความแตกต่างระหว่าง กับ ความอดกลั้น คือ

๑. ความอดทน หมายถึง การระงับอารมณ์ และความรู้สึกที่มีต่อผลจากปัจจัยภายนอก หรือภายใน ด้วยจิตที่เข้มแข็ง (ตีติกาขันติ)

๒. ความอดกลั้น หมายถึง การระงับหรือการควบคุมกิริยาหรือการกระทำอันมาจาก ปัจจัยภายนอกหรือปัจจัยภายในที่มากระตุ้นอารมณ์ และความรู้สึก (อธิวาสนขันติ) พระธรรมปิฎก ได้ ให้ความหมายขันติ ในประเด็นสำคัญ ๔ ประเด็น ได้แก่

๑. ขันติ หมายถึง ความอดทน ความอดกลั้นต่อความลำบาก ตรากตรำที่มาจากปัจจัย ทางด้านทางกายภาพ เช่น อดทนต่อสภาพอากาศร้อน อดทนต่อสภาพอากาศหนาว อดทนต่อความ หิวกระจาย และความเหนื่อยล้า

๒. ขันติ หมายถึง ความอดทน ความอดกลั้นต่อความเจ็บปวดทางกาย เช่น การเจ็บปวด ปาดแผลมากเพียงใดก็ยังไม่ร้องพึมพายออกมา

^{๘๖} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๔/๒๔.

^{๘๗} อภิ.สง. (บาลี) ๓๔/๑๓๔/๓๐๒

^{๘๘} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๓๔๘/๓๓๓๗.

๓. ชั้นดี หมายถึง ความอดทน ความอดกลั้นต่อความเจ็บใจอันเกิดขึ้นทางจิตใจ เช่น วาจาเสียดสี เสียดแทง ถ้อยคำ ต่ำหยาบคาย คำกล่าวล่วงเกินให้เกิดความเสียหาย สร้างความขุ่นเคืองใจด้วยประการต่างๆ

๔. ชั้นดี หมายถึง ความอดทน ความอดกลั้นต่อมารทางจิตที่บีบคั้นด้วยราคะ โทสะ โมหะ เป็นต้น ที่คอยโน้มน้าวชักนำให้จิตใจให้ไหลไปตามกระแสแห่งกิเลสในทางที่ผิด หรือมีผลเสียต่อตนเอง และผู้อื่น การอดทน อดกลั้นต่อกิเลสนั้น ย่อมนำพาเพื่อบรรลุตามเป้าหมายสูงสุดแห่งชีวิตที่ตีงาม

๒.๕.๓ ชั้นดีในอรรถกถา

ความหมายของชั้นดีในอรรถกถา ให้ความหมายของคำว่า “ชั้นดี” ว่า ขนดีตี : ยา เอสา ตีติกาสาสงฆาตา ขนดี นาม, อิหิ อิมสมิ สาสนเน ปรมิ อุตตมัม ตโป.^{๘๙} แปลว่า “ชั้นชื่อว่าความอดทน กล่าวคือ ความอดกลั้น, นี้เป็นตบะอย่างยอดเยี่ยม คืออย่างสูงสุด ในพระศาสนานี้.” ซึ่งอรรถกถาเป็นปกรณ์ที่พระอาจารย์ทั้งหลายในภายหลัง ได้แต่งแก่อรรถแห่งบาลี เป็นคัมภีร์อธิบายความในพระไตรปิฎก เช่น คัมภีร์มังคลัตถทีปนี, ฎีกาสังคีติสูตร, ฎีกาอุปริปัญญาสก ให้ความหมายคล้ายๆ กัน ในแต่ละคัมภีร์ คัมภีร์มังคลัตถทีปนี อธิบายไว้ว่า

... ภิกษุผู้ประกอบด้วยความอดทน คือความอดกลั้นใด ย่อมเป็นผู้ไม่มีอาการผิดแปลก เป็นประหนึ่งว่าไม่ได้ยิน และไม่เห็นบุคคลผู้ด่าอยู่ด้วยอักโกสวัตถุ^{๙๐} หรือผู้เบียดเบียนอยู่ด้วยการฆ่าและการจองจำ เป็นต้น ดุจชั้นดีวาทีดาบส ฉะนั้น ย่อมทำไว้ในใจโดยความเป็นผู้เจริญ เพราะความไม่มีความผิดยิ่งไปกว่านั้น ดุจท่านพระปุณณเถระ ฉะนั้น ความอดคือความอดกลั้นนั้น ชื่อว่า ชั้นดี^{๙๑}

ในฎีกาสังคีติสูตร ชั้นดีหมายถึง ชั้นดีมีลักษณะที่ไม่ทำการโกรธตอบต่อกรรมชั่ว และคำพูดชั่วของชนเหล่านั้น ข่มใจ เป็นผู้ไม่ดุร้าย ไม่ปลุกน้ำตาให้เกิดขึ้นแก่ชนเหล่าอื่น แต่มีจิตใจเบิกบาน และมีความสุขเพราะเอาชนะความโกรธนั้นได้

ในฎีกาอุปริปัญญาสก ชั้นดีหมายถึงสภาพใดย่อมข่ม คือปราบปรามบาปธรรม มีความพยายาม ความเบียดเบียน ความถือตัว และความกระด้างเป็นต้นเหตุ นั้น สภาพนั้นชื่อว่าทมะ คือชั้นดีสภาพที่ชื่อว่าทมะ เพราะกำจัดและข่มความพยายามให้สงบ เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่าอริวาสนชั้นดี^{๙๒}

จากการศึกษา ชั้นดีในความหมายของพระพุทธศาสนา จึงหมายถึง ความอดกลั้น เป็นตบะอย่างยิ่งอดกลั้นต่อความทุกข์ทั้งทางกาย ทางวาจา และทางใจ เช่น อดทนต่อสภาพของปัจจัย ความร้อนหรือความเย็น อดทนต่อความทุกข์เวทนาของร่างกายเมื่อเจ็บป่วย อดทนต่อคำด่า คำดูหมิ่น

^{๘๙} พุ.ธ. (บาลี) ๖/๑๕๑/๑๐๑.

^{๙๐} เรื่องเดียวกัน.

^{๙๑} พระสิริมังคลาจารย์, มงคลัตถทีปนี (พุทธโย ภาโค) , พิมพ์ครั้งที่ ๑๓ (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙), หน้า ๑๗๕.

^{๙๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๗๕.

และอดทนต่อความโลภ ความโกรธ ความหลง นั่นคือ ความอดทน อดกลั้น ต่อความทุกข์ทรมานทั้งทางร่างกาย และจิตใจ

๒.๕.๔ ชั้นดีในมงคลสูตร

ชั้นดี คือ ความอดทน ซึ่งเป็นพระพุทธโอรสของพระสัมมาสัมมาพุทธเจ้า ชั้นดีเป็นธรรมที่มีความหมายอยู่ในตัวอยู่แล้ว โดยมีเป้าหมายสำคัญ คือ

- ลักษณะที่แท้จริงของชั้นดี
- มงคลที่เราจะได้จากชั้นดีลักษณะ

สำคัญ ๒ ประเด็นนี้ จึงเป็นสาเหตุให้ชั้นดีมีความสำคัญในมงคลสูตร การปฏิบัติตามมงคลจำเป็นจะต้องใช้ชั้นดีตั้งแต่ต้นซึ่งในยุคปัจจุบันที่เห็นได้ชัด คือ การศึกษาการมีครอบครัว และการปฏิบัติงานในชีวิตประจำวันที่จะต้องใช้ชั้นดีความอดทนเป็นอย่างมากในการดำเนินชีวิตเพื่อให้เกิดความสุขสบายไม่ขัดข้องต่อสภาพสังคมที่มีการเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา

ชั้นดี คือ ความอดทน เป็นธรรมที่จำเป็นสำหรับมนุษย์ทุกคนชั้นจะทำกิจการงานปฏิบัติธรรม บำเพ็ญอริยมรรค เมื่อมีชั้นดีเป็นธรรมะมาประกอบย่อมเกิดความสำเร็จ ชั้นดีที่แปลว่าความอดทนนั้น แบ่งขยายออกไป อีก ๒ ประเภท ดังนี้

- ชั้นดี
- อธิวาสนชั้นดี

ประการแรก หมายถึง ความอดทนในการทำงานทั่วไป เช่นอดทนต่อความหิว ความกระหาย ความเหนื่อย ความหนาว ความร้อน ความเจ็บปวด ซึ่งส่วนมากเกี่ยวข้องกับภัยธรรมชาติหรือภัยที่เกิดจากร่างกายตามธรรมดา ส่วนอธิวาสนชั้นดี หมายถึง ความอดทนต่อการล่วงเกินของคนอื่น เฉพาะอย่างยิ่งคนที่ต่ำกว่าเรา

สรุป ชั้นดีทั้งสองประเภทนั้น เวลากล่าวถึงในตำรา มักจะใช้คำว่า “ชั้นดี” เท่านั้น ผู้ศึกษาหากไม่แน่ใจจะหมายถึงชั้นดีชั้นไหน ต้องค้นหาคำอธิบาย โดยทั่วไปมีอยู่ในคัมภีร์อรรถกถาซึ่งสามารถจะค้นหาได้

๑) ชั้นดี ในคัมภีร์มงคลที่ปณี ภาค ๒ อธิบายคำว่า “ชั้นดี” โดยอ้างหลักฐานจากคัมภีร์อรรถกถาปรมัตถโชติกา ขุททกปาฐะว่า^{๔๓}

“ชนฺดี นามอธิวาสนชนฺดียาย สมณฺนาคโตะภิกขุ ฯลฯ ภาตฺตรโกโต มนสิโกโร ตโตอุตฺตโร อปราราธนาเกณ อายสมฺปยุณฺตเถโร วียาติ...”

ชั้นดี หมายถึง อธิวาสนชั้นดี ซึ่งถ้าภิกษุมีชั้นดีนี้แล้ว แม้ว่าถูกคนอื่นด่าด้วยคำด่า ๑๐ อย่าง หรือถูกข่มเหงจิตใจ ก็จะไม่ใส่ใจของตนไว้ในฐานะที่ดีกว่าคนที่มาด่ามารังแกตน โดยที่ท่านไม่ทำความชั่วตอบดังพระปุณณะผู้อดทนว่า

“พ. ดูก่อนปุณณะพวกมนุษย์ชาวสุนาปรินตชนบทคร่ำคร่าหยาบช้านักถ้าพวกมนุษย์ชาวสุนาปรินตชนบทจักด่าจกบริการเขาเธอเธอก็มีความคิดอย่างไรในมนุษย์พวกนั้น.

^{๔๓} ปิ่น มุกกันต์, พ.อ.,มงคลชีวิต, (กรุงเทพมหานคร : สร้างสรรค์บุ๊คส์, ๒๕๔๙), หน้า ๕๑๑.

ปู. ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญถ้าพวกมนุษย์ชาวสุนาปรันตชนบทจักดำจกักราชข้าพระองค์ ข้าพระองค์จักมีความคิดในพวกเขาอย่างนี้ ว่าพวกมนุษย์ชาวสุนาปรันตชนบทนี้ ยังดีนักหนาที่ไม่ให้

ความกระหายความเหน้อยความหนาว ความร้อน ความเจ็บปวด ซึ่งส่วนมากเกี่ยวข้องกับภัยธรรมชาติ หรือภัยที่เกิดจากร่างกายตามธรรมดา ส่วนอริวาสนขันติ หมายถึง ความอดทนต่อการล่วงเกินของคนอื่นเฉพาะอย่างยิ่งคนที่ต่ำกว่าเรา

สรุป ขันติทั้งสองประเภทนั้น เวลากล่าวถึงในตำรา มักจะใช้คำว่า“ขันติ” เท่านั้นผู้ศึกษาหากไม่แน่ใจจะหมายถึงขันติชั้นไหน ต้องค้นหาคำอธิบายโดยทั่วไปมีอยู่ในคัมภีร์อรรถกถาซึ่งสามารถที่จะค้นหาได้

๒) อริวาสนขันติ อริวาสนะ นั้นแปลว่ายับยั้ง แปลว่ารับยับยั้งไว้ได้ รับไว้ได้ นี่คืออริวาสนะและที่มาประกอบเข้ากับคำว่าขันติ ก็คือขันติที่ยับยั้งไว้ได้ ที่รับไว้ได้ ดังเช่นความทุกข์ต่างๆ เช่นหนาวร้อน หิวกระหาย สัมผัสสัตว์เช่นเหลือบยุง ลมแดด เป็นต้น เหล่านี้ก็จะต้องมีในขณะที่จะต้องประกอบภาระงาน หรือออกไปประกอบภาระงานต่างๆ เมื่อยับยั้งไว้ได้ รับไว้ได้ คือยับยั้งทุกข์ที่พึงปวดดังกล่าวนั้นมิให้มาเป็นเหตุทำให้ต้องขัดข้องต่อการที่จะออกไปประกอบภาระงานรับไว้ได้ก็คือแม้ว่าต้องพบกับทุกข์เหล่านั้นก็รับได้ไม่กลัวไม่หวั่นไหว ดังนี้ เรียกว่าอริวาสนะรับไว้ได้ ยับยั้งได้^{๙๔}

ลักษณะดังที่กล่าวมานี้ สัตว์บุคคลทั้งหลายสิ่งทั้งหลายที่เป็นสังขารคือสิ่งผสมปรุงแต่งอยู่ในโลกนี้ ที่นอกจากสัตว์บุคคลก็เช่น ต้นไม้ ภูเขา เป็นต้น ก็จะต้องมีภาวะที่ยับยั้งไว้ได้รับไว้ได้ของตนอยู่ทั้งนั้น จึงจะดำรงอยู่ได้ ยกตัวอย่างเช่นต้นไม้ที่ตั้งต้นขึ้นมาได้ ดำรงลำต้นอยู่ได้ก็จะต้องมีกำลังอดทนที่ยับยั้งไว้ได้รับไว้ได้ซึ่งแดดลมเป็นต้น เช่นว่าจะต้องพบกับความร้อนของแสงอาทิตย์ ถ้ารับไม่ได้ยับยั้งไม่ได้ต้นไม้มันก็ต้องตายถูกลมพัด ถ้าไม่มีความเหนียวความแข็งของลำต้นพอที่จะรับลมต้านลม ต้นไม้ก็ต้องหัก ดำรงต้นอยู่ไม่ได้ แต่เพราะต้นไม้มีกำลังความอดทนที่จะรับไว้ได้ยังไว้ได้ ซึ่งลมแดดเป็นต้นดังกล่าวนั้น จึงไม่ตายดำรงต้นอยู่ได้

บุคคลก็เหมือนกัน ก็จะต้องมีกำลังขันติที่เป็นเครื่องยับยั้งเป็นเครื่องรับ อันเป็นเครื่องต้านทานปัจจัยที่เป็นเครื่องเบียดเบียนต่างๆ ทั้งทางร่างกาย และทั้งทางจิตใจร่างกายจึงดำรงอยู่ได้ และจิตใจนั้นก็ดำรงผาสุกอยู่ได้

ก็คือจะต้องมีขันติอันเป็นเครื่องต้านทาน เป็นเครื่องรับ เป็นเครื่องยับยั้ง ทุกข์ต่างๆ หรือเหตุแห่งทุกข์ต่างๆ อันเป็นเครื่องเบียดเบียนเป็นเครื่องทำลาย เช่นหนาวร้อนเป็นต้นดังกล่าวสามารถที่จะตรากตรำหนาวตรากตรำร้อนได้ตามสมควร และจะต้องรู้จักอดทนต่อทุกขเวทนาในเมื่อเกิดเจ็บป่วยจะต้องรู้จักอดทนต่อถ้อยคำจ้วงจาบล่วงเกิน หรือแม้ถ้อยคำที่ยกยอปอขึ้น เหล่านี้ต้องอาศัยอริวาสนะขันติดังกล่าวทั้งนั้น จึงจะทำให้ทั้งร่างกายและทั้งจิตใจนี้ มีความผาสุกและดำรงอยู่ได้ดี

สรุป คำว่า ขันติ แปลว่า ความอดทน อดกลั้นต่อความทุกข์ทั้งทางกาย ทางวาจา และทางใจ เช่น อดทนต่อสภาพของปัจจัยความร้อนหรือความเย็น อดทนต่อความทุกข์เวทนาของร่างกาย เมื่อเจ็บป่วย อดทนต่อคำตำ คำดูหมิ่น และอดทนต่อความโลภ ความโกรธ ความหลง นั่นคือ ความอดทน อดกลั้น ต่อความทุกข์ทรมานทั้งทางร่างกาย และจิตใจ การระงับความต้องการทางใจของตน เพื่อไม่ได้ตามต้องประสงค์ รู้จักทนไว้เมื่อไม่ได้รับสิ่งที่ต้องการ ด้วยการรู้จักอดทน และอดกลั้นไม่

^{๙๔} ม.อ. (ไทย) ๒๓/๗๕๗/๔๓๘

แสดงอาการประพุดที่ไม่ดีอันจะมีผลร้ายต่อตนเอง และผู้อื่น และยังหมายถึง ความเข้มแข็งของจิตใจของบุคคลในการที่จะละทิ้งความชั่ว การกระทำความดี และทำจิตใจให้ผ่องใสอยู่เสมอ แม้จะกระทบกระทั่งในสิ่งที่ไม่พึงปรารถนาก็ตาม

ที่ว่า อดทน ก็ความอดทนนั้น ขอให้เข้าใจว่า มีความอดทนต่อฝ่ายที่ไม่ดี เพื่อยืนหยัดอยู่ในทางที่ดีให้ได้ ไม่ใช่หมายความว่า ใครตกอยู่ในสภาพเดิมนั้น เสมอไปหาไม่ได้ เช่น เป็นคนยากจน แล้วก็ทนอยู่ในความยากจน ไม่พยายามขวนขวายหาทรัพย์ หรือตัวเองเป็นคนขี้เกียจคร้านงานการไม่ทำ แม้จะถูกคนอื่นสบชกอย่างไรก็ทนเอา อย่างนี้ไม่ใช่ขันติ ไม่ใช่ความอดทน ตามหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา เป็นลักษณะความ “ตายดำน” หรือ “ ” เท่านั้น

ขันติ ๔ สถาน ขันติจำเป็นสำหรับคราวที่เราต้องเผชิญกับเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่จะทำให้เราหันเหไปจากทางที่ดี เหตุการณ์ดังกล่าวนี้มีอยู่ ๔ ประเภท เพราะฉะนั้นในทางพระพุทธศาสนา ท่านจึงกำหนดไว้ว่า พึงบำเพ็ญขันติในที่ ๔ สถาน คือ

๑. อดทนต่อความลำบาก
๒. อดทนต่อความทุกขเวทนา
๓. อดทนต่อความเจ็บใจ
๔. อดทนต่ออำนาจกิเลส

๑. ความอดทนต่อความลำบาก หมายความว่า คนทำงานมาก ๆ แล้วได้รับความลำบาก เหน็ดเหนื่อย หิวกระหาย หรือ ถูกแดด ลมฝนกระทบ ย่อมได้รับความลำบากนานับประการ คนที่ไม่มีขันติ เมื่อเผชิญกับความลำบากตรากตรำ มักจะทอดทิ้งการงานเสีย เป็นคนมีอบาง ทำบาง ทำอะไร ทั้ง ๆ ขว้าง ๆ แต่ผู้มีขันติยอมอดทนต่อสิ่งเหล่านี้ กัดฟันทนทำงานของตนให้สำเร็จ

๒. ความอดทนต่อทุกขเวทนา หมายความว่า ทนต่อทุกขเวทนาอันเกิดจากการเจ็บไข้ได้ป่วย คนที่ขาดขันติ เมื่อถึงคราวเจ็บไข้ได้ป่วย มักจะแสดงมารยาทอันไม่สมควรออกมา เช่น เจ็บปวด ไม่พอจะร้องก็ร้อง ไม่พอจะครางก็คราง มีอาการกระปิดกระบอน เป็นคนเจ้ามายา โทโสโมโหง่าย บางคนอ้างความเจ็บป่วยเป็นเลิศ กระทำความชั่วต่าง ๆ ก็มี แต่ผู้มีขันติยอมรู้จักอดทนสอนใจตัวเอง ไม่ปล่อยตัวให้เสีย หรือตกไปในทางชั่วดังกล่าวนี้

๓. ความอดทนต่อความเจ็บใจ หมายความว่า เมื่อถูกผู้อื่นกระทำล่วงเกินให้เป็นที่ขัดใจ เช่น ถูกด่าว่า หรือสบประมาท ผู้ขาดขันติ ย่อมเดือดดาลแล้วทำร้ายตอบ ด้วยการกระทำอันร้ายแรงเกินเหตุ เช่นว่า เหน็บแถมด้วยวาจาหยาบคายหรือก่อความวิวาท ตีรันฟันแทง สร้างเวรกรรมไม่สิ้นสุด เป็นทางนำมาซึ่งความหายนะแก่ตัวและครอบครัว แต่ผู้มีขันติ ย่อมรู้จักอดทนสอนใจตัวเอง หาวิธีแก้ไขให้เรียบร้อย เป็นผลดีด้วยความสงบ

๔. ความอดทนต่ออำนาจกิเลส หมายความว่า ความอดทนต่อความเจ็บใจในข้อ ๓ นั้น เป็นความอดทนต่ออารมณ์ ข้างฝ่ายเพลิดเพลิด เช่น ความสนุก การเที่ยวเตร่ การได้ผลประโยชน์ ในทางที่ไม่เหมาะสมไม่ควร เป็นต้น

๒.๖ ประเภทของขั้นดี

๒.๖.๑ ขั้นดี ๒ ประเภท

ขั้นดี ความอดทน คือ การรักษาคุณภาพของตนเองไว้ได้ ในเมื่อถูกรบกวนด้วยสิ่งอันไม่พึงปรารถนา ขั้นดีมี ประเภท ดังนี้

๑) **ขั้นดี** ความอดทนต่อการดำเนินชีวิตทั่วไป เช่นอดทนต่อความหิวความกระหาย ความเหนื่อย ความหนาวความร้อนความเจ็บป่วย ความโกรธ สรุบได้เป็น ๓ ประเด็น คือ

๑. ความอดทนต่อความลำบากตรากตรำในการทำงานโดยสุจริตไม่ว่าจะค้าขายหรือทำเกษตรกรรม ย่อมมีความลำบากไม่สบายเหมือนการหากินทุจริตผู้มีสัมมาชีพจึงต้องมีความอดทนไม่แสดงอาการของความขลาดไม่สู้งาน ไม่สู้ความลำบากตรากตรำ

๒. ความอดทนต่อทุกขเวทนา คือ เมื่อเจ็บป่วยก็ไม่แสดงอาการทรมานทรมายเกินเหตุ

๓. อดทนต่ออำนาจกิเลส คือ เมื่อเกิดกิเลสใด ๆ ได้แก่ ความโลภ คือ ความอยากได้ อย่างไม่มีที่สิ้นสุด ความโกรธ และ ความหลงในลาภยศ สรรเสริญ สุข ก็ต้องมีขั้นดี อดทนและเพียรพยายามกำจัดกิเลสนั้นออกไปเสียจากตน

๒) **อิริยาสนขั้นดี** ความอดทนต่อการล่วงเกินของคนอื่น เฉพาะอย่างคนที่ต่ำกว่าเรากล่าวคือ อดทนต่อความเจ็บใจ คือ ทนต่อความกระทบกระทั่งแตกตื่นของคนอื่น^{๙๕}

๒.๖.๒ ขั้นดี ๓ ประเภท

๑) **อดทนต่อความลำบาก** อดทนต่อความลำบากนั้นได้แก่ความอดทนต่อความเจ็บป่วยความป่วยไข้เพื่อจะรักษาชีวิตไว้ไม่เป็นคนคิดสั้นคิดทำลายตัวเองเพราะความป่วยไข้ที่เรื้อรังเมื่อเจ็บป่วยไข้ก็ไม่แสดงอาการว่าเจ็บปวดจนเกินกว่าเหตุไม่ส่งเสียงร้องครวญครางเกินกว่าเหตุไม่สำออยร้องครวญครางเพื่อต้องการให้ผู้อื่นหันมาสนใจเอาใจตัวไม่ถึงเอาความเจ็บป่วยอ้างเลขเป็นข้ออ้างขึ้นบังหน้าลาหยุดทำ

การงานไม่ประพฤติตนเป็นคนโรคน้อยแต่อาการมากดังคำพังเพยว่า “เป็นไข้แดงโหมท้องโตตื่นเย็นข้าวปลากินได้การงานไม่ทำ” และไม่ถือเอาการร้องครวญครางเป็นอารมณ์ของจิตใจด้วยคิดว่าจะได้บรรเทาความเจ็บปวดเพราะการทำเช่นนั้นเป็นการก่อความทุกข์เดือดร้อนความรำคาญแก่ผู้พยาบาลและผู้อื่นที่เกี่ยวข้อง

๒) อดทนต่อความตรากตรำ

ต่อความตรากตรำได้แก่ความอดทนในการประกอบอาชีพในการศึกษาและในการดำเนินชีวิตเป็นคนมีความอดทนต่อความหนาวร้อนหิวกระหายไม่หลงงานไม่หนีงานไม่กลัวเหน็ดเหนื่อยไม่เอาเปรียบผู้อื่นไม่คอยถนอมตัวไม่กลัวผิวเกรียมจะเสียความสวยงามกลัวมือจะสาปปากจะเขียวคนที่ประพฤติอย่างนี้ต่อไปจะลำบากมากเพราะธรรมดาคนเราถ้ามีความขยันหมั่นเพียรสู้อบเหงื่อต่างน้ำเมื่อเหงื่อออกมากน้ำตาอมจะออกน้อยถ้าเหงื่อออกน้อยน้ำตาจะออกมากเพราะเหงื่อมันหลบไปแล้วจะรวมตัวกันเข้าไหลออกมาเป็นน้ำตาในวันหลัง

^{๙๕} ใสว มาลาทอง, คู่มือการศึกษาจริยธรรม, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๔๒), หน้า

๓) อุดหนุนต่อกิเลส

อุดหนุนต่อกิเลสได้แก่ความอุดหนุนต่อโลภะความโลภและต่อโทสะความโกรธคิดประทุษร้ายอุดหนุนต่อโลภะได้แก่ความอุดหนุนต่ออารมณ์ที่มาช่วยวนให้ละโมภะโลภมากชวนให้เกิดความทะเยอทะยานอยากเกินควรแก่ฐานะเช่นอยากได้อะไรก็มีไว้ในครอบครองของตนในสิ่งที่ตนไม่มีสิทธิ โดยวิธีการทุจริตอุดหนุนต่อโทสะได้แก่ความอุดหนุนต่อความโกรธคิดประทุษร้ายอุดหนุนต่อถ้อยคำแสลงหูดุดหนุนต่อกิริยาอาการของผู้คนที่ขัดขวางนัยน์ตาของตน^{๔๖}

๒.๖.๓ ชั้นดี ๔ ประเภท

๑) อุดหนุนต่อความลำบาก หมายความว่าคนทำงานมากๆ แล้วได้รับความเหน็ดเหนื่อยหิวกระหาย หรือถูกแดด ลม ฝน กระทบเกินสบาย คนที่ไม่มีชั้นดีเมื่อเผชิญกับความลำบากตรากตรำมักจะทอดทิ้งการทำงานเสียเป็นคนมือเท้าบางทำอะไรต่างๆว้างๆ แต่ผู้มีชั้นดี ย่อมอุดหนุนต่อสิ่งเหล่านี้ กดฟันทนทำงานของตนให้สำเร็จ

๒) อุดหนุนต่อทุกขเวทนา คือ การรับรู้อารมณ์ว่าเป็นทุกข์ ซึ่งเกิดมาจากการเจ็บไข้ได้ป่วยไม่สบายด้วยโรคภัยนานัปการที่เกิดขึ้นกับร่างกายตนคนที่ขาดชั้นดี เมื่อถึงคราวเจ็บไข้ได้ป่วยไม่สบายขึ้นมามักจะแสดงมารยาทอันไม่สมควรออกมาให้ปรากฏ เช่น ร้องครวญครางกระปิดกระบวนเป็นคนเจ้ามายา เป็นคนเจ้าอารมณ์มีอาภาโมโหโทโสง่ายบางคนอ้างความเจ็บป่วยเพื่อจักกระทำความชั่วต่างๆก็มี แต่สำหรับผู้มีชั้นดี ย่อมรู้จักอดทน อดกลั้น ไม่ปล่อยตัวปล่อยใจให้เสียหรือตกไปในทางชั่วต่างๆให้คนอื่นหลงเชื่อหรือเข้าใจผิด

๓) อุดหนุนต่อความเจ็บใจ เป็นชั้นดีประเภทอิริยาสนชั้นดี คืออุดหนุนต่อการล่วงเกินของคนอื่น เฉพาะอย่างยิ่งคนที่ต่ำกว่าเราเมื่อถูกผู้อื่นกระทำการล่วงเกินให้เป็นที่ขัดใจ เช่น ถูกด่าว่า หรือ สบประมาท หมิ่นประมาท บุคคลผู้ขาดอิริยาสนชั้นดี ย่อมขาดสติเด็ดขาดแล้วทำร้ายตอบด้วยการกระทำอันแรงเกินเหตุที่ควรจะเป็น เช่นว่าเหน็บแถมด้วยวาจาหยาบคาย หรือก่อความทะเลาะวิวาทตีรันฟันแทงกัน สร้างเวรกรรมไม่สิ้นสุด เป็นทางนำมาซึ่งความหายนะแก่ตัวเองและครอบครัวตลอดจนเพื่อนฝูง แต่สำหรับผู้มีชั้นดีย่อมรู้จักอดทน สอนใจตัวเองรู้ที่ไปที่มาของสาเหตุต่างๆ คือ หาวิธีการแก้ไขด้วยสันติให้เรียบร้อยเป็นผลดีด้วยความสงบต่อไป

๔) อุดหนุนต่ออำนาจกิเลส หมายความว่าอุดหนุนต่ออารมณ์ข้างฝ่ายเพลิดเพลินอันเป็นไปตามอำนาจกิเลสพาไป เช่น ความสนุก การเที่ยวเตร่ ความโกรธ การได้ผลประโยชน์ในทางที่ไม่ควรเป็นต้น ความจริงแล้วอารมณ์ที่น่ารักใคร่ น่าพอใจดูไปก็ไม่น่าจะต้องใช้ความอดทนไม่ทำให้เราลำบาก แต่ที่ต้องใช้ความอดทน เพราะอาจจะทำให้เราเสียหายได้ ทั้งนี้เพราะคนที่ขาดชั้นดี มักจะทำการอันน่าบัดสีต่างๆ ตามอำนาจกิเลส หรือตามความอยากในสิ่งที่ตนรัก เช่น รับประทานอาหาร ฝิดลูกเมีย ขวบ้าน เห็นเงินตาโตทำร้ายรังแกกัน ต้มเหล้า สูบบุหรี่ เหล้าเมายศ เมานานาจ ขี้โอ๋ โอ้อวด^{๔๗}

ชั้นดีในแต่ละประเภทมุ่งที่จะสร้างความอดทน ใช้ความอดทนให้เกิดประโยชน์แก่ตนเอง และบุคคลอื่นทั้งส่วนเป็นสิ่งตัวเองสร้างขึ้นและสิ่งที่มีมากระทบจากภายนอกและภายในใจเพื่อให้เกิดความเป็นไปได้ จึงควรมีชั้นดี เพื่อการยับยั้งต่อสภาพความเป็นไปของสภาพสังคมและจิตใจตนเอง

^{๔๖} อ้างแล้ว.

^{๔๗} พ.พ. (ไทย) ๕/๔๒/๑๒๙.

๒.๗ วิธีสร้างขันติ

ขันติหรือความอดทนเป็นหลักการที่ควรนำไปพัฒนาชีวิตเพื่อประโยชน์ของตนเองและสังคม บุคคลที่หวังความเจริญด้วยจากขันติหรือความอดทนจะต้องสร้างความอดทนให้มีในตนเองดังต่อไปนี้

๒.๗.๑ ต้องคำนึงถึงหลักทิริโอตตปะให้มาก

เมื่อมีความละเอียดและเกรงกลัวต่อบาปอย่างเต็มที่ ความอดทนย่อมจะเกิดขึ้น ดังตัวอย่างในเรื่องของพระเทมีย์ใบ้ ดังนี้

“เมื่อครั้งพระสัมมาสัมพุทธเจ้ายังทรงบ เพ็ญบารมีเป็นพระโพธิสัตว์อยู่ มีอยู่ชาติหนึ่ง พระองค์เกิดเป็นโอรสกษัตริย์นามว่า พระเทมีย์ ขณะอายุได้ ๖-๗ ขวบได้เห็นพระบิดาสั่งประหารโจรโดยใช้ไฟคอกให้ตายด้วยบุญบารมีที่ทำดีมาแล้วในอดีตชาติ ทำให้พระเทมีย์ระลึกชาติได้ว่าภพในอดีตพระองค์ก็เคยเป็นกษัตริย์และก็เคยประหารโจร ทำให้ต้องตกนรกอยู่ช้านานจึงคิดว่าถ้าชาตินี้เราต้องเป็นกษัตริย์อีก ก็ต้องฆ่าโจรอีกแล้วก็ต้องตกนรกอีก

ตั้งแต่นั้นมา พระเทมีย์จึงแกล้งทำเป็นใบ้ทำเป็นง่อยเปลี้ยเสียขาไม่ขยับเขยื้อนร่างกาย เพื่อให้ทุกคนเข้าใจว่าตนพิการจะได้ไม่ต้องเป็นกษัตริย์พระราชบิดาจะเอาขนมมาเล่นมาล้อก็ไม่สนใจจะเอามดมาไต่เอาไร่มากด เอาไฟมาเผารอบตัวให้ร้อน เอาขามาทำท่าจะแทงก็เฉยครั้นถึงวัยหนุ่ม เอาสาวๆสวยๆ มาล้อก็เฉยเพราะคำนึงถึงภัยในนรก ทิริโอตตปะเกิดขึ้นเต็มที่จึงมีความอดทนอยู่ได้

นานวันเข้าพระราชบิดาเห็นว่า ถ้าเอาพระเทมีย์ไว้ก็จะเป็นกาลกิณีแก่บ้านเมืองจึงสั่งให้คนนำไปประหารเสียนอกเมือง เมื่อออกมาพ้นเมืองแล้ว พระเทมีย์ก็แสดงตัวว่าไม่ได้เป็นคนพิการแต่อย่างใดมีพลังกำลังสมบูรณ์พร้อมจากนั้นก็ออกบวช ต่อมาพระบิดาญาติพี่น้อง ประชาชนก็ได้ออกบวชตามไปด้วย และได้สำเร็จฉนสมาบัติกันเป็นจำนวนมาก

การคำนึงถึงทิริและโอตตปะให้มากเป็นความอดทนอีกแบบหนึ่งที่มองเห็นภัยที่จะเกิดขึ้นกับตัวเองในปัจจุบันและอนาคต เช่นอดทนต่อสิ่งที่มายั่วยุให้ในสิ่งที่ไม่ถูกต้องการทำชั่วการทำบาป เป็นต้น^{๔๘}

๒.๗.๒ ต้องรู้เท่าทันอารมณ์ที่มากกระทบ

ต้องเจริญเมตตาตามองการกระทำของบุคคลอื่นในแง่ดี เช่น เขาต่อก็นึกเสียด่าดีกว่าเขาดี เขาก็นึกเสียด่าดีกว่า ดั่งตัวอย่างของพระปุณณะเถระ ดังนี้

“พระปุณณะเดิมเป็นชาวสุมปรันตะ ไปค้าขายที่เมืองสาวัตถี ได้ฟังเทศนาจากพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเกิดความเลื่อมใสศรัทธาขึ้นจึงขอบรรพชา

ครั้งบรรพชาแล้วการทำสมาธิภาวนาได้ผล เพราะไม่คุ่นกับสถานที่ ท่านคิดว่าภูมิประเทศที่บ้านเดิมของท่านเหมาะกับตัวท่านมากกว่า จึงทูลลาพระสัมมาสัมพุทธเจ้า

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสถามว่า

“เธอแน่ใจหรือปุณณะ คนชาวสุมาปรันตะนั้นดุร้ายมากนักร ทั้งหยาบคายด้วย เธอจะทนไหวหรือ” “ไหวเจ้าข้า”

^{๔๘} พระมหาสมชาย ฐานวุฑโฒ, มงคลชีวิต ฉบับ “ทางก้าวหน้า”, ๒๕๕๘, หน้า ๒๔๗-๒๔๘.

“นี่ปุณณะ ถ้าคนพวกนั้นเขาด่าเธอ เธอจะมีอุบายอย่างไร”

“ข้อพระองค์ก็คิดว่าถึงเขาจะด่าก็ยิ่งดีกว่าเขาตบตอยด้วยมือพระเจ้าข้า”

“ถ้าเมื่อเขาตอยเอาละ ปุณณะ”

“ก็ยิ่งดีพระเจ้าข้า ดีกว่าเขาเอาก้อนดินขว้างเอา”

“ก็ถ้าเขาเอาก้อนดินขว้างเอาละ”

“ข้าพระองค์ก็จะคิดว่าก็ยิ่งพระเจ้าข้า ดีกว่าเขาเอาไม้ตะพดตีเอา”

“เออ ถ้าเมื่อเขาหวดด้วยตะพดละ”

“ก็ยิ่งดีพระเจ้าข้า ดีกว่าถูกเขาแทงหรือหั่นด้วยหอกดาบ”

“เอาละ ถ้าเมื่อเขาพวกนั้นเขาจะฆ่าเธอด้วยหอกด้วยดาบละ ปุณณะ”

“ข้าพระองค์ก็จะคิดว่า มันเป็นการดีเหมือนกันพระเจ้าข้า”

“ดีอย่างไร ปุณณะ”

“ก็คนบางพวกที่คิดอยากตาย ยังต้องเสียเวลาที่แสวงหาศัสตราวุธมาฆ่าตัวเอง แต่ข้าพระองค์มีโชคดีกว่าพวกนั้น ไม่ต้องเสียเวลาไปเที่ยวหาศัสตราวุธอย่างเขา”

“ดีมาก ปุณณะ เธอคิดได้มากเป็นอันตกลงเราอนุญาตให้เธอไปพำนักทำความเพียรที่ตำบลสุนาปรินตะได้” พระปุณณะกลับไปเมืองสุนาปรินตะ ทำความเพียร ในไม่ช้าใจก็หยุดนิ่งเข้าถึงธรรมไปตามลดับจนได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์พระปุณณะ เป็นนักอดทนตัวอย่างที่ดี ซึ่งอดทนได้โดยวิธีเชิดอารมณ์ที่มารกระทบนั้นให้สูงขึ้น^{๒๓}

การอดทนต่อเห็นการที่เกิดขึ้น ในรูปแบบต่าง ๆ เมื่อมีเหตุการณ์เกิดขึ้นกับชีวิตจะต้องอาศัยความอดทนต่อสิ่งที่เกิดขึ้นการดำเนินชีวิตมีการกระทบอยู่ตลอดเวลาอย่างเช่นพระปุณณะที่เอาความอดทนเป็นเครื่องเข้าการบรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์ ด้วยการอดทนต่อสิ่งที่เกิดขึ้นจึงได้มาซึ่งความสำเร็จ

๒.๗.๓ ต้องฝึกสมาธิ

ขันติและสมาธิเป็นคุณธรรมที่เกี่ยวพันกัน ขันติจะหนักแน่นก็ต้องประกอบไปด้วยสมาธิ มารองรับสมาธิจะก้าวหน้าที่ต้องมีขันติเป็นพื้นฐาน ขันติอุปมาเหมือนมือซ้ายสมาธิอุปมาเหมือนมือขวา จะล้างมือ มือทั้งสองข้างจะต้องช่วยกันล้างจึงจะสะอาดได้

บุคคลที่ถือเป็นตัวอย่งในการอดทน มีความเป็นเลิศ ควรถือเป็นแบบอย่างกล่าวคือพระโฆสสนาเถระพระโฆสสนาเถระ

เป็นพระที่ทำสมาธิจนสามารถระลึกชาติได้ ตั้งแต่มังคละสวันหนึ่งท่านนั่งสมาธิอยู่กลางแจ้ง พอถึงตอนเที่ยงแดดส่องเหนือไหลท่วมตัว พวกลูกศิษย์จึงเรียนท่านว่า

“ท่านขอรับ นิมนต์ท่านนั่งในที่ร่มเถิด อากาศเย็นดี” พระเถระกล่าวตอบว่า

“คุณ ฉันทันในที่นี้เพราะกลัวต่อความร้อนนั่นเอง” แล้วนั่งพิจารณาเวจิมหานรกเรื่อยไป เพราะเคยได้ตกรนกรมาหลายชาติ เห็นว่าความร้อนในเวจิมหานรก ร้อนกว่านี้หลายร้อยหลายพันเท่า ท่านจึงไม่ลุกหนี ตั้งใจทำสมาธิต่อไป จนในที่สุดได้บรรลุเป็นพระอรหันต์^{๒๔}

^{๒๓} ชู. ข้า. (ไทย). ๒๗/๒๕๖๐/๕๓๘.

ความอดทนของพระโสมสนาเถระถือเป็นสิ่งที่ควรนำมาเป็นแบบอย่าง เพื่อเป็นสิ่งเตือนสติสมดังข้อความนี้ว่า “ที่อ้างร้อนอ้างหนาวหนักก็เกียจภาวนา ระวังจะไปร้อนหมกไหม้ในอเวจีหนาวเสียดกระดูกในโลกันต์” ดังพระโสมสนาเถระระลึกถึงชาติที่ตกอเวจีที่ได้รับความทุกข์ทรมานหลายร้อยหลายพันเท่า

๒.๘ ความสำคัญของขันติ

ในสมัยพุทธกาล สังคมอินเดียมีแนวความคิดอิงอาศัยความเชื่อที่ว่า การบำเพ็ญตบะเป็นมรรควิธีที่ดีที่สุดในการพัฒนาบุคคล เพื่อก้าวเข้าไปสัมผัสหรือลี้มรสแห่งสัจธรรม เนื่องจากว่าวิธีการดังกล่าวเป็นกระบวนการขัดเกลา กายภาพและจิตสภาพของบุคคล ให้ดำเนินไปสู่เป้าหมายสูงสุดหรือโมกษะ หรือการเข้าไปอยู่ร่วมเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันกับพรหม ที่เรียกว่า พรหมสัพพิตา ซึ่งเกิดเป็นธรรมเนียมนิยมการบำเพ็ญตบะ เพื่อใช้เป็นเครื่องมือแผดเผากิเลสให้สูญสลายไป ซึ่งมีวิธีปฏิบัติโดยใช้การบำเพ็ญทุกรกิริยา เป็นใบเบิกทางไปสู่ความสำเร็จ ณ ตรงจุดนั้น

พระพุทธศาสนาอุบัติขึ้นในระหว่างกระแสแห่งความคิด ซึ่งมีเจ้าลัทธินาเสนอทฤษฏีให้แก่สังคม ด้วยวิธีการปฏิบัติการพิสดารหลากหลาย ท่ามกลางแนวความเชื่อโดยพื้นฐานของสังคมที่กำลังดำเนินไปตามกลไกแห่งการบำเพ็ญตบะ ด้วยการปฏิบัติทุกรกิริยาอย่างเข้มข้น มุ่งมั่น ด้วยความปรารถนาอย่างแรงกล้า ที่จะปลดเปลื้องความทุกข์ทรมานทางกายภาพ แล้วชำระจิตวิญญานให้บริสุทธิ์หมดจด เพื่อเข้าถึงโมกษธรรม แต่พระพุทธศาสนาแสดงจุดยืนสำคัญของพุทธธรรมเอาไว้ชัดเจน โดยแปลความหมายของตบะเสียใหม่ตามพุทธวิธี ดังพุทธพจน์ว่า “ขันติ ความอดทน คือความอดกลั้น เป็นตบะอย่างยิ่ง ... นี้เป็นคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย (ขันติ ปรมัตโป ตีติกขา ... เอตํ พุทธานสาสนนติ)”^{๑๐๐} พุทธพจน์บทนี้สะท้อนให้เห็นความสำคัญของขันติตามพุทธมติว่า ขันติ หรือความอดทน ความอดกลั้นนั้น จะต้องเป็นตบะ คือเป็นคุณธรรมสำหรับแผดเผากิเลสให้หมดสิ้นไป

ก่อนที่จะพิจารณาความสำคัญของขันติต่อไป ผู้เขียนคิดว่าควรทำความเข้าใจคำสำคัญ ๒ คำ ที่ปรากฏอยู่ในพระพุทธพจน์ให้กระจ่างชัดเสียก่อน เพื่อป้องกันความเข้าใจผิดพลาดคลาดเคลื่อนตั้งแต่เบื้องต้น คือคำว่าขันติกับตบะ คำว่าขันติมีความหมายเท่ากับคำว่าตบะ และใช้แทนกันได้ ดังข้อความว่า “ความอดทนเป็นเครื่องเผาผลาญกิเลสอย่างยิ่ง” ตบะ แปลว่า ธรรมที่เผาบาป เผาธรรมอันเลวทรามให้หมดไป หมายความว่า เมื่อบุคคลบำเพ็ญตบะให้เกิดขึ้นแล้ว ก็จะสามารถกำจัดบาปคือทุจริต ๑๐ ได้แก่ โลภะ โทสะ และโมหะ เป็นต้น ให้หมดไปได้ ตบะมีความหมายหลายอย่าง^{๑๐๑} อาทิ

- ๒.๘.๑ ขันติคือความอดทน จัดเป็นตบะ
- ๒.๘.๒ ศีลคือการรักษากายวาจาใจให้เรียบร้อย จัดเป็นตบะ
- ๒.๘.๓ อุโบสถกรรม การรักษาอุโบสถจัดเป็นตบะ
- ๒.๘.๔ การศึกษาเล่าเรียนพุทธธรรมของพระพุทธเจ้า จัดเป็นตบะ
- ๒.๘.๕ การถืออุตงค์ จัดเป็นตบะ

^{๑๐๐} บาลี ที.ม. ๑๐/๙๐/๔๓-๔๔.

^{๑๐๑} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิ.ธ.ศ.), มงคล ๓๘ ประการ, อ้างแล้ว, ๒๕๕๓, หน้า ๒๕๕-๒๕๖.

๒.๘.๖ การเจริญวิปัสสนา จัดเป็นตบะ

๒.๘.๗ การสำรวมอินทรีย์ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เพื่อเผาอภิชฌาภักโหมนัสให้
สิ้นไป จัดเป็นตบะ

๒.๔.๘ ความเพียรขั้นต้น ขั้นกลาง ขั้นสูง เพื่อเผาผลาญความเกียจคร้าน เผากิเลส
ทั้งหลายให้สิ้นไปจัดเป็นตบะ

การอธิบายแยกแยะความหมายของตบะเอาไว้อย่างครบถ้วนเป็นระบบ รวมทั้งความ
เชื่อมโยงกับธรรมะข้ออื่นๆ ที่พระธรรมธีรราชกุมาร (โชดก ญาณสิทธิ ป.อ. ๙) ได้แสดงทัศนะเอาไว้
และโดยความหมายในตัวของขันธ์ตัวเองแล้ว ยิ่งทำให้เห็นความสำคัญของขันธ์เด่นชัดขึ้นมา กล่าวคือ
ขันธ์เป็นคุณธรรมสำหรับเผดเผากิเลสทั้งหลาย ได้แก่ ราคะ โทสะ และโมหะ ให้สูญสิ้นไป มรรควิธีใน
การปฏิบัติเพื่อเผาผลาญกิเลสตามโลกทัศน์ของพระพุทธศาสนา หาใช่การบำเพ็ญทุกรกิริยาแต่
ประการใดไม่ สิ่งที่พระพุทธเจ้าทรงยกย่องและตรัสย้ำเตือนอยู่เสมอ เป็นวิถีทางแห่งการปฏิบัติที่
สำคัญ ก็คือเรื่องไตรสิกขา ได้แก่ ศีล สมาธิ ปัญญา และหลักคำสอนเรื่องขันธ์ก็ปรากฏอยู่ในไตรสิกขา
(คือโอวาทปาติโมกข์) ไตรสิกขาจึงเป็นหลักแห่งการปฏิบัติหรือกระบวนการพัฒนาหล่อหลอมให้บุคคล
ก้าวไปสู่ความดีงาม สำหรับชีวิตอย่างสูงสุดถึงพระนิพพาน ดังนั้นในพระพุทธศาสนาจึงไม่ได้แย้มพราย
เลยว่า ทุกรกิริยาเป็นมรรควิธีที่ถูกต้อง หากแต่ใช้หลักไตรสิกขาเพียงอย่างเดียวเท่านั้น เช่นถ้าหากเรา
ศึกษารายละเอียดของโอวาทปาติโมกข์ ประกอบกันด้วยอีกแนวทางหนึ่ง ก็จะทำให้เกิดความเข้าใจ
และเห็นความสำคัญของขันธ์ได้ดี มีความชัดเจนยิ่งขึ้น เพราะโอวาทปาติโมกข์แสดงหลักการของขันธ์
เป็นเบื้องต้น และต่อจากนั้นก็แสดงวิธีปฏิบัติโดยตรง หรือกล่าวได้ว่ามีทั้งหลักการและปฏิบัติการ
โอวาทปาติโมกข์ประกอบด้วยคาถาสามคาถากึ่งคือ

คาถาที่ ๑ ว่า

ขันธ์ ปรมัตโต ตีติกา
นิพพานปรมัตถนติ พุทธา
น หิปปุชชิต ปรูปฆาตี
สมโณโหติ ปรี วิหะฐณโต

คาถาที่ ๒ ว่า

สหพปาปสสอกรณ	กุสลสสุปสมปทา
สจิตตปโยทปน	เอตัพุทธานสาสนธ

คาถาที่ ๓ ว่า

อนุปวาโท อนุปฆาโต	ปาติโมกฺเข จ สัมโร
มตตยญฺจตา จ ภาตตสมิ	ปนตถยจสยนาสน
อริจิตเต จ อาโยโต	เอตัพุทธานสาสนนติ ^{๑๐๒}

คาถาที่ ๑ เริ่มด้วยขันธ์ แสดงลักษณะสำคัญของพระพุทธศาสนา เน้นให้เห็นความ
แตกต่างระหว่างพุทธศาสนากับศาสนาพื้นเดิมที่มีอยู่ ศาสนาพื้นเดิมนิยมการบำเพ็ญตบะด้วยการ
ทรมานร่างกายเป็นอเนกประการ โดยยอมรับค่านิยมพื้นฐานว่า การทรมานร่างกายคือมรรควิธีที่จะ

^{๑๐๒} บาลี ที.ม.๑๐/๙๐/๔๓-๔๔.

ทำให้เกิดความบริสุทธิ์ บริบูรณ์ หลุดพ้นจากความทุกข์ ถึงจุดหมายของศาสนาได้ แต่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงจุดยืนของตบะว่า ชั้นดีคือความอดทนความอดกลั้นเป็นตบะอย่างยิ่ง ตบะไม่อยู่ที่การทรมานร่างกาย ตบะอยู่ที่ชั้นดีโดยใช้สติปัญญาทำความเพียร ด้วยความเข้มแข็งในจิตใจ นี่คือจุดยืนของพระพุทธานุภาพ ซึ่งแสดงหลักของการประพฤติปฏิบัติจุดมุ่งหมายรวมทั้งลักษณะของพระสงฆ์

คาถาที่ ๒ พระพุทธเจ้าไม่ตรัสว่าเป็นคำสอนของพระองค์ แต่ตรัสคือ พุทธทาน คือของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย เป็นการแสดงจุดร่วมของธรรมะเรื่องเดียวกัน สอนเหมือนกัน เช่น ไม่ทำชั่ว ทำความดี ทำใจให้ผ่องใส เป็นต้น คาถาที่ ๒ เป็นบทสรุปของภาคปฏิบัติโดยตรง ที่ยกย่องกันว่าหัวใจพระพุทธศาสนา

คาถาที่ ๓ พระพุทธเจ้าทรงแสดงระเบียบวิธีปฏิบัติ สำหรับการดำเนินชีวิตของพระสงฆ์ ที่ทำหน้าที่เผยแผ่พระศาสนาว่าควรจะดำเนินชีวิต และมีวัตรปฏิบัติอย่างไร โดยมีหลักการว่าการไม่กล่าวร้าย การไม่ทำร้าย การสำรวมตนในปาติโมกข์ เป็นต้น คำสอนส่วนนี้แสดงข้อปฏิบัติสำหรับพระภิกษุ ผู้ทำหน้าที่เผยแผ่ธรรม^{๑๐๓}

ชั้นดีที่ปรากฏในพระไตรปิฎก ทั้งในส่วนของพระพุทธศาสนาเถรวาทและพระพุทธศาสนาฝ่ายนิกาย หรือปรากฏอยู่ในหนังสือวิชาการทางพุทธศาสนาต่างๆ แสดงความหมายของชั้นดีตรงกันอยู่ประการหนึ่ง คือ ชั้นดี แปลว่า ความอดทน ความอดกลั้น ส่วนจะใช้ความอดทนอดกลั้นแยกย่อยขยายออกไปสัมพันธ์กับเรื่องใดบ้าง เราก็ได้ศึกษาผ่านมาแล้วในบทที่ ๒ นี้ ซึ่งนอกจากจะทำให้เราตระหนักรู้ความสำคัญและเข้าใจความหมายของชั้นดีได้ดียิ่งขึ้นแล้ว ยังทำให้เราทราบความสัมพันธ์ระหว่างชั้นดีกับองค์ธรรมหมวดอื่นในระดับหนึ่ง คือ ชั้นดีกับปัญญา และชั้นดีกับความเพียร

สรุปความหมายชั้นดีในพระพุทธศาสนา หมายถึง อดกลั้นต่อความทุกข์ทั้งทางกาย ทางวาจา และทางใจ เช่น อดทนต่อสภาพของปัจจัยความร้อนหรือความเย็น อดทนต่อความทุกข์ทรมานของร่างกายเมื่อเจ็บป่วย อดทนต่อคำด่า คำดูหมิ่น และอดทนต่อความโลภ ความโกรธ ความหลง นั่นคือ ความอดทน อดกลั้น ต่อความทุกข์ทรมานทั้งทางร่างกาย และจิตใจ การระงับความต้องการทางใจของตนเพื่อไม่ได้ตามต้องประสงค์ รู้จักทนไว้เมื่อไม่ได้รับสิ่งที่ต้องการ ด้วยการรู้จักอดทน และอดกลั้นไม่แสดงอาการประทุพทุฏที่ผิดอันจะมีผลร้ายต่อตนเอง และผู้อื่น และยังหมายถึง ความเข้มแข็งของจิตใจของบุคคลในการที่จะละทิ้งความชั่ว การกระทำความดี และทำจิตใจให้ผ่องใสอยู่เสมอ แม้จะกระทบกระทั่งในสิ่งที่ไม่พึงปรารถนา ก็ตามการรักษากายภาวของตนไว้ได้ ไม่ว่าจะถูกกระทบกระทั่งด้วยสิ่งอันเป็นที่พึงปรารถนา หรือไม่พึงปรารถนา ก็ตาม มีความมั่นคงหนักแน่นเหมือนแผ่นดิน ซึ่งไม่หวั่นไหว ไม่ว่าจะมียศเทอะไรลงไป ของเสีย ของหอม ของสกปรกหรือของดีงามก็ตาม

^{๑๐๓} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต) จาริกบุญจาริกธรรม, อ่างแล้ว, ๒๕๕๗, หน้า ๗๕-๘๒.

บทที่ ๓

ลักษณะขันติของพระโพธิสัตว์ในมหานิบาตชาดก

พระโพธิสัตว์คือพระพุทธเจ้า ก่อนที่พระพุทธองค์จะตรัสรู้ กว่าที่จะได้เป็นพระพุทธเจ้า พระพุทธองค์ทรงเป็นพระโพธิสัตว์มาก่อน คือเป็นผู้บำเพ็ญบารมีมาเพื่อจะเป็นพระพุทธเจ้า พระโพธิสัตว์ตั้งใจบำเพ็ญคุณงามความดีอย่างยอดเยี่ยมและสูงสุด โดยที่ไม่ยอมเห็นแก่ความยากลำบากแต่อย่างใด และสามารถจะสละได้แม้แต่ชีวิตของตนเอง เพื่อแลกกับได้ดวงตาเห็นธรรม และเป็นพระพุทธเจ้าในอนาคตกาล มีความอดทนอดกลั้น หรือเรียกอีกอย่างก็คือ ขันติ หรือความอดทน ในบทนี้ผู้วิจัยได้ให้ศึกษาเรื่องของ ลักษณะขันติธรรมของพระโพธิสัตว์ ที่ปรากฏในมหานิบาตชาดก เป็นลำดับดังต่อไปนี้

๓.๑ ลักษณะขันติของพระโพธิสัตว์ในมหานิบาตชาดก

พระโพธิสัตว์ทุกพระองค์กว่าจะเป็นโพธิสัตว์ได้นั้น จำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องมียุติธรรมเป็นพื้นฐานเสียก่อน การบำเพ็ญคุณธรรมต่างๆ ของพระโพธิสัตว์ ต้องบำเพ็ญแสวงหาหลักธรรมให้เข้มข้นมากขึ้น อันดับแรกๆ พระองค์ก็ช่วยเหลือสรรพสัตว์ทั้งหลาย ให้พ้นจากความทุกข์ทั้งปวง เบื้องต้นเสียก่อน ด้วยความรัก รักในที่นี้คือ รักแบบมีเมตตาอนุเคราะห์ต่อสรรพสัตว์ทั้งหลาย อยากรักษาสรรพสัตว์ทั้งหลายเหล่านั้นพ้นจากความทุกข์ยากลำบาก พระโพธิสัตว์ทุกพระองค์มีความเสียสละเอื้อเฟื้อ เผื่อแผ่ ให้สัตว์ทั้งหลายพ้นจากความทุกข์ ซึ่งพระโพธิสัตว์เองถึงแม้ว่าจะมีความยากลำบากขนาดไหนก็จะอดทนต่อไป เพื่อจะได้มาซึ่งโพธิภูมิในปัจจุบันหรืออนาคต ซึ่งจะเห็นได้ว่า พระองค์ทรงใช้ขันติธรรมในการบำเพ็ญบารมีทุกบารมีเป็นพื้นฐาน ซึ่งการบำเพ็ญขันติบารมีนั้นในมหานิบาต ก็จะมีเนื้อสาระที่พูดเกี่ยวกับขันติหรือมีขันติแทรกแซงในเรื่องนั้นๆ บางเรื่องไม่ปรากฏขันติมากนัก โดยจะให้สอดคล้องให้เหมือนกันชื่อเรื่องที่อยู่ข้าง ที่ปรากฏในมหานิบาตชาดก ตามเนื้อหาเท่าที่ปรากฏในมหานิบาต ซึ่งพระโพธิสัตว์ ๑๐ พระองค์ ทรงใช้ขันติเพื่อบำเพ็ญมีของตน ให้บริบูรณ์ยิ่งขึ้น

การกล่าวถึงขันติธรรมของแต่ละชาดกที่มีอยู่ด้วยกัน ๑๐ ชาดก ซึ่งแต่ละชาดกจะกล่าวถึงในลักษณะที่พระโพธิสัตว์มีขันติธรรมอย่างไรบ้าง มีเหตุการณ์อย่างไรที่มีลักษณะเกี่ยวข้องกับขันติธรรมบ้างในแต่ละชาดก บางชาดกก็มีเนื้อหาตรงประเด็น เกี่ยวกับขันติธรรมปรากฏอยู่ แต่บางชาดกก็ดูบริบทที่มีเนื้อหาความคล้ายๆ กัน ก็สามารถเอามาวิเคราะห์ให้เข้ากันได้ หรือมีลักษณะกิริยาท่าทาง ที่มีขันติอยู่ในเนื้อหาเรื่องนั้นๆ ก็จะดึงออกมาอธิบายขยายความ ให้สอดคล้องกับจุดมุ่งหมาย จากที่พระโพธิสัตว์ได้สะสมบารมีมาแล้ว หรือได้เรียนรู้ทุกขบวนการทั้งหลายเหล่านั้น บารมีใกล้ที่จะบริบูรณ์ แต่ยังมีขาดบารมีอยู่ จึงไม่สามารถเข้าสู่พุทธภูมิได้ ทำให้ต้องอดทนต่ออยู่ใน ๑๐ ชาดกอีก เพื่อให้บุญบารมีบริบูรณ์ ซึ่งจะกล่าวความเป็นอยู่หรือวิถีชีวิต เจออุปสรรคมากมาย จะมีความอดทน อดกลั้นมากน้อยเพียงใดนั้น ให้ดูหัวข้อต่อไปนี้

๓.๑.๑ ชั้นตติของพระโพธิสัตว์ในเทมีย์ชาดก

พระพุทธเจ้าประทับอยู่ ณ พระเชตะวันมหาวิหาร วันหนึ่งภิกษุทั้งหลายนั่งประชุมกันอยู่ในโรงธรรมสภาพรรณนามหาภิเนกขัมมบารมีของพระพุทธเจ้า พระศาสดาทรงสดับเรื่องนั้นด้วยทิพยโสต เสด็จออกจากพระคันธกุฎีมายังโรงธรรมสภา ตรัสถามว่า ประชุมเจรจากันถึงเรื่องอะไร เมื่อภิกษุเหล่านั้นกราบทูลให้ทรงทราบแล้ว จึงตรัสว่า พระองค์มีบารมีเต็มแล้วทั้งสละราชสมบัติออกเพื่อคุณอันยิ่งใหญ่ ในบัดนี้ไม่น่าอัครรรยเลย เมื่อก่อนญาณยังไม่แก่กล้ากำลังบำเพ็ญบารมีอยู่ ได้สละราชสมบัติออกมหาภิเนศกรรมณ์ เพื่อคุณอันใหญ่นั้น จึงน่าอัครรรยตรัสดังนี้แล้ว ทรงดูสมบัติอยู่ ภิกษุเหล่านั้นกราบทูลวิงวอนให้ทรงเล่าเรื่อง จึงทรงนำอดีตนิทานมาแสดง ดังนี้^๑

พระเจ้ากาสิและพระนางจันทาเทวี แห่งเมืองพาราณสี ไม่มีพระโอรสพระธาดา พระนางจันทาเทวีทรงตั้งอธิษฐานให้ได้พระโอรส แร่อธิษฐานของพระนางพร้อมด้วยการรักษาศีลอุโบสถ ทำให้ท้าวสักกเทวราช ต้องเสด็จไปอ้อนวอนให้เทพบุตรโพธิสัตว์ ซึ่งกำลังจะจุติ (ตาย) จากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ มาเกิดเป็นพระโอรสของพระนาง ไม่นานพระนางก็ทรงครรภ์ ยิ่งความปลาบปลื้มปีติแก่พระเจ้ากาสิ ข้าราชการบริวารและชาวเมืองเป็นอย่างยิ่ง วันที่พระโอรสประสูตินั้น เกิดฝนตกตลอดทั้งแคว้น ความแห้งแล้งหายไป หมูไม่นานาพันธุ์สดชื้อ พระโอรสจึงได้พระนามว่า พระเทมีย์ (ผู้ทำให้เกิดความชุ่มฉ่ำ) พระกุมารเทมีย์ทรงน่ารัก พระฉวีวรรณผุดผ่อง ทรงเลี้ยงง่าย พระบิดาทรงคัดเลือกแม่นมที่มีลักษณะดีให้เลี้ยงดูพระกุมารถึง ๖๔ คน เพื่อพระเทมีย์มีพระชนมายุเพียง ๑ เดือน บรรทมอยู่บนพระเพลาของพระบิดา ซึ่งกำลังพิพากษาความผิดของโจร ทำให้พระองค์ทรงระลึกชาติได้ว่า เคยเกิดเป็นกษัตริย์ครองเมืองนี้อยู่ ๒๐ ปี ตัดสินประหารชีวิตผู้คนมาไม่น้อย ตายแล้วส่งผลให้ตนรกเป็นเวลานาน พระองค์ร้อยพระทัย หาทางพ้นจากตำแหน่งกษัตริย์ เทพธิดานางหนึ่งเคยเป็นพระมารดาของพระเทมีย์ในอดีตชาติ ยังคงติดตามรักษาพระองค์อยู่ ได้บอกอุบายให้พระองค์ทำเป็นเด็กพิการ ง่อยเปลี้ยเสียขา หูหนวก เป็นใบ้ พระองค์กระทำตามตั้งแต่นั้นมา พระเจ้ากาสิทรงพยายามทดลองพระโอรสด้วยวิธีการต่างๆ เช่น ให้อดอาหาร เเผาที่ประทับ ปล่อยช้างและงูให้มาจะทำร้าย ให้บรรทมอยู่กับอุจจาระ บรรทมบนความร้อน ให้หญิงรุ่มสาวมาเล่าโลม เป็นต้น แต่พระโอรสก็ไม่มีปฏิกิริยาอะไร จนพระเทมีย์พระชนมายุ ๑๐ พรรษา ไทรทำนายทนายทักว่า พระเทมีย์เป็นตัวเสนียดจัญไร ให้ฝังทั้งเป็น พระเจ้ากาสิทรงจำยอมให้ทำตามไทรหลวง พระนางจันทาเทวีทรงของเวลา ๗ วัน พระนางพร้าอ้อนวอนให้พระเทมีย์เลิกทำตัวพิการ แต่ก็ไร้ผลพระเทมีย์สุดแสนสงสารและสะเทือนพระทัยยิ่งนัก แต่ก็อดกลั้นเอาไว้ ที่ทรงเป็นพระมารดาที่ร้องไห้เป็นห่วงพระองค์อยู่นั้น จนนายสุนันทสารเถรีรับพระองค์ไปฝังนอกเมือง

นายสารเถรีตั้งใจจะขับรถม้ามุ่งหน้าออกประตูเมืองทางทิศตะวันตก แต่กลับไปออกประตูเมืองทางทิศตะวันออก หยุดรถที่ป่าใหญ่ ด้วยเข้าใจว่าเป็นป่าช้าผีดิบ เขาเปลื้องเครื่องทรงพระเทมีย์ ออก แล้วลงไปขุดหลุม พระเทมีย์เสด็จลงจากรถ ลองพระกำลังโดยยกรถม้าขึ้นเหยียงเหนือพระเศียร แล้วเสด็จไปหาสารเถรี ตรัสสั่งให้กลับไปกราบทูลพระเจ้ากาสิ และพระเจ้าจันทาเทวีทราบเรื่องราว และได้กราบทูลทั้งหมด จึงทำให้พระเจ้ากาสิอยากบวชออกติดตามพระโอรส เมื่อท้าวสามลราชกษัตริย์ที่ครองเมืองใกล้เคียงทราบเรื่องพระเจ้ากาสิออกผนวช จึงได้ยกกองทัพเข้ามาประชิดพระนคร

^๑จุ.ชา.อ. (ไทย) ๔/๒/๑๘.

หมายจึงเข้ายึดครองพาราณสี เมื่อยกพลโยธามาถึงเมือง พระองค์ทรงประหลาดใจที่ผู้คนมากมั่ง กษัตริย์ยังตัดละลาภสักการะไปบวชได้ จึงเสด็จตามไปในป่า พระเทมีย์ทราบถึงการมาของท้าวสามล ราช ทรงออกมาต้อนรับแล้วประทับนั่งในอากาศ ทรงแสดงธรรมเทศนาเรื่องของบุญและบาป จนท้าว สามลราชและเหล่าไพร่พลเกิดความซาบซึ้ง พวกกันละกองทัพอาวุธ พร้อมใจกันขอบวชอยู่ในสำนัก พระเทมีย์กันทั้งสิ้น ในบริเวณป่านั้นจึงเต็มไปด้วยเหล่าฤๅษีบำเพ็ญฌานสมาบัติ และสัตว์ป่าช้า ม้า ที่ ล้วนเชื่องโดยทั่ว ดาบสดาบสินีเหล่านั้น เมื่อดับจิตไปก็ได้ไปเกิดในพรหมโลกและเทวภูมิ สถิตเป็น เทพยดาเป็นเทพธิดาเสวยสุขกันทั้งหมด^๒

ขั้นดิตรรมของเทมียชาดก การที่จะประสบความสำเร็จได้นั้น จะต้องมีความอดทน อด กลั้น ทนต่อความยากลำบากแสนเข็ญ รู้จักรอเวลาความอดทนทุกอย่างที่กำลังประสบอยู่ เนื้อเรื่อง ที่ เกี่ยวข้องกับขั้นดิตรรม ซึ่งจะมึเนื้อหากี่ยวข้องกับขั้นดิ จะเป็นเหตุการณ์หรือเรื่องราวที่จะทำให้เกิดการ มองเห็นขั้นดิตรรมได้ ตามเนื้อหาที่ปรากฏในพระไตรปิฎก ตามที่ผู้วิจัยเองจะค้นคว้าเปรียบเทียบ ให้ ปรากฏชัดเจนตามเนื้อหาสาระซึ่งตรงกับพระคาถา ที่พระบิดาทรงอุ้มพระเทมีย์โพธิสัตว์ แล้วได้ตรัส พิพากษาว่า

... จงจงจำใจรอีกหนึ่งไว้ในเรือนจำ จงเอาหอกแทงใจคนหนึ่ง แล้วราดด้วย น้ำกรด จงเสียบใจคนหนึ่งบนหลาว^๓

... พระเทมีย์ไปได้ฟังพระวจาอันหยาบคายที่พระบิดาตรัสนั้น จึงกลัวต่อการ เสวยราชสมบัติ เรามิได้เป็นคนไข้ ก็ทำเป็นเหมือนคนง่อยเปลี้ย เรากลั่งเกลือกนอน จนอยู่ในอุจจาระและปัสสาวะของตน^๔

ซึ่งพระคาถาเหล่านี้ทำให้พระราชกุมาร พอไปอยู่ในสภาวะอย่างนั้น ก็เลยมีความรู้สึก ว่า เราไม่น่าเป็นพระมหากษัตริย์เลย เพราะต้องโอบ ตี ทุบ ประหารคนอยู่อย่างนี้ ตายไปเราต้องไปตก นรกแน่นอน พอคิดอย่างนี้ก็เลยมานึกว่า ทำอย่างไรเราถึงจะไม่ต้องเป็นพระมหากษัตริย์ จะได้ไม่ต้อง ไปตกนรก พระราชกุมารก็คิดไปเรื่อย ๆ จนเหวดตาอยู่บนเศวตฉัตรเนรมิตไปเข้าตลจิตตลใจว่า เอาอย่าง นี้สิราชกุมาร จะไปยากอะไรละ ถ้าไม่อยากตกนรกก็แกล้งทำเป็นคนตาบอด หูหนวก ไข้บ้า เสียจริต อะไรทำนองนี้ คือทำอะไรก็ได้ที่ไม่ค่อยจะสมประกอบ ซึ่งจะเห็นได้ว่าพระองค์ทรงใช้ความอดทนเป็น อย่างมาก ในการได้ยินเสียงพระบิดาตรัสเช่นนั้น ทั้งๆ ที่พระเทมีย์ไปไม่เห็น เพราะพระองค์ยังเป็น ทารกอยู่ แต่ด้วยบุญบารมีของพระองค์ จึงได้ทรงได้ยินและก็นินทาการถึงเหตุการณ์ที่ กลั้นต่อ ร่างกายของตนเอง ทนทุกข์ทรมาน ไม่พูด ไม่รับรู้อะไร ไม่เคลื่อนไหวร่างกายตลอด ๑๖ ปี แต่ถ้าเป็น คนธรรมดาไม่มีความอดทนแล้ว ก็คงจะทนไม่ไหว เพราะว่าจิตใจของมนุษย์ทั่วไปเต็มไปด้วยกิเลส ตัณหา คาถาที่อยู่ข้างบนนั้น มีลักษณะที่มีความอดทนแฝงอยู่ เช่น พระองค์อดทนทรงนอนจมอยู่กับ อุจจาระและปัสสาวะของตนอยู่ หรือพระองค์กลัวต่อการไปทำร้ายผู้คนให้ถึงแก่ชีวิต กลับจะไปตก นรกหลายชาติ จึงทำเป็นคนพิการไปเลย พอพระเจ้าแผ่นดินเห็นลูกเป็นอย่างนี้ ก็มีความรู้สึกว่าคุณฉัน จะได้เป็นใหญ่เป็นโต แต่ลูกฉันเป็นไข้ แขนขาก็ตีหมดทุกอย่าง แต่ทำไมเป็นไข้ ก็เลยมีความรู้สึก ว่า เป็นกาลกิณี ทำไม่ถึงเป็นกาลกิณี เพราะคนที่เกิดมาแล้วทุกอย่างสมประกอบ แต่ไม่พูดไม่จาอะไรเลย

^๒ ชุ.ชา.อ. (ไทย) ๔/๒/๗๔.

^๓ ชุ.ชา. (ไทย) ๒๘/๓๗/๑๘๙.

^๔ ชุ.ชา. (ไทย) ๒๘/๓๘/๑๘๙.

เขาถือว่าไม่เหมาะสมที่จะครองราชย์สมบัติ ซึ่งทุกๆ คนก็ยอมรับว่าเป็นกาลกิณี บ้านเมืองจะปั่นป่วน ไม่เหมาะสมที่จะเอาคนบ้านไร่เสียจริตไว้ในเมือง โดยเฉพาะอย่างยิ่งเป็นราชมารของพระมหากษัตริย์ที่มีอนาคต พระราชาตรัสถามพราหมณ์ว่า แล้วจะอย่างไรถึงจะแก้ปัญหานี้ได้ พราหมณ์ก็บอกว่าเอาไปฝัง

ผลจากการศึกษาวิจัยได้พบว่า พระโทธิสัตว์เดมิย์นี้ได้ใช้ชั้นดีมีความอดทนต่อทุกขเวทนา ทรมาน ไม่ว่าจะทางร่างกายไม่พูดคุยกันใครมาเป็นเวลา ๑๖ ปี ไม่เคยเคลื่อนไหวร่างกายเลย อันราชสมบัติทั้งพระนครและความสุข ความรื่นเริงต่างๆ เป็นของน่าเพลิดเพลิน แต่พระเดมิย์ไปไม่ปรารถนา จะอยู่ในความเพลิดเพลินนั้น ไม่ปรารถนาจะกระทำบาปอีก จะไม่ก่อเวรให้เกิดขึ้นอีกแล้ว จนสามารถเอาชนะต่ออุปสรรคทั้งหลายได้ การกระทำอย่างนั้นนอกจากมีความตั้งใจอย่างเด็ดเดี่ยวแล้ว ได้เห็นถึงความเข้มแข็งอดทนต่อร่างกายและจิตใจ ถ้าเป็นปุถุชนธรรมดาอดทนไม่ได้แน่ ไม่เคลื่อนไหว ไม่พูดคุย เพราะมนุษย์จะต้องมีการสื่อสารออกมาจากทางวาจา เพื่อให้คนอื่นได้รู้ความหมายที่ชัดเจน ถ้าอยู่ในเรื่องที่เป็นประโยชน์สาระ ทำให้ผู้คนมีความรู้เอามาประยุกต์ใช้ในชีวิตแล้ว ก็จะทำให้ประเทศชาติมีแต่ความสุข แต่หากพูดใส่ร้าย กล่าวร้าย ให้กับคนอื่นทำให้เกิดความเสียหาย พูดให้แตกกันก็จะเกิดการทะเลาะเกิดขึ้น คำพูดที่ไม่ดีก็จะย้อนกลับมาทำให้บุคคลนั้นอยู่ร้อนนอนทุกข์ เกิดภัยให้กับตนเอง

๓.๑.๒ ชั้นดีของพระโทธิสัตว์ในมหาชนกชาดก

พระเจ้าอริราชชนก แห่งเมืองมิลิตา ทำสงครามพ่ายแพ้พระเจ้าโปลชนก พระอนุชา และ สวรรคตในที่รบ ขณะนั้นพระมเหสีทรงพระครรภ์ เสด็จลี้ภัยไปอยู่เมืองกาฬจัมปาค์ ซึ่งอยู่ห่างจากเมืองมิลิตาถึง ๕,๑๒๐ กิโลเมตร ต่อมาพราหมณ์ทศปาโมกข์รับพระนางไปอยู่ด้วย พระนางประสูติ พระโอรส และให้พระนามตามพระอัยกว่า มหาชนก เมื่อพระมหาชนกเจริญพระชันษาขึ้น มักถูกเพื่อนๆ ล้อว่าเป็นเด็กกำพร้า พระมหาชนกทรงถามความเป็นจริงจากพระมารดา ครั้นรู้ความจริง พระองค์ก็ตั้งพระทัยศึกษาศิลปวิทยา อย่างอุตสาหะพยายาม เพื่อกลับไปแก้แค้น

ต่อมา พระมหาชนกตัดสินใจพระทัยเดินทางไปเมืองมิลิตา โดยเดินทางค้าขายทางเรือไปพร้อมกับพ่อค้าคนอื่น ๗๐๐ ลำ เรือแล่นมาได้ ๓ วัน ก็เกิดพายุใหญ่ เรือทั้งหมดอัปปางลง พ่อค้าคนอื่น ๆ จมน้ำตาย หรือไม่ก็ถูกปลาร้ายซุบกิน ส่วนพระมหาชนกทรงปีนขึ้นบนเสากระโดง กำหนดทิศทางเมืองมิลิตา แล้วกระโดดไปตกไกลจากเรือจึงพ้นจากปลาร้าย พระองค์เพียรว่ายน้ำอยู่กลางทะเลถึง ๗ วัน ก็ถึงวันอุโบสถพอดี พระองค์สมาทานศีล วันนั้นนางมณีเมขลาเทพธิดาผู้ตรวจดูทะเลเหาะมาพบเข้า เห็นพระมหาชนกมีความเชื่อมั่นในความเพียร ความอด พยายาม จึงสงสาร อุ้มพาหะไปไว้ในอุทยานเมืองมิลิตา พระเจ้าโปลชนกประจวบสวรรคต เมืองมิลิตาจึงว่างกษัตริย์ มีเพียงพระธิดา สิวลี บุโรหิตจึงทำพิธีเสวยรถหาครุให้พระธิดาราชธวัง มาหยุดอยู่ที่พระมหาชนก ซึ่งบรรทมหลับในอุทยาน บุโรหิตและมหาชนกพร้อมใจกันอภิเษกให้พระมหาชนกเป็นกษัตริย์ปกครองเมืองมิลิตา ทรงพระนามว่า พระเจ้ามหาชนก พระองค์ส่งอำมาตย์ไปรับพระมารดา และพราหมณ์ทศปาโมกข์มาอยู่ด้วยอย่างมีความสุข พระเจ้ามหาชนกทรงเห็นสังขารจากต้นมะม่วง ๒ ต้น ต้นหนึ่งมีผลตก ส่วนต้นหนึ่งมีกิ่งโอบคก ต้นมะม่วงที่มีผลตกถูกเก็บผลจนกิ่งหักเสียหาย เหมือนความเป็นกษัตริย์ ส่วนต้นมะม่วงที่มีโอบคกไม่มีผล ไม่ได้รับอันตรายใดๆ เหมือนความเป็นนักบวช พระทัยของพระองค์มอบราชกิจให้แก่พระโอรส ผู้มีพระนามว่าทิวาฑูและอำมาตย์ ส่วนพระองค์เสด็จออกผนวชเป็นนักบวชปฏิบัติ

ธรรมในป่าใหญ่ จนได้บรรลุธรรมตามบุญบารมีที่พระองค์ได้สะสมมาในอดีตชาติ จนถึงปัจจุบันตามสติปัญญาและตามกำลังเท่าที่มีอยู่ ไม่ว่าพระนางสิวลีและชาเมืองจะขอร้องอย่างไรก็ตาม ไม่ทรงรับฟังเลย เหมือนกับมีอะไรมาปกปิดเอาไว้ ความพากเพียรมีชั้นดีธรรมอยู่ภายในแอบแฝงอยู่ ซึ่งเป็นหนทางในการนำไปสู่ความสำเร็จได้ ความเข้าใจและความมุ่งมั่นต้องงานอย่างแท้จริง

ชั้นดีธรรมที่ปรากฏอยู่ในเรื่องมหาชนกชาดก ซึ่งเป็นเรื่องที่มีความเพียรพยายาม แต่ก็มี ความอดทนคอยหนุนค้ำกันไปด้วย จะเห็นได้ว่าความพากเพียรพยายาม จะต้องมีความอดทนอยู่ด้วย จึงจะประสบความสำเร็จเหมือนกันเรื่องมหาชนก พระโพธิสัตว์ได้ตรัสว่า

... ความพยายาม หนึ่งๆ ที่มองไม่เห็นฝั่ง เราจึงพยายาม (ว่า) อยู่ในท่ามกลางสมุทร^๕

... เรานั้นจักพยายามตามกำลังความสามารถ จักไปให้ถึงฝั่งสมุทร จักทำความเพียรอย่างลูกผู้ชาย^๖

พระคาถาบทนี้ไม่ปรากฏความอดทน แต่มีคำว่าเพียรพยายาม ซึ่งได้กล่าวไว้ในเบื้องต้นแล้วว่า บางชาดกไม่ได้กล่าวถึงชั้นดีโดยตรง แต่ผู้วิสัยได้รวบรวมเอาประเด็นที่คล้ายๆ กันเอามาขยายความ จะเห็นได้ว่าในตอนที่เรา กำลังอับปางอยู่นั้น พระมหาชนกมิได้ทรงกระแสง มิได้ทรงรำไร รำพันเพื่อไปต่างๆ และมีได้บนบานเทพเจ้าทั้งหลายเลย พระองค์มีสติด้วยความไม่ประมาท การกระทำของพระมหาชนกที่ทรงแหวกว่ายอยู่กลางทะเล ได้นานถึง ๓ วัน หนึ่งๆ มองไม่เห็นฝั่ง นางมณีเมขลา กล่าวว่ว จะหนว่ายไปทำไมกัน พระองค์ก็ได้ตอบว่า ความเพียรความอดทนจะไม่ทำให้ไร้ผล แม้จะมองไม่เห็นฝั่งก็ตาม เราก็จะหนว่ายไปจนกว่าจะถึงฝั่งเข้า สักวันหนึ่งคงจะถึงที่หมายเอง ส่วนนางมณีเมขลากล่าวอีกว่า มหาสมุทรนี้กว้างใหญ่นัก ท่านจะพยายามมีความอดทนว่ายสักเท่าไร ก็คงไม่ถึงฝั่ง ท่านคงจะตายเสียก่อนเป็นแน่ พระมหาชนกตรัสตอบว่า คนที่ทำความเพียรมีความอดทนอยู่นั้น แม้จะต้องตายไปในขณะกำลังทำความเพียรพยายามอยู่ ก็จะไม่มีความผิดบาปได้ เพราะได้ทำหน้าที่เต็มกำลังแล้ว เพราะฉะนั้นทุกคนควรทำความอดทนอย่างพระองค์ คนที่ไม่มีความอดทน ก็กลายเป็นรักษาอาหารของปลาและเต่า มีแต่พระมหาชนกเท่านั้นที่ว่ายอยู่ตลอด ๗ วัน แสดงว่าพระมหาชนกใช้ความอดทนอย่างมหาศาล ดังนารถาบสได้ตอบกล่าวพระโพธิสัตว์ว่า

... ของความเพียรและวิหิตธรรมทั้งปวง จงมีแก่พระองค์เท่านั้น พระองค์จงบำเพ็ญสิ่งที่บกพร่องให้บริบูรณ์เถิด จงประกอบด้วยความอดทนและความสงบเถิด^๗

จะเห็นได้ว่าคาถานี้เป็นคาถาที่นารถาบส ให้กำลังใจพร้อมให้มีธรรมะความอดทนพัฒนาจุดบกพร่องของตนเองให้สมบูรณ์ เพื่อที่จะผ่านอุปสรรคที่เข้ามาในชีวิต เพื่อให้จิตใจมีความตั้งมั่นในการบำเพ็ญภาวนา เข้าถึงพระโพธิสัตว์อย่างบริบูรณ์ได้

^๕ช.ข. (ไทย) ๒๘/๑๒๔/๒๐๒.

^๖ช.ข. (ไทย) ๒๘/๑๓๑/๑๓๑.

^๗ช.ข. (ไทย) ๒๗/๒๐๖/๒๒๓.

ผลการศึกษาวิจัยพบว่า พระมหาชนกแม้จะรู้ว่าสิ่งที่พระมหาชนกกำลังกระทำนั้น อาจไม่สำเร็จก็ตาม แต่หากหมดความอดทนเพียรพยายามเสียตั้งแต่ต้น ย่อมได้รับผลร้ายของความเกียจคร้านอย่างแน่นอน และไม่มีวันบรรลุถึงเป้าหมายที่ต้องการ บุคคลจึงควรตั้งมั่นอยู่ในความอดทนเพียรพยายาม แม้การนั้นอาจไม่สำเร็จก็ตาม เพราะพระมหาชนกมีความอดทนพยายาม ไม่ละความตั้งใจ จึงยังมีชีวิตอยู่ได้ในทะเลนี้ได้ ทั้งนี้คนอื่นได้ตายกันไปหมดแล้ว แต่พระมหาชนกก็มีความตั้งใจอดทน อดกลั้น พยายามสุดความสามารถกำลัง เพื่อไปให้ถึงฝั่งที่ตนเองตั้งเป้าหมายเอาไว้

๓.๑.๓ ชั้นตติของพระโพธิสัตว์ในมหาสุวรรณสามชาดก

ชายหนุ่มทุกคนกับหญิงสาวปาริกา ต่างเป็นบุตรของนายพรานเนื้อ พ่อแม่ทั้งสองฝ่ายต้องการให้แต่งงานกัน แต่ทั้งสองเห็นว่าการมีคู่เป็นทุกข์ เมื่อหลีกเลี่ยงไม่ได้ก็แต่งงานกัน แล้วชวนกันออกบวชเป็นดาบสอยู่ในป่าหิมพานต์ วันหนึ่งทำวสิกกเทวราช รู้ว่าดาบสทั้งสองจะตาบอด จึงลงมาและบอกให้มีบุตร โดยให้ดาบสทุกคนหัดทำดาบสสินีปาริกา พร้อมกับตั้งจิตปรารถนาขอให้ได้บุตร ต่อมาไม่นานดาบสสินีก็ตั้งครรภ์แล้วคลอดบุตรเป็นชาย มีผิวพรรณเหลืองสวยเหมือนทองคำ จึงตั้งชื่อว่าสุวรรณสารท เมื่อสุวรรณสารทเติบโตเป็นชายหนุ่ม มีอายุได้ ๑๖ ปี วันหนึ่งดาบสดาบสสินีออกไปเก็บผลไม้ ตอนเย็นเกิดผลตกหนักจึงเข้าหลบฝน ช้างจอมปลวกได้ต้นไม้ งูเห่าตัวหนึ่งอาศัยอยู่ในจอมปลวกพันพิษใส่ตาบาสทั้งสอง ทำให้ตาบอดสนิท สุวรรณสามเห็นผิดเวลาจึงออกตามหาจนมาพบเข้าได้ปลอบโยนแล้วพากลับอาศรม สุวรรณสามผูกเชือกโยงจากอาศรมไปยังสถานที่ต่างๆ เพื่อเป็นราวให้บิดามารดาจับเดินไป ตั้งแต่นั้นมาสุวรรณสามได้ปรนนิบัติเลี้ยงดูบิดามารดาเป็นอย่างดีโดยตลอด ทำให้บิดามารดามีความเป็นอยู่เป็นสุขตลอดชีวิตของนักบวช

พระเจ้าปิลักษณ์ กษัตริย์เมืองพาราณสี โปรดการล่าเนื้อในป่าหิมพานต์ตามลำพัง เย็นวันหนึ่งพระองค์เสด็จมาถึงแม่น้ำมีคสมิตตา เห็นสุวรรณสามมีฝูงสัตว์ป่าอยู่ด้วยอำนาจเมตตาบารมี พระเจ้าปิลักษณ์ทรงประสงค์จะรู้ว่าเป็นใคร เทพหรือนาคจึงยิงศรถูกสุวรรณสาม สุวรรณสามได้รับความเจ็บปวดอย่างแรงกล้า แต่ไม่โกรธผู้ยิงหรือเกรงกลัวความตาย แต่กลับคร่ำครวญห่วงใยบิดามารดา พระเจ้าปิลักษณ์ทรงสอบถามจนทราบเรื่องราว ทำให้พระองค์ทรงสำนึกผิด และให้สัญญากับสุวรรณสามว่า จะสละราชสมบัติมาปรนนิบัติเลี้ยงดูดาบสดาบสสินีแทนสุวรรณสาม สุวรรณสามกล่าวถิบิดามารดาแล้วก็กลับไป พระเจ้าปิลักษณ์เสด็จไปที่อาศรม ดาบสดาบสสินีรู้ว่าไม่ใช่สุวรรณสาม พระองค์จึงต้องสารภาพและพาดาบสทั้งสองไปยังที่สุวรรณสามนอนสลบอยู่ ดาบสประคองศีรษะสุวรรณสามส่วนดาบสสินีประคองเท้า แล้วทั้งสองก็ร้องไห้คร่ำครวญ ดาบสสินีรู้สึกว่าร่างกายของสุวรรณยังมีไออุ่นอยู่ จึงรู้ว่ายังไม่ตาย ดาบสทั้งสองจึงตั้งสัตยาธิฐาน ด้วยบุญกุศลที่สุวรรณสามปรนนิบัติเลี้ยงดูบิดามารดา ทำให้พิษและบาดแผลหายได้

ชั้นตติธรรมที่ปรากฏในชาดกนี้ ซึ่งมีเหตุการณ์ที่มีเรื่องชั้นตติปรากฏอยู่หลายตอน แต่ผู้วิจัยก็จะยกเอาเหตุการณ์ที่สำคัญเด่นชัด หรือเรื่องเกี่ยวโยงกับความอดทนที่ปรากฏในมหานิบาต ตอนที่พระสุวรรณสามถูกยิง น่าจะเป็นห่วงตนเอง แต่จิตใจกลับเป็นห่วงบิดามารดา ว่าถ้าเราเสียชีวิตไปแล้วจะมีใครคอยตักน้ำมาให้ท่านทั้ง ๒ นั้น เหมือนกับคาถาดังต่อไปนี้ พระสุวรรณสามโพธิสัตว์ได้อดกลั้นทางจิตใจทุกขเวทนาแสนสาหัส กราบทูลต่อพระเจ้าปิลักษณ์ว่า

... มารดาบิดาของข้าพระองค์เป็นคนตาบอดข้าพระองค์เลี้ยงดูท่านทั้ง ๒ นั้นอยู่ในป่าใหญ่ ข้าพระองค์จะไปตักน้ำมาให้ท่านทั้ง ๒ นั้น จึงมายังแม่น้ำมีคลื่นมตา^๘

ตอนที่พระเจ้าปิลัยกษราชก็เลี้ยงยงธนูอาบยาพิษถูกสุวรรณสามที่ลำตัว ทะลุจากขวาไปซ้าย เป็นเหตุการณ์ที่ทำให้สุวรรณสามต้องหลุดตัวลง เลือดไหลออกจากร่างกาย ส่วนฝูงสัตว์ที่ตามห้อมล้อมต่างตกใจ พากันวิ่งแตกหนีกระเจิดกระเจิง เหลือเพียงสุวรรณสามตามลำพังเท่านั้น พระสุวรรณสามโพธิสัตว์ได้รับความเจ็บปวดอย่างแรงกล้า แต่ไม่โกรธผู้ยิงหรือเกรงกลัวความตาย จะเกิดทุกข์เวทนาทางใจขนาดไหน ก็ยังกลับคร่ำครวญห้วงโยบิดามารดา ที่มีคาถาอยู่ข้างบนยังกล่าวกับพระเจ้าปิลัยกษราชไปอีกว่า ทุกข์ ความเจ็บปวด ที่เกิดจากการถูกยิงด้วยธนูของท่านนั้น ยังไม่เท่ากับความทุกข์ ความเจ็บปวดที่เป็นห่วงพ่อแม่ของข้าพเจ้า ที่จะต้องได้รับความเดือดร้อนเพราะขาดข้าพเจ้าผู้คอยปรนนิบัติ ต่อไปนี้พ่อแม่คงไม่ได้เห็นหน้าข้าพเจ้าอีกแล้ว สุวรรณสามในยามนี้เจ็บปวดทั้งร่างกายและจิตใจอย่างอุกฤษฏ์ ก็เพราะความอดทนอดกลั้นต่อความเจ็บปวด ทำให้มีชีวิตอยู่กับอานิสงส์ดูแลพ่อแม่ พระสุวรรณสามโพธิสัตว์ยังได้กราบทูลพระเจ้าปิลัยกษราชต่อไปว่า

... ข้าพระองค์ถูกพระองค์ยิงด้วยศรลูกใหญ่อาบยาพิษ เหมือนยิงเนื้อข้า แต่พระราชอาของพระองค์ทอดพระเนตรข้าพระองค์ ผู้นอนเปื้อนเลือดของตน^๙

ในคาถาบทนี้ทำให้เราเห็นว่า พระโพธิสัตว์ใช้ความอดทนเป็นอย่างมาก ขนาดตนเองใกล้จะเสียชีวิตแล้ว ยังได้บอกให้พระราชอาเลี้ยงดูแลพระบิดามารดาให้ พระสุวรรณสามยังใช้คำที่ไพเราะเป็นภาษาดอกไม้ ถ้าหากเป็นคนธรรมดาแล้ว ชีวิตที่ใกล้จะสิ้นลมหายใจแล้ว มีแต่คิดถึงครอบครัวทรัพย์สมบัติ เสียตายทุกอย่างที่ตนเองหาได้มา หรือบางครั้งอาจจะมีภริยาจะโต้ตอบ จะผูกความโกรธแค้นไปตลอดชาติ เหมือนกับบรรพตภรรยาเรื่องกุมาริกากินไข่ไก่ ซึ่งเป็นเรื่องการจองเวรซึ่งกันและกัน พระศาสดาจึงได้ตรัสคานี้ว่า

... ผู้ใดยอมปรารถนาสุขเพื่อตน เพราะก่อทุกข์ในผู้อื่น ผู้นั้นเป็นผู้ระคนด้วยเครื่องระคน คือ เวรย่อมไม่พ้นจากเวรได้^{๑๐}

ในเวลาที่ไม่สบายขึ้นมา ก็จะคิดถึงผู้มีอุปการะ เช่น พ่อ แม่ เป็นต้น มีอะไรเกิดขึ้นมาในชีวิตที่แก้ไม่ได้ ก็จะคิดถึงผู้มีพระคุณเหล่านี้เป็นส่วนมาก แต่พระสุวรรณสามไม่ได้คิดอย่างนั้น กลับคิดถึงผู้เป็นมารดาบิดา ไม่ได้สนใจชีวิตตนเอง มีแต่คิดว่าถ้าหากเราสิ้นชีวิตไปแล้ว จะมีใครคอยหาผลไม้ให้พ่อแม่รับประทาน คิดไปต่างๆ แม้ว่าเลือดของพระสุวรรณสามจะไหลออกมาขนาดไหน ก็ตั้งสติพูดให้พระราชอาจนพระราชอาเกิดความสงสาร เลยรับเลี้ยงดูบิดามารดาของพระสุวรรณสามจากนั้นก็กลับไป

ผลการจากศึกษาวิจัยพบว่า ในตอนที่พระสุวรรณสามได้ใช้หลักขันติธรรมเข้ามาช่วยหลังจากถูกลูกศรอาบยาพิษแทงทะลุหน้าอก ได้ล้มลงอยู่ที่พื้นดินนอนเปื้อนเลือดของตนเอง จิตใจยังสดชื่นมีสติสมบูรณ์ ในขณะที่ร่างกายซีดผอม ตามร่างกายเลือดไหลทั้งตัว แล้วยังได้สนทนากับพระเจ้าปิลัยกษได้ แล้วกราบทูลความในใจว่า ใครหนอจะดูแลบิดามารดาของข้าพระองค์ คอยแรนนิบัติ

^๘ ชู.ชา. (ไทย) ๒๘/๓๑๓/๒๓๒.

^๙ ชู.ชา. (ไทย) ๒๗/๓๐๓/๒๓๐.

^{๑๐} มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระธัมมปัทมฐกถาแปล ภาค ๗, พิมพ์ครั้งที่ ๑๒, (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๒), หน้า ๑๕๒.

หาผลไม่ให้ท่าน ทำทุกอย่างที่ทำให้บิดามารดาได้รับความสะดวกไม่ต้องลำบาก เลยทำให้พระราชาราชเห็นใจ รับอาสาคอยดูแลผู้เป็นบิดามารดาของพระสุพรรณสามเอง นี่จะเห็นได้ว่า พระสุพรรณสามเจ็บทนมานอย่างแสนสาหัส ยังเป็นห่วงพ่อแม่ ไม่มีความสนใจชีวิตของตนเองเลย ก็แสดงให้เห็นว่าสุพรรณสาม ใช้ความอดทน อดกลั้น เป็นพื้นที่ทนต่อความเจ็บปวดทางร่างกาย สุพรรณสามเจ็บปวดที่สุดก็คือจิตใจ เพราะเป็นห่วงผู้มีอุปการะเป็นอย่างมาก แต่ถ้าเกิดขึ้นกับมนุษย์ที่มีภูมิธรรมยังน้อย ก็คงไม่คิดอย่างนั้นแน่ นับได้ว่าพระสุพรรณสามเป็นพระโพธิสัตว์ที่เป็นตัวอย่าง ในการอดทนอดกลั้นต่อทุกขเวทนา ไม่ว่าจะเป็ทางร่างกายและจิตใจก็ตาม และมีความกตัญญูเมตตาต่อสัตว์ทั้งหลาย

สุพรรณสามพลิกฟื้นขึ้นก็เพราะแรงอธิษฐานของผู้เป็นบิดามารดา ได้บอกกับสุพรรณสามว่าด้วยบุญบารมีที่สุพรรณสามได้ปรนนิบัติมาหลายปี จึงมารวมกันจึงทำให้ฟื้นขึ้นมา ส่วนเทพธิดาสุนทรียซึ่งเคยเป็นมารดาสุพรรณสามในอดีตชาติ และคอยดูแลคุ้มครองสุพรรณสามอยู่ ก็ตั้งสัตยาธิษฐานขึ้นบ้าง สุพรรณสามก็สามารถลุกขึ้นนั่งได้อย่างน่าอัศจรรย์ พร้อมกันนี้ดวงตาของดาบสดาบสสินี ก็คืนดีดังเดิมอีกด้วย สุพรรณสามกล่าวให้โอวาทพระเจ้าปิลัยกษ ให้กระทำดีต่อพระชนกชนนี พระมเหสี พระโอรสธิดา ข้าราชการบริวาร ชาวเมือง บำรุงสมณพราหมณ์ เมตตาสัตว์นานาชนิด และประพฤติสุจริตทางกายวาจาใจ สุพรรณสามก็ได้เลี้ยงดูปรนนิบัติบิดามารดาของตน ตามที่เคยได้ทำมาหาได้เพิกเฉยไม่ แม้ว่าบิดามารดาจะหายจากตาบอดแล้วก็ตาม และยังได้บำเพ็ญเพียรในทางธรรมร่วมกับบิดามารดาอยู่เป็นนิตย์ เมื่อสิ้นชีพก็ได้ไปเกิดในพรหมโลกร่วมกับบิดามารดา ด้วยกุศลกรรมที่กระทำมา คือความเมตตากรุณาต่อมนุษย์และสัตว์ทั้งหลาย และความกตัญญูกตเวทิต่อบิดามารดา อันเป็นกุศลกรรมสูงสุดที่บุตรพึงกระทำต่อบิดามารดา คนมีเมตตาคือคนที่มีความรัก และปราณาดิทั้งแก่คนที่เป็นมิตรและศัตรู

๓.๑.๔ ชั้นดีของพระโพธิสัตว์ในเนมิราชาดก

พระเจ้าเนมิราช เป็นกษัตริย์สืบเชื้อสายมาแต่ราชวงศ์ของพระเจ้ามัญจเวท ซึ่งมิกษัตริย์สืบเชื้อสายกันมาถึง ๘๔,๐๐๐ พระองค์ ครองราชย์สมบัติแห่งเมืองมิถิลา แคว้นวิเทหะ พระองค์ทรงยินดีในการบริจาคทาน โปรดให้สร้างโรงงาน ๕ แห่ง ที่ประตูเมืองทั้ง ๔ ด้าน และกลางเมืองอีก ๑ แห่ง นอกจากนี้ พระองค์ยังแสดงธรรมชักชวนชาวเมืองทำบุญให้ทานรักษาศีล พระองค์มีความสงสัยว่า การให้ทานกับการรักษาศีลอย่างไรมีผลมากกว่ากัน ต่างกันอย่างไร

ในคืน ๑๕ คำ วันหนึ่ง ท้าวสักกราชเสด็จมาถึงห้องบรรทม และได้ตรัสตอบว่า การรักษาศีลมีผลมากกว่าการให้ทาน เพราะการให้ทานส่งผลให้เกิดได้แต่ในสวรรค์ แต่การรักษาศีลส่งผลให้ไปเกิดได้ถึงพรหมโลก การให้ทานและการรักษาศีลต่างเป็นความดี จึงควรทำควบคู่กันไป เทพทั้งหลายได้ทราบเรื่อง ท้าวสักกะจึงทูลขอให้พระองค์อัญเชิญพระเจ้าเนมิราชมายังสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ท้าวสักกะทรงใช้ให้มาตลีเทพบุตรขับเวทย์ยันตราขจรมารับ พระเจ้าเนมิราชขณะที่พระองค์ประทับอยู่มหาปราสาท ท่ามกลางหมู่อำมาตย์และข้าราชการบริวาร พระเจ้าเนมิราชทรงรับคำเชิญขึ้นประทับเวทย์ยันตราขจร มาตลีเทพบุตรพาพระองค์เที่ยวชมขุมนรก ๑๕ ขุม คือ เวตรณินรก นรกสุนัข นรกคุณ นรกน้ำเหลืองน้ำหนอง นรกเบ็ด นรกภูเขาเหล็กแดง นรกบ่อไฟ นรกสัตว์น่าเกลียด เป็นต้น แล้วมาตลีเทพบุตรก็นำพระองค์ไปชมสวรรค์ บันดาลให้สวรรค์ทุกชั้นปรากฏให้เห็น หลังจากนั้นก็นำเข้าเฝ้าท้าว

สักกะ ณ สุธรรมมาเทวสภา ท้าวสักกะเชิญชวนให้พระเจ้าเนมิราชเสวยทิพยสมบัติอยู่กับพระองค์ พระเจ้าเนมิราชทรงปฏิเสธขอกลับไป

เมื่อพระเจ้าเนมิราชเสด็จกลับมา พระองค์ตรัสเล่าเรื่องนรกสวรรค์ และผลการกระทำให้ข้าราชการบริวารและชาวเมืองได้ฟัง ทำให้ทุกคนยึดมั่นในการทำความดีมากยิ่งขึ้น พระเจ้าเนมิราชเสวยราชย์ด้วยความผาสุกสืบมา จนล่วงเจ้าสุวัยชรา พระองค์ก็เสด็จออกผนวชอยู่ในอุทยานสวนมะม่วง ตามโบราณราชประเพณีของราชวงศ์ทุกพระองค์ พระองค์เจริญพรหมวิหาร ๔ สำเร็จมานสมาบัติ เมื่อสิ้นอายุขัยได้ไปเกิดบนพรหมโลก ความแน่วแน่มั่นคงในความดี เป็นสิ่งเกื้อกูลให้ประสบความสำเร็จได้ มาตลีเทพบุตรได้นำพระเจ้าเนมิราชไปชมนรกขุมต่างๆ แล้วแสดงบุญกรรมของสัตว์นรกเหล่านั้นให้สดับ จากนั้นได้นำขึ้นไปชมสวรรค์ชั้นต่างๆ และแสดงบุญกรรมของเหล่าเทวดา ในสวรรค์แต่ละชั้นให้สดับ ต่อจากนั้นจึงนำไปเยี่ยมท้าวสักกะเทวราช พระเจ้าเนมิราชทรงแสดงธรรมแก่ท้าวสักกะและเทพบริวารเป็นจำนวนมาก

ขันติธรรมของพระเจ้าเนมิราช ซึ่งในมหานิบาตชาดกไม่ได้บอกถึงความอดทนไว้ชัดเจน เนื้อหากล่าวถึงเรื่องราวเกี่ยวกับรักและสวรรค์ ผู้วิจัยสนใจเมืองนรกก็จะเอาเรื่องหรือคาถาที่เห็นว่า มีลักษณะหรือเหตุการณ์ ที่จะทำให้มีขันติธรรมเกิดขึ้นเอามาวิเคราะห์ ที่มีลักษณะของขันติได้เกิดขึ้นแก่พระราชินี ที่มีมาตาลีบุตรเป็นคนพาไปดูในสถานที่ต่างๆ ด้วยความเพียรพยายามและอดทน ต่อความเหนื่อยยากลำบาก ต้องใช้เวลาพอสมควรกว่าที่จะเสด็จทอดพระเนตร กว่าที่จะหมดใช้เวลาานานมาก ก็แทบที่จะไม่อดใจ แต่พระองค์ก็อาศัยความอดทนต่อสิ่งต่างๆ เพื่อที่จะได้ความรู้เอามาให้ประชาชนได้ฟัง ทำให้ประชาชนของพระองค์ได้ความรู้ และเป็นอุทาหรณ์มีจิตใจมุ่งมั่นทำความดี เช่น การให้ทาน รักษาศีล เจริญภาวนา เป็นต้น ไม่ประมาทในชีวิต ใครทำดีก็ไปสวรรค์ ใครทำชั่วก็ไปนรก ซึ่งจะเห็นได้ว่าผู้ที่มีบุญบารมีเท่านั้น ที่จะสามารถท่องเที่ยวในสถานที่ต่างๆ ได้สะสมบุญบารมีมาตั้งแต่อดีตหรือปัจจุบัน การที่จะเหาะได้ หายตัวได้ ก็อาศัยการสะสมการบำเพ็ญบุญ มีการให้ทาน รักษาศีล เจริญภาวนา เป็นต้น กว่าจะได้สิ่งเหล่านั้นมาก็จะต้องสะสมมาแล้วนับชาติไม่ถ้วน ตอนต้นจะลำบากหน่อย แต่จะสุขเมื่อตอนปลาย เหมือนกับทำอะไรงานอย่างในช่วงต้น จะต้องใช้ขันติทนสู้เอาไว้ แต่เมื่อทำสำเร็จก็จะทำให้สุขสบายไปตลอด ดังที่เหตุการณ์ที่ พระเจ้าเนมิราชตรัสถามมาตลีเทพสารถี ด้วยความตะลึงนากลัวสยดสยองต่อการทรมานสัตว์นรก ที่ได้เสวยกรรมชั่วในขณะที่ยังเป็นมนุษย์ ซึ่งต่างก็เสวยผลกรรมจนกว่าจะหมดกรรมที่กระทำไว้ นับภพนับชาติไม่ได้ เป็นวัฏจักรหมุนเวียนไปตามกรรมที่ตนก่อไว้ ไม่มีใครหลุดพ้นออกจากขุมนรกไปได้ แต่พระองค์ทรงใช้ความอดทนอดกลั้น ที่ทอดพระเนตรเห็นรูปร่างน่ากลัวของสัตว์นรกทั้งหลาย ที่กำลังเสวยกรรมทุกขเวทนาอยู่ พระองค์ตรัสถามมาตลีเทพสารถีว่า พวกเขาเหล่านั้นทำกรรมอะไรไว้หนอ ที่ได้รับทุกขเวทนาเช่นนั้น มาตลีเทพสารถีทูลตอบว่า

... เหล่าสัตว์นรกที่เมื่อมีชีวิตอยู่ในมนุษยโลก เป็นผู้ที่มีปฏิญญาสุดแสนชั่ว^{๑๑} หลงทำกรรมเพราะความชะล่าใจ และชักชวนผู้อื่นในปฏิญญาเช่นนั้น มีปฏิญญาชั่ว ... จึงต้องมาเสวยทุกขเวทนาอันแรงแข็งกล้า และเผ็ดร้อนเหลือประมาณอยู่^{๑๒}

^{๑๑} พุ.ชา.อ. (ไทย) ๙/๕๐/๑๘๗.).

^{๑๒} เรื่องเดียวกัน.

ในเรื่องนี้มีลักษณะคาถาคล้ายคลึงกันมียู่มาก แต่ผู้วิจัยเอามาเป็นตัวอย่างบางส่วนเท่านั้น ถ้าหากเอามาหมดเนื้อเรื่องก็จะมากไป ดังที่มาตลีเทพสารก็ได้ทูลตอบเช่นนี้แล้ว ทำให้พระเจ้าเนมิราชเกิดความสะดุ้ง หวาดกลัวพระหฤทัยเป็นอย่างมาก หดหู่ ถ้าพิจารณาแล้วพระองค์ก็เอาความอดทน สติปัญญา สงบระงับจิตใจเอาไว้ ที่ได้ยินคำของมาตลีเทพสารทูลบอก แต่พระองค์ก็ยังทอดพระเนตรดูพวกสัตว์นรกเหล่านั้น อยู่อย่างไม่คลาดสายพระเนตร เพื่อได้ดูแล้วเอามาเป็นอารมณ์มาเตือนจิตใจพระองค์เอง

ผลการศึกษาวิจัยพบว่า พระเจ้าเนมิราชที่ได้ไปชมนรก เพื่อจะมาประกาศแจกแจงให้ประชาชนของพระองค์ ละ ลด เลิก ในสิ่งที่เป็นอกุศลทุกอย่าง พระองค์ก็เที่ยวดูแต่ละขุม แต่ละขุมนั้นเต็มไปด้วยสิ่งที่น่าสะพรึงกลัว หวาดผวา สั่นสะท้าน สลดหดหู่ แต่พระเจ้าเนมิราชไม่ทอดยอ อดทนต่อสู้กับความกลัวที่ปรากฏเห็น เพื่อจะเอาเรื่องราวทั้งหมดไปสอนประชาชน จะเห็นได้ว่าพระองค์ทรงใช้ขันติธรรมในทางที่ถูกต้อง จะน่ากลัวขนาดไหนก็อดกลั้น ทนได้ไม่หนีไปไหน และพระองค์สอนประชาชนแล้วทำให้พวกเขาเหล่านั้น จงรักภักดีทำงานอย่างสุจริต ได้บริวารเพิ่มขึ้น ต่างคนต่างมีธรรมะในจิตใจ ละชั่ว ทำความดี แล้วก็ทำให้อยู่เย็นเป็นสุขตลอดกาลนาน

๓.๑.๕ ชั้นติของพระโพธิสัตว์ในมโหสถชาดก

มโหสถเป็นบุตรชายของท่าเศรษฐีสิริวิฑกะกับนางสุมนาเทวี ณ หมู่บ้านปาจิณวยมัทคาม ซึ่งตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกของเมืองมิถิลา แคว้นวิเทหะ เมื่อคลอดออกมาจากครรภ์มารดา ได้ถือแท่งยาออกมาด้วย จึงได้ชื่อว่ามโหสถ (ผู้มียานานเอก) และพอฝนย่ำนี้ทาหน้ามากท่านเศรษฐีเพียงเล็กน้อย ท่านก็หายจากโรคปวดศีรษะซึ่งเป็นมานานแล้วถึง ๖ ปี สิริวิฑกเศรษฐีแจกจ่ายยารักษาแก่คนทั่วไปจนเล็องลือไปทั่ว เมื่อมโหสถอายุได้ ๗ ปี ได้สร้างศาลาใหญ่ไว้กลางหมู่บ้าน ให้เป็นที่พักอาศัยของคนเดินทาง และศาลาแห่งนี้มโหสถได้ใช้ตัดสินคดีต่างๆ อย่างชาญฉลาด ดังเช่น คลีลิกวู้ มโหสถให้วัวกินน้ำใบประยงคโฆลก วัวสารอกอาหารออกมา ผู้เป็นเจ้าของสามารถบอกชนิดของอาหารวัวได้ถูกต้อง อีกคดีหนึ่ง คดีหญิงแย่งลูก มโหสถให้หญิงทั้งสองดึงแย่งเด็กกัน ผู้ที่ปล่อยมือเด็กเพราะสงสารเด็ก อาจเกิดความเจ็บแค้นร่างกายเด็กได้นั้น คือมารดาที่แท้จริงของเด็ก

พระเจ้าวิเทหราชกษัตริย์แห่งเมืองมิถิลา ทรงทดลองภูมิปัญญาของมโหสถ โดยส่งไม้ตะเคียนกลิ้งยาว ๑ คืบ ให้หาด้านโคนและปลาย มโหสถเอาเชือกผูกกลางท่อนไม้หย่อนลงในน้ำ โคนไม้จะจมน้ำก่อน พระเจ้าวิเทหราชรับสั่งให้มโหสถเข้าเฝ้า พระองค์มีความเชื่อว่าบิดามารดาอย่าอดติกว่าบุตรเสมอ มโหสถกราบทูลเปรียบเทียบกับลาที่ตกถูกเป็นม้าอัสตร และสรุปว่าไม่แน่ว่าบิดามารดาจะติกว่าบุตรเสมอไป พระเจ้าวิเทหราชพอพระทัยให้มโหสถเข้ารับราชการ มโหสถเป็นที่โปรดปรานถึงความซื่อสัตย์ ของพระเจ้าวิเทหราชและพระนางอุทุมพรเป็นอย่างมาก

เมื่อมโหสถอายุ ๑๖ ปี ออกเดินทางเสาะหาคู่ครอง พบสาวชวานางหนึ่งอยู่หมู่บ้านอุตตรวยมัทคาม ซึ่งอยู่ทางเหนือของเมืองมิถิลา ชื่ออมรกุมารี นางมีรูปสวยและฉลาด มโหสถได้ทดลองจนแน่ใจจึงรับมาเป็นภรรยา ขณะรับราชการ บุโรหิตทั้ง ๕ คน คือ เสนกะ ปุกกุสะ เทวินท์ และกามินท์ มีความอิจฉามโหสถ พยายามใส่ร้ายว่าเป็นกบฏอยู่เนืองๆ มโหสถหนีไปอยู่กับช่างปั้นหม้อทางด้านใต้ของเมืองมิถิลา เทพประจำเมืองช่วยเหลือ โดยปรากฏตัวเข้าไปถามปัญหาพระเจ้าวิเทหราช บุโรหิตทั้ง ๕ คนไม่สามารถตอบคำถามได้ จึงต้องติดตามมโหสถมาตอบ พระเจ้าวิเทหราชยิ่ง

โปรดปรานยิ่งขึ้น มอบราชกิจต่างประเทศให้บริหาร แคว้นวิเทหะรุ่งเรืองจะได้ทำหน้าที่ซึ่งสอนธรรมะแก่พระองค์ด้วย ในชมพูทวีปมีกษัตริย์ครอบครองแคว้นต่างๆ จำนวน ๑๐๑ พระองค์ กษัตริย์พระองค์หนึ่งทรงพระนามว่าจุลลนิกิตการใหญ่ โดยมีปโรหิตแก้วกฐะเป็นที่ปรึกษา พระเจ้าจุลลนียกกองทัพเข้ายึดแคว้นต่างๆ ได้สำเร็จ จนเหลือแคว้นวิเทหะเป็นแคว้นสุดท้าย จึงยกกองทัพเข้าล้อมเมืองมิลิลาไว้ มีโอสถวางแผนป้องกันเมือง และตีทัพพระเจ้าจุลลนิตแตกไปได้ ต่อมาโอสถได้อภิเษกพระโอรสพระองค์หนึ่งขึ้นครองราชย์แทน แล้วก็ทูลลาไปรับราชการกับพระเจ้าจุลลนิต ที่เมืองอุตตรปัญจาลนคร ตามที่พระองค์ขอร้องและอยู่ด้วยความผาสุก

ขันติซึ่งปรากฏอยู่ในมหานิชาตชาดกนั้น ตอนที่พระเจ้าวิเทหะด่าบริภาษมโหสถบัณฑิตโพธิสัตว์ เมื่อจะขับไล่ จึงตรัสว่า

... ท่านทั้งหลายจงใสecomโอสถบัณฑิตผู้พูดเป็นอันตรายแก่การได้รั้ตนะของเรา
ขับไล่ให้พ้นไปจากแคว้นของเรา^{๑๓}

จะเห็นได้ว่าคาถานี้เป็นการแสดงท่าทีว่า พระเจ้าวิเทหะได้ด่าบริภาษมโอสถบัณฑิตอย่างร้ายแรง ผู้คนที่กำลังนั่งฟังโอวาทของพระเจ้าวิเทหะ ต่างคนก็รังเกียจด่าบริภาษเหมือนอย่างพระเจ้าวิเทหะ ส่วนมากคนที่ฟังโอวาทเข้าข้างพระเจ้าวิเทหะ จะพูดอย่างไรพวกเขาเหล่านั้นก็เชื่อทั้งหมด ก็จริงมโอสถบัณฑิตเป็นผู้มีปัญญา ทำให้มีอำมาตย์อิจฉา ลากสักการะที่มีอยู่ก็ลดน้อยลง เลยใส่ร้ายมองในแง่ลบ เลยทำให้เอาความผิคนิดหน่อยมาบอกกล่าวเป็นเสียใหญ่โต แต่พระมโอสถไม่ได้ตอบ จึงได้กล่าวคาถาบทนี้ว่า

... ผู้มีปรีชาย่อมอดทนต่อคำด่าบริภาษ และการประหารแห่งบุคคลผู้รู้ข้อความลับซึ่งผู้อื่นไม่รู้ เพราะกลัวแต่แพร่ความลับที่คิดไว้ ประหนึ่งเป็นทาส อดทนต่อคำด่าเป็นต้น ฉะนั้น ชนทั้งหลายรู้ความลับที่ปรึกษากันของบุคคลผู้หนึ่งเพียงใด ความหวาดสะดุ้งของบุคคลนั้น ย่อมเกิดขึ้นเพียงนั้น เพราะเหตุนี้ ผู้ฉลาดไม่ควรสละความลับ^{๑๔}

คาถานี้ที่พระมโอสถบัณฑิตได้กล่าวให้มีความอดทน ต่อผู้ที่ทั้งด่าทั้งบริภาษ ไม่โกรธตอบ เหวระงับด้วยการไม่จองเวร ไม่หวาดสะดุ้งต่อคำที่กล่าวหา ที่ถูกด่าว่าไปในทางเสียหายใส่ร้ายป้ายสีจากเหล่าบัณฑิตทั้งหลายอิจฉาจึงใส่ความ ไม่มีความอดทนจึงใช้วาจาเสียสติคนอื่น ถ้าหากปุถุชนไม่มีความอดทนแล้ว จะเกิดอะไรขึ้น อาจจะทำร้ายสิ่งของ ทำร้ายตนเอง หรือครอบครัว ตลอดจนประเทศชาติพังทลายแน่นอน สังคมก็ไม่มีความสุข ถ้าเอาอย่างพระมโอสถ ที่พระองค์มีความอดทน และมีปัญญาประกอบด้วย จะทำให้ท่ามกลางปัญหาและอุปสรรคทุกประการ สำเร็จลุล่วงด้วยดี ด้วยความอดทนและปัญญาอันเฉลียวฉลาดโดยลำดับ เมื่อสิ้นอายุแล้วจึงไปเกิดในเทวโลก

ผลการศึกษาวิจัยพบว่า พระเจ้าวิเทหราชได้ทรงสดับถ้อยคำแห่งมโอสถ ก็ทรงพิโรธว่า อาจารย์เหล่านี้ปองร้ายกันเอง ใส่ร้ายพระมโอสถว่าเป็นผู้ปองร้ายเรา จึงมีพระราชดำรัสสั่งราชบุรุษว่า พวกเข้าจงไป จงนำอาจารย์ทั้ง ๕ มาเพื่อจะเขียนด้วยไม้เรียวร้อยที่ คราวละ ๔ มโอสถกราบทูลว่า ข้าแต่สมมติเทพ อาจารย์เหล่านี้เป็นอำมาตย์เก่าของพระองค์ ขอพระองค์ทรงดโทษแก่อาจารย์เหล่านี้ พระราชาพระราชทานอนุญาต แล้วให้เรียกอาจารย์ทั้ง ๕ มา ตรัสสั่งยกให้เป็นทาสแห่งมโอสถ ก็

^{๑๓} ชู.ชา. (ไทย) ๒๘/๖๑๐/๒๗๗.

^{๑๔} ชู.ชา. (ไทย) ๖๓/๔๒๔.

แต่มีโหดทูลยกให้เป็นไทในเวลานั้นนั่นเอง พระราชาตรัสสั่งให้ขับไล่อาจารย์ทั้ง ๕ จากพระราชอาณาจักร มีโหดทูลขอพระราชทานโทษว่า ขอได้โปรดดโทษแก่คนอันธพาลเหล่านั้น พระราชาทรงเลื่อมใสในมีโหดเกินเปรียบ ด้วยทรงดำริว่ามโหดได้มีความอดทนอดกลั้น ต่อคำด่าบริภาษต่างๆ และยังมีเมตตาเป็นปานนี้

๓.๑.๖ ชั้นดีของพระโพธิสัตว์ในภริทตชาดก

พระนางสมุททชา พระธิดาของพระเจ้าพรหมทัต ได้อภิเษกกับพญานาคตรฐ แห่งนาคพิภพ มีพระโอรส ๔ พระองค์ คือ สุทัสสนกุมาร ทตตกุมาร สุโภคกุมาร และอรฐกุมาร ทตตกุมารฉลาดกว่าผู้อื่น บิดาจึงมอบหมายงานให้ทำมากกว่า คราวหนึ่งทตตกุมารได้ติดตามพระบิดา และก้าววิรุฬักษ์เข้าเฝ้าท้าวสักกเทวราช ทตตกุมารได้แสดงความสามารถให้ท้าวสักกะโปรดปราน จึงตั้งชื่อให้ใหม่ว่า ภริทตตกุมาร (พระกุมารผู้มีปัญญากว้างขวางดุจแผ่นดิน) ภริทตตกุมารหมั่นรักษาศีล เพราะรู้ว่าผลของการรักษาศีลจะได้เกิดเป็นเทพบนสวรรค์ ครั้งหนึ่งพระองค์ขออนุญาตพระบิดาพระมารดา มารักษาศีลบนโลกมนุษย์ พระองค์รักษาศีล ๘ อย่างเคร่งครัด อธิษฐานจิตไว้มั่นคงว่า หนึ่ง เอ็นกระดุก เลือด เนื้อ หากผู้ใดต้องการก็จงเอาไปเถิด ไม่ปกป้องไม่หวงยินดีสละให้ พรานเนื้อชาวเมืองพาราณสีสองพ่อลูก ออกล่าเนื้อมาถึงริมฝั่งแม่น้ำยมุนา ใกล้บริเวณที่ภริทตตกุมารจำศีลอยู่ ต่อมาพรานพรหมณ์คนหนึ่งเรียนมนต์จัญจากฤๅษีตนหนึ่ง มนต์นั้นชื่อมนต์อาลัมพายนน์ อำนาจมนต์ช่วยให้ได้แก้ววิเศษจากพวกนางนาค พรานผู้เป็นพ่อเห็นเข้าต้องการได้ จึงแลกเปลี่ยนด้วยการบอกที่รักษาศีลของพระภริทต และทรมาณด้วยวิธีการต่างๆ พระภริทตไม่ยอมให้ความโกรธเกิดขึ้น เพราะต้องการรักษาศีล พรานพรหมณ์อาลัมพายนน์ได้นำพญานาคภริทตไปแสดงกล เรียกรไฉนได้จำนวนมาก พระนางสมุททชาทรงฝันร้าย และไม่เห็นพระภริทตมาเฝ้าดังเคย จึงแนพระทัยว่าพระโอรสประสบภัย พระโอรสทั้งสามพระองค์รับอาสาออกติดตาม สุทัสสนกุมารแปลงตัวเป็นฤๅษี ติดตามไปจนพบพรานพรหมณ์อาลัมพายนน์ กำลังเปิดแสดงที่ประตูพระราชวังพาราณสี พญานาคภริทตเห็นฤๅษีแปลงก็เลื้อยเข้ามาขบร้องให้แทบเท่าพี่ชาย ฤๅษีแปลงวางแผนช่วยเหลือ โดยทำให้สู้กับพิษของเขียดซึ่งเป็นนางนาคแปลง พิษร้ายนั้นได้ถูกผิวหนังแสบพรานพรหมณ์อาลัมพายนน์จนกลายเป็นโรคเรื้อน เขาตกใจยอมปล่อยพญานาคภริทต สุทัสสนกุมารและพระภริทตเข้าเฝ้าพระเจ้าพาราณสี กราบทูลให้พระองค์ทรงทราบว่าเป็นพระโอรสของพระนางสมุททชาพระชนิษฐาของพระองค์ พระภริทตกลับไปพักรักษาพระองค์ แล้วได้กล่าวหาว่า พรานพรหมณ์กับผู้ครองเรือนปฤๅชนทั่วไป ยังหมกมุ่นในกามคุณ ยังต้องการทรัพย์สินข้าวป่าไพร่เหมือนกัน การทำความดีนั้นอาจมีอุปสรรคมาทดสอบ แต่สุดท้ายก็จะประสบชัยชนะ

ชั้นดีที่ปรากฏในชาดกพระภริทตนั้น ที่จะเห็นชัดที่สุดก็คือ พรานพรหมณ์ได้ทำร้ายจับพญานาคภริทตไปเล่นกล นายพรานพรหมณ์เมื่อไปถึงจอมปลวกที่ภริทตรักษาศีลอยู่ ภริทตลืมนตาขึ้นดูก็รู้ว่า พรานพรหมณ์คิดทำร้ายตน แต่หากจะตอบโต้จนพรานพรหมณ์เป็นอันตายไป ศีลของตนก็จะขาด ภริทตปรารถนาจะรักษาศีลให้บริสุทธิ์ จึงหลับตาเสียพร้อมทั้งตั้งจิตอธิษฐานยอมสละชีวิตเพื่อรักษาศีล ฝ่ายพรานพรานเนสารทได้ขอแก้วมณีจากพรานพรหมณ์ พรานพรหมณ์จึงโยนแก้วมณีนั้นให้แก่พรานเนสารทตามสัญญา แต่แล้วแก้วมณีนั้นก็พลัดหลุดจากมือ จมหายลงไปในนาคพิภพตามเดิม ทำให้พรานเนสารทเสียใจเป็นอย่างมาก ฝ่ายพรานพรหมณ์ก็เริ่มร้ายมนต์อาลัมพายนน์ เข้าไปจับพญานาคภริทต ด้วยการเอายาทิพย์ทา

ร่างกาย เคี้ยวกินบ้าง แล้วร่ายมนต์ทิพย์ จากนั้นค่อยๆ เดินเข้าไปใกล้แบบคนระวังตัว แล้วจับหาง พญานาคภูริทัตกระซางมาอย่างแรง กตศรัทธาไว้แน่น แล้วจับขึ้นมางัดปากให้อ้าออก เอายาใส่ลงไป ในปาก ซึ่งมีคาถาว่า

...นาคหลุดจากมือเลื้อยไปฟุบลงที่เท้าโดยกะทันหันข้าแต่พ่อคุณถูกมันกัดเอา
กระทั้งหนอ คุณพ่ออย่างกลัวเลย จงได้รับความสุขเถิด^{๑๕}

ทำร้ายจนภูริทัตเจ็บปวดแทบสิ้นชีวิต ภูริทัตก็มิได้โต้ตอบ ยังขอร้องให้พราหมณ์อย่างกลัวเลย เหมือนกับว่าพระองค์ไม่มีอะไรเกิดขึ้น ปล่อยให้พราหมณ์จับตีตามสะดวก พระภูริทัตปล่อยให้วางเฉยๆ ไม่ใช่ว่าจะเหม่อลอยเก็บความโกรธเอาไว้ รอให้พราหมณ์สิ้นแรงเมื่อพระภูริทัตจะโต้ตอบ ทั้งที่อย่างนั้นซึ่งไม่ใช่เป็นวิสัยอย่างนั้น แต่วางเฉยในลักษณะที่มีสติปัญญา ประกอบด้วยคิดด้วยเหตุผล ถ้าคิดจะทำร้ายพราหมณ์ก็ไม่ยาก เพราะกลัวศีลขาดไม่เพียงแค่นั้น พราหมณ์ได้จับหางหัว แล้วเขย่าให้สำรอกอาหาร จากนั้นปล่อยให้นอนเหยียดยาวอยู่กับพื้น แล้วตนเองก็ขึ้นไปเหยียบย่ำ บางครั้งยังขับฟาดกับพื้นอีก ภูริทัตแม้จะได้รับความทุกข์อย่างแสนสาหัสก็ไม่ได้รู้สึกโกรธ เอาความทุกข์ทรมานนี้มาเป็นอารมณ์ เอาความอดทนมาเป็นหลักธรรม

ผลการศึกษาวิจัยพบว่า พระโพธิสัตว์ภูริทัตได้อดทนอดกลั้น ทุกขเวทนาอย่างแสนสาหัสที่ถูกพราหมณ์ใช้เวทมนต์จับ ทำให้ภูริทัตเจ็บปวดอย่างมาก แต่ภูริทัตก็ไม่แสดงกิริยาอาการเพื่อจะโต้ตอบหรือทำร้ายพราหมณ์เลย ซึ่งพราหมณ์เป็นคนที่มีความประทุษร้าย มากมากในเงินทอง หาเลี้ยงชีพด้วยการทรมานพระโพธิสัตว์ สุโภคกุมารได้กล่าววว่า

...เขาบำเรอเข้านั้นให้เอิบอิม ด้วยสิ่งที่น่าใคร่ทุกอย่าง เจ้ายังประทุษร้ายต่อเขา
ผู้มีได้ประทุษร้าย เหวจกตัดศรัทธาของเจ้า

เขาในที่นี้ก็คือพระภูริทัตโพธิสัตว์ จะเห็นได้ว่าพระโพธิสัตว์บำเรอตามใจทุกอย่าง ตามคำสั่งของนายพราหมณ์ แต่นายพราหมณ์ผู้เฒ่ายังไม่ประทุษร้าย ทำให้เกิดความเจ็บปวดอย่างมาก ซึ่งการประทุษร้ายต่อบุคคลที่ไม่ประทุษร้าย ย่อมได้รับโทษ ๑๐ ประการ คือ ๑.ถึงเวทนา ๒.ความเสื่อมทรัพย์ ๓.ความสลายแห่งสรณะ ๔.อาพาธหนัก ๕. ความฟุ้งซ่านแห่งจิต ๖. ความขัดข้องแต่พระราชา ๗. การถูกกล่าวต่ออย่างร้ายแรง ๘. ความย่อยยับแห่งเครื่องญาติ ๙. ความเสียหายแห่งโภคะ ๑๐.ไฟป่าย่อมไหม้เรือนของเขา^{๑๖} สิ่งเหล่านี้คือความลงโทษต่อบุคคลผู้ประทุษร้าย กับบุคคลอื่นให้เกิดความเสียหาย บาดเจ็บสาหัสถึงกับเสียชีวิต พระภูริทัตโพธิสัตว์ไม่ได้ตอบก็เพราะจะทำให้การบำเพ็ญบารมีไม่เต็มเปี่ยมสมบูรณ์ จึงยอมปล่อยให้วาง ซึ่งการปล่อยให้วางของพระภูริทัตโพธิสัตว์ ต้องประกอบด้วยสติปัญญา ไม่ใช่ปล่อยให้วางเพื่อเอาชีวิตรอดพ้นจากอันตราย เพื่อจะได้มาซึ่งความปรารถนาความมุ่งหมาย จนทำให้พราหมณ์ได้ใจจับเล่นกลอย่างง่ายดาย ภูริทัตก็ทำตามทุกอย่าง เพื่อจะรักษาศีลของตนให้บริสุทธิ์ ไม่นานนักภูริทัตได้ผ่านอุปสรรคได้ด้วยขันติธรรม ทนต่อความทุกข์ยากลำบาก ความทุกข์ทรมานทั้งร่างกายอย่างแสนสาหัส จากนั้นพระภูริทัตก็รักษาอุโบสถศีลด้วยความสงบ สำรวม ดังที่เคยปรารถนาตั้งเอาไว้ ว่าข้าพเจ้าจะมั่นคงในการรักษาศีลให้บริสุทธิ์ จะไม่ให้

^{๑๕} ชู.ชา. (ไทย) ๒๘/๘๖๙/๓๑๗.

^{๑๖} มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระธัมมปัทมฐกถาแปล ภาค ๕, พิมพ์ครั้งที่ ๑๔, (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐), หน้า ๑๐๐.

ศีลต้องมัวหมอง ไม่ว่าจะต้องเผชิญความทุกข์ยากลำบากอย่างไร ข้าพเจ้าจะอดทนอดกลั้น ตั้งมั่นอยู่ในศีล เพื่อจะเข้าสู่พุทธภูมิในอนาคต หรือในปัจจุบันตามบุญบารมีของตนตลอดไป

๓.๑.๗ ขันติของพระโพธิสัตว์ในพระจันทกุมารชาดก

เจ้าชายจันทกุมาร เป็นโอรสของพระเจ้าเอกราช แห่งเมืองปุพผวัตติ พระบิดาแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งอุปราช ทำหน้าที่ว่าราชการแทน พระเจ้าเอกราชมีบุโรหิตคนหนึ่ง ชื่อกัณฑาทาละ ทำหน้าที่ถวายคำแนะนำและตัดสินคดีความ เขาทำที่หน้าดีในตอนแรกๆ ต่อมารับสินบนจนเจ้าชายจันทกุมารทรงทราบเรื่อง และช่วยพลิกคดีให้เจ้าทุกข์ได้รับความยุติธรรม เมื่อพระเจ้าเอกราชทรงทราบจึงแต่งตั้งให้เจ้าชายจันทกุมารเป็นผู้พิพากษาแทนบุโรหิตกัณฑาทาละ ทำให้กัณฑาทาละโกรธแค้นหาทางทำลายล้างเจ้าชายจันทกุมารตลอดมา คืนหนึ่งพระเจ้าเอกราชทรงฝันเห็นสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ เห็นท้าวสักกเทวราช ที่ประทับอยู่ในปราสาทอันกว้างใหญ่ แวดล้อมด้วยนางเทพธิดา ความฝันทำให้พระองค์ปรารถนาไปเที่ยวสวรรค์ กัณฑาทาละเห็นเป็นโอกาสดี จึงพุดแนะนำให้บุชายัญด้วยพระมเหสี พระโอรส พระธิดา ถวายเทพเจ้า พระเจ้าเอกราชทรงเบาปัญญาเชื่อกัณฑาทาละ รับสั่งให้นำพระมเหสี ๔ พระองค์ พระโอรส ๔ พระองค์ พระธิดา ๔ พระองค์ รวมทั้งเศรษฐีประจำแคว้น ๔ คน มารวมกันไว้ นอกจากนี้พระองค์ให้นำพาหนะสำคัญ มีทั้งช้าง ม้า โคอุสุภราช (วัวตัวผู้ลักษณะดี) มาบุชายัญด้วย พระบิดาพระมารดาของพระเจ้าเอกราช เสด็จมาขอร้องด้วยความกรุณาเมตตา ไม่ให้กระทำการเช่นนี้ก็ไม่ทรงยอม ต้องเสด็จกลับไปด้วยความเสียพระทัย

เจ้าชายจันทกุมารทรงทราบว่าพระองค์เป็นต้นเหตุ เพราะไปขัดแย้งกับบุโรหิตกัณฑาทาละ จึงเป็นหน้าที่ที่พระองค์ต้องแก้ไข พระองค์ทรงขอร้องพระบิดาจนพระทัยอ่อน ยินยอมปล่อยทุกคนถึง ๓ ครั้ง แต่ทุกครั้งบุโรหิตกัณฑาทาละกราบทูลทัดทาน จนพระเจ้าเอกราชรับสั่งให้จับทุกพระองค์เป็นครั้งที่ ๔ แล้วพาออกนอกพระนคร ชาวเมืองร้องไห้คร่ำครวญทั่วพระนคร บรรยากาศเต็มไปด้วยความเศร้าโศก เจ้าชายจันทกุมารประทับยืนอยู่ปากหลุมบุชายัญ วิงวอนพระบิดาเป็นครั้งที่ ๔ พระนางจันทายาของเจ้าชายจันทกุมาร ได้ช่วยวิงวอนด้วย แต่พระเจ้าเอกราชไม่พระทัยอ่อน ยินยอมจะบุชายัญ ก่อนที่เจ้าชายจันทกุมารจะถูกประหารด้วยคมดาบของกัณฑาทาละ ท้าวสักกเทวราชถือตะบองเหล็กเสด็จมาทำลายพิธี ตรัสดำหนิพระเจ้าเอกราชอย่างรุนแรง พระเจ้าเอกราชตกพระทัยกลัว รังสั่งให้ปล่อยทุกคนและสัตว์ทั้งหลาย ชาวเมืองได้โอกาสเข้ารุมทุบตีบุโรหิตกัณฑาทาละ จนถึงแก่ความตาย จากนั้นจะเข้าปลงพระชนม์พระเจ้าเอกราช เจ้าชายจันทกุมารเข้าขัดขวาง และอ้อนวอนขอชีวิต ชาวเมืองยกยกให้แต่ให้เนรเทศไปอยู่ในหมู่บ้านคนจันทาล แล้วอภิเษกเจ้าชายจันทกุมารเป็นกษัตริย์ พระองค์เสด็จไปเยี่ยมพระบิดาอยู่เนืองๆ ให้ความเคารพ เจ้าชายจันทกุมารไม่ทรงละทิ้งผู้มีพระคุณ ถึงแม้ว่าพระองค์ได้เป็นกษัตริย์ปกครองบ้านเมือง ด้วยทศพิธราชธรรม ทางไม่ถือตัวมีทิวามานะ เลยทำให้การปกครองเมืองปุพผวัตติให้ผาสุกสืบมา

ขันติธรรมที่ปรากฏในมหานิบาตชาดก มีลักษณะเหตุการณ์ ซึ่งในเรื่องจันทกุมารนี้จะปรากฏคำว่าขันติธรรมโดยตรงนั้นไม่มี แต่ผู้วิจัยก็อาศัยปริมภพที่เข้าข่ายมีขันติธรรม ที่ปรากฏอยู่ตามเนื้อหามานะ ในเรื่องนี้ขันทาลบุโรหิต ซึ่งเป็นคนตัดสินคดีที่ไม่ถูกต้อง โอนเอียงตามเนื้อความคนที่ถูกกลับให้ผิด คนที่ทำผิดกลับตัดสินให้ถูก เลยทำให้ขันทาลบุโรหิตขาดลาภสักการะที่ได้รับประจำก็หายไป จึงทำให้คิดปองร้ายว่าจะทำร้ายให้ตายไปข้างหนึ่ง วันต่อมาพระราชาทรงพระสุบิน

พอตกตอนเช้าพระองค์ก็ได้ตรัสกล่าวให้ขันฑทาลบุโรหิตฟัง บุโรหิตยังอาฆาตพระจันทกุมาร เลยได้ทูลไขปริศนาให้พระราชบิดาได้ทรงสดับฟัง ว่าพระองค์อยากไปสวรรค์หรือไม่พระเจ้าข้า พระราชาจึงตรัสตอบว่า ก็ไปสิ ขึ้นชื่อว่าสวรรค์แล้วใครก็ปรารถนาทั้งนั้นแหละ เอาอย่างนี้พระเจ้าข้า พระองค์ควรบูชาด้วยของครบอย่างละ ๔ พระเจ้าข้า แล้วพระองค์ก็จะเสด็จไปสู่สวรรค์พระเจ้าข้า ส่วนพระจันทกุมารก็ทรงอ่อนวอนก็ครั้งก็ได้ผล เมื่อถึงวันบูชาญก็ได้จับผู้คนเหล่านั้นพร้อมกับจันทกุมารด้วยโซ่ตรวนอันใหญ่อยู่ในหลุมอันกว้างใหญ่ ทำให้พระจันทกุมารทนทุกข์ทรมานร่างกาย เพราะหนักด้วยโซ่ตรวนและทั้งสงสารพระราชบิดา ที่ทรงเชื่อบุโรหิตผู้โกงเหล่านั้น พระองค์ทรงใช้ขันฑทาลบุโรหิต เพื่อนำมาใช้และได้อ่อนวอนพระราชบิดา กราบทูลให้ทรงทราบ

...ข้าแต่สมมติเทพ ของพระองค์อย่าได้ฆ่าพวกข้าพระองค์เลย โปรดพระราชทานพวกข้าพระองค์ ได้เป็นทาสของขันฑทาลบุโรหิตเถิด ถึงแก่พวกข้าพระองค์จะถูกจองจำด้วยโซ่ใหญ่ ก็จะไม่เลี้ยงช้างและม้าให้เขาได้^{๑๗}

ผลการศึกษาวิจัยพบว่า พระจันทกุมารพระองค์ทรงใช้ขันฑทาลบุโรหิต ที่พยายามพูดให้พระราชบิดาให้เข้าใจ ในการที่จะเดินไปสู่สวรรค์ ว่าไม่ใช่หนทางที่จะเสด็จไปได้ ถ้าจะทำร้ายผู้อื่นถึงกับเสียชีวิต ทนทุกข์ทรมานอย่างนี้ พระจันทกุมารได้ตรัสอย่างไรพระองค์ก็ทรงเชื่อแต่ขันฑทาลบุโรหิต แต่เพียงผู้เดียว ขนาดมหาชนกมาตริสบอกห้ามอย่างไรก็ไม่สนพระทัย แลยทำให้คณะพระจันทกุมารตกทุกข์ทรมานอย่างมาก ทั้งด้วยโซ่ตรวนอันหนัก พระองค์ได้ทรงมีความอดทนต่อความยากลำบาก ทั้งทางร่างกายและจิตใจ ซึ่งทำให้เจ็บปวดอย่างแสนสาหัส เช่น ทำให้เจ็บพระบาท ปวดร้าวทรมานเป็นอย่างมาก ยืนอยู่ในหลุม ถ้าเป็นคนธรรมดาคงจะทนต่อความเจ็บปวดไม่ได้ ร้องไห้ตลอดเวลาเป็นแน่ คิดถึงแต่ลูกหลาน ห่วงทรัพย์สินเงินทองที่หาได้มา คนส่วนมากคิดอย่างนี้ก็เพราะกลัวต่อความตาย ที่จะเกิดในอนาคตอันใกล้

จะเห็นว่ามนุษย์ที่มีชีวิตอยู่ในปัจจุบันนี้ ไม่มีเวลาที่จะทำความดีใส่ตนเอง หาเข้ากินค่าเพื่อความอยู่รอดของครอบครัว อันที่จริงทุกคนต่างก็มีภาระธุระมากมายในการดำรงชีวิตในแต่ละวัน บางคนมักอ้างว่าไม่มีเวลาในการทำบุญ ในประโยคนี้อันได้ยินบ่อยมากชินหูแล้ว คนเหล่านั้นน่าจะคิดบ้าง ว่าการหายใจเข้าออกอยู่ทุกวันนี้มัน ถ้ามีสติกำหนดลมหายใจเข้าออกยาวบ้างสั้นบ้าง ให้กำหนดอยู่ในสิ่งนั้นนั่นก็คือลมหายใจของเขานั่นเองนี่ก็ได้บุญแล้ว เพราะการทำบุญนั้นเป็นสิ่งที่ทุกคนทำได้ ทำให้ได้หลักธรรมเข้ามาหลายหัวข้อ เช่น ขันฑทาลบุโรหิตคือความอดทน บุญทำแล้วเกิดความสุข หลักธรรมต่างๆ ก็จะเกิดขึ้นเองโดยอัตโนมัติ ดังเช่นในชาดกพระจันทกุมารนี้แหละ พระองค์ใช้ความอดทนอย่างมากที่เกิดขึ้นในชีวิตของพระองค์ พระจันทกุมารก็อดทนต่อไป ถึงแม้ว่าจะได้รับความเจ็บปวด พระองค์ก็ได้อดกลั้นสู้ต่อไป จนกระทั่งพระอินทร์ได้ลงมาช่วย ได้บอกอธิบายในการจะไปสวรรค์ให้พระราชบิดาเข้าใจ ทำให้พระราชบิดาทรงปล่อยพระราชกุมาร พระราชธิดา และสิ่งอื่นๆ อีกด้วย นี่ได้แสดงให้เห็นว่า พระอินทร์ก็อยากจะได้บุญจากผู้คนเหล่านั้น ถ้าไม่ทำอย่างนี้ก็แสดงว่าการทำหน้าที่ของพระอินทร์ ได้บกพร่องปล่อยปละละเลย จะเห็นว่าใครจะทำดีหรือชั่ว ผู้ที่อยู่เบื้องบนได้เห็นทั้งหมด ดังคำที่พวกเราได้ยินอยู่บ่อยๆ ว่า ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว ต่อมาบ้านเมืองก็มีแต่ความสุขเจริญขึ้น

^{๑๗} ชุ.ชา. (ไทย) ๒๘/๑๐๐๙/๓๔๐.

พระราชาก็ถูกปลดออกจากตำแหน่งออกจากพระราชวังไป ส่วนพระจันทกุมารก็ได้ขึ้นปกครองเมือง ทำให้ประชาชนอยู่เย็นเป็นสุขตลอดไป

๓.๑.๘ ชั้นตติยของพระโพธิสัตว์ในมหานารทกัศปชาดก

พระเจ้าอังกติราช เป็นกษัตริย์ซึ่งทรงทศพิธราชธรรม แห่งเมืองมิถิลา พระองค์มีพระราชธิดาพระองค์หนึ่ง พระนามว่ารุจา และมีอำมาตย์ใหญ่ที่รับใช้ใกล้ชิดอยู่ ๓ คน คือ วิชัยอำมาตย์ สุนามอำมาตย์ และอลาตอำมาตย์ คินหนึ่งเป็นคินวันเพ็ญเดือน ๑๒ ท้องฟ้าแจ่มใส พระเจ้าอังกติราชตรัสปรึกษาอำมาตย์ทั้ง ๓ ว่า ควรทำอะไรจึงจะเป็นประโยชน์ อลาตอำมาตย์กราบทูลแนะนำให้ยกทัพไปตีเอาบ้านเมือง สุนามอำมาตย์กราบทูลให้จัดงานเลี้ยง ขับร้องพ้อนรำให้สนุกสนาน ส่วนวิชัยอำมาตย์กราบทูลให้เสด็จไปสนทนารธรรมกับสมณพราหมณ์ พระเจ้าอังกติราชตกลงพระทัยไปสนทนากับคุณาชีวก ซึ่งเป็นนักบวชที่มีชื่อเสียง มีคนนับถือมากในเวลานั้น ในขณะนั้นพระองค์ได้ตรัสถามถึงหนทางไปสู่สวรรค์หนทางไปสู่พรหม และการปฏิบัติต่อบิตามารดา ครูบาอาจารย์ ผู้เฒ่าผู้แก่ สมณพราหมณ์ พลพาหนะและบ้านเมือง คุณาชีวกตอบตามความรู้ความเข้าใจของตนเองว่า ไม่มีบุญ ไม่มีบาป คุณบิตามารดาไม่มี สัตว์และคนเสมอกัน จะได้ดีได้ชั่วเอง เวียนว่ายตายเกิด ๖๔ กัปก็บริสุทธิเอง อำมาตย์กล่าวสนับสนุนในด้านไม่มีบาป ไม่มีผลของบาป เขาระลึกได้ว่าชาติที่แล้วเขาเป็นคนฆ่าวัว ในชาตินี้เขากลับได้มาเกิดในตระกูลขุนนาง วีรกะเป็นชายเชื่องใจผู้หนึ่ง ซึ่งอยู่ในที่นั้นกล่าวสนับสนุนคำสอนที่ว่าบุญและผลของบุญไม่มี เขาระลึกได้ว่าเขาเคยเกิดเป็นเศรษฐี ทำความดีไว้มากแต่ชาตินี้เขากลับมาเกิดเป็นคนเชื่องใจ คนทั้งสองนี้ระลึกชาติได้เพียงชาติเดียวจึงหลงผิด พระเจ้าอังกติราชหลงผิดเชื่อตามคำสอนของคุณาชีวก จึงเปลี่ยนพระจริยาวัตร เลิกทำความดีหันมาใช้ชีวิตอย่างสำราญ เลิกศึกษาข้อธรรมต่างๆ ไม่สนพระทัยในราชกิจและประชาชนทั้งปวง พระธิดารุจาทรงทราบถึงการเปลี่ยนแปลงของพระบิดา พระธิดาเสด็จเข้าเฝ้าพระเจ้าอังกติราช ตรัสตั้งในมิจฉาปฏิญญินั้น แม้ว่าพระธิดาจะตรัสอธิบายอย่างไร พระเจ้าอังกติราชก็ไม่ทรงฟัง พระธิดารุจาทรงอ่อนวอนต่อเทพพรหมผู้ทรงธรรมทั้งหลาย ได้โปรดมาช่วยกลับพระทัยของพระบิดาให้ถูกต้องด้วย ทำวมหาพรหมองค์หนึ่งนามว่า นารทะ ทรงได้ยินคำอ่อนวอนเกิดเมตตา จึงแปลงเป็นฤๅษีเหาะมาอยู่เฉพาะพระพักตร์ทั้งสอง พระองค์ได้ชี้แจงอธิบายเกี่ยวกับบรรกให้พระราชาทรงได้สดับรับฟัง เพื่อให้เกิดความกลัวต่อการกระทำบาปอกุศลในอนาคต ทำวมหาพรหมจึงตรัสบอกเกี่ยวกับบรรกมีอยู่หลายหลุม เช่น

... ในโลกันนรกนั้น มีห้าผ่นต่างๆ ชนิด คือ หอก ดาบ แหลม หลาว มีประกาศวาวดังถ่านเพลิง ตกลงบนศีรษะ สายอัสนิจิลาอันแดงโชน ตกต้องสัตว์นรกผู้มีกรรมหยาบช้า และในนรกนั้นมีลมร้อนยากที่จะทนได้ สัตว์ในนรกนั้น ย่อมไม่ได้รับความสุขแม้แต่น้อย ใครเล่าจะพึงไปทวงทรัพย์พันหนึ่งในปรโลก กะมหาบพิตรซึ่งทรงกระสับกระส่ายวิ่งไปมาหาที่ซ่อนเร้นมิได้^{๑๘}

พระคาถาข้างบนนี้ เป็นคาถาบางส่วนที่นารทพระพรหมพยายามอธิบาย และพรรณนาถึงโทษของนรกขุมต่างๆ พระเจ้าอังกติราชค่อยๆ พิจารณาตาม จนกลับมามีสัมมาทิฐิเห็นถูกต้อง พระธิดารุจาดีพระทัยมาก แคว้นวิเทหะกลับมามีความสุขอีกครั้งหนึ่ง

^{๑๘} ชู.ชา. (ไทย) ๒๘/๘๘๑/๒๑๒.

ขั้นตอนที่ปรากฏในพระไตรปิฎกเรื่องนี้ พระโพธิสัตว์มหาสารทกัสสป ได้อธิบายถึงโทษของนรกในแต่ละขุมต่างๆ จนถึงโลกันตมหารกให้พระเจ้าอังคตราชทรงสดับรับฟัง ว่าการกระทำความอะไรไว้บ้าง ทำให้จึงมาเกิดในขุมนรกต่างๆ ทำให้ไม่ไปอยู่ในขุมอันเดียวกัน พระกุมารโพธิสัตว์ได้ชี้แจงโทษของกรรมที่กระทำไว้ในอดีตหรือปัจจุบัน พระโพธิสัตว์ยกตัวอย่างให้ฟัง และยังใช้ชั้นธรรมเป็นอย่างมาก อดทนที่จะหาวิธีให้พระเจ้าอังคตราชได้เข้าใจยิ่งขึ้น ที่สามารถออกจากอวิชชาได้ก็ทำให้เหมือนกับครูอาจารย์ทั่วไป ที่ได้สั่งสอนลูกศิษย์ของตนได้เข้าใจทุกคน แต่มีบางคนยกตัวอย่างให้ดูหาวิธีต่างๆ เพื่อที่จะให้เข้าใจแต่ก็ไม่เข้าใจอีก ครูอาจารย์ถึงกับควบคุมอารมณ์ของตนไม่อยู่ เลยดุคำวาไปต่างๆ โดยไม่ใช้ชั้นธรรมเข้าช่วย ใช้สติปัญญาค่อยๆ หาวิธีให้นักเรียนได้เข้าใจให้ได้ตาม บางคนสอนแล้วสอนอีกก็ยังไม่เข้าใจ แต่ถ้าบอกว่าจงพยายามต่อไป เหมือนกับสุภาสิตไทยที่ว่า มีความพยายามอยู่ที่ไหน ก็มีความสำเร็จอยู่ที่นั่น เหมือนสุภาสิตได้กล่าวไว้ว่า สิริเยน ทุกข มณเจติ คนที่จะล้างทุกข์ได้เพราะความเพียร ความพยายามพากเพียรเท่านั้นที่ทำให้สรรพสัตว์ทั้งหลาย ได้เข้าถึงสิ่งที่ตนได้ปรารถนาเอาไว้ ไม่ว่าจะอยู่ในฐานะไหนก็ตาม คนที่ยากจนหรือในการเล่าเรียนศกศึกษา หากเอาความเพียรพยายามกับความอดทนและมีสติปัญญามาประกอบด้วย จึงจะประสบความสำเร็จในอาชีพการงาน ตามที่ได้ตั้งเป้าหมายเอาไว้ ดังนั้น บุคคลใดก็ตามที่ถูกความมิจฉาทิฐิครอบงำ หรืออวิชชาอยู่ในจิตใจแล้ว ยากที่จะออกจากหลุมดำหรืออวิชชาชั้นได้ พระโพธิสัตว์จึงอาศัยตัวอย่าง เพื่อให้เนื้อความชัดเจนยิ่งขึ้น

คนที่มีมิจฉาทิฐิครอบงำอยู่ เปรียบเสมือนกับมีดอกบัว ๔ เหล่า^{๑๙} ประเภทพวกปทปรมะ คอยเป็นอาหารของปลาและเต่า เหมือนกับพระเจ้าอังคตราชที่ทรงเชื่อง่าย โดยปราศจากกาลามาสูตร^{๒๐} ที่ไม่น้อมนำพิจารณา เช่น^{๒๑}

...หญิงทั้งหลายที่ประพฤตินอใจสามี และชายหญิงทั้งหลายที่เป็นชู้กับภรรยา
ของผู้อื่น ถูกนายนิรยบาลผู้ทำตามคำสั่งของพญายม ถือหอกไล่ทิ่มแทงให้ขึ้นต้นจิว
นั้น

พระคาถานี้เป็นตัวอย่างหนึ่ง ที่พระโพธิสัตว์ทรงใช้ความอดทน สติปัญญาสั่งสอนอธิบายพิจารณาถี่ถ้วนแล้ว ที่จะสามารถทำให้พระเจ้าอังคตราช ให้กลัวจากการทำความชั่ว ก็ให้ตั้งอยู่ในคุณงามความดี พระเจ้าอังคตราชทรงละมิจฉาทิฐิคือความเห็นผิด ละหนทางบาป พระนารทพรหมา จึงถวายโอวาทว่า ชิพระองค์จงอย่าคบและเชื่อฟังคนพาล ให้คบแต่กัลยาณมิตร อย่าได้ทรงประมาทเลย ในระหว่างนั้นพระนารทพรหมได้อันตรธานหายไป หลังจากนั้นมาพระเจ้าอังคตราชก็ทรงตั้งมั่นในศีลธรรม ทรงเริ่มทำบุญทำทาน ทรงเลือกคบแต่ผู้ที่จะนำไปในทางที่ถูกที่ควร เมื่อพระเจ้าอังคตราชทรงตั้งอยู่ในทศพิธราชธรรม ประชาชนก็มีความสุข บ้านเมืองก็สงบร่มเย็น

ผลการศึกษาวิจัยพบว่า นารทกัสสปได้พยายามอธิบายชี้แจงเกี่ยวกับโทษของขุมนรกอย่างเช่น คนที่ผิดศีลข้อที่ ๓ ทำให้ได้ไปปินตันจิวที่มีแต่หนาวที่ยาว คอยทิ่มแทงให้ปวดตามร่างกาย ไม่แค่นั้นยังมีนกตัวใหญ่ที่มีจะงอยปากเป็นเหล็ก คอยจิกตัวตามร่างกายให้ได้รับทุกข์ทรมานเป็นอย่าง

^{๑๙}พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๑๓๗.

^{๒๐}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๗๔.

^{๒๑}ช.ชา. (ไทย) ๒๘/๑๓๑๗/๓๘๖.

มาก อยู่ในรกรกนับชาติไม่ถ้วน เมื่อพ้นจากรกแล้ว ยังเหลือเศษกรรมอยู่ ถ้าหากกำเนิดมาเป็นมนุษย์ จะทำให้ไม่สมบูรณ์ตามเพศของตนเอง หากเกิดมาเป็นผู้ชายโตขึ้นมาก็กลายมาเป็น ตูต กะเทย หากเกิดมาเป็นผู้หญิง โตขึ้นมาก็กลายมาเป็น ทอม ดี หรือบาปกรรมที่เคยทรมาณฆ่าสัตว์ให้ถึงความบาดเจ็บสาหัสจนเสียชีวิต บุคคลที่ทำอย่างนี้สิ้นอายุแล้วไปเสวยกรรมที่นรกแล้ว แล้วมาเกิดเป็นมนุษย์อีก ก็ทำให้เป็นคนมีโรคมากมายเบียดเบียนอยู่ตลอดเวลา จนหมดอายุขัยเป็นต้น ให้พระเจ้าอังคตราชทรงสดับรับฟัง ว่าพระองค์เข้าใจพระโพธิสัตว์ก็ไม่ย่อท้อต่อการสั่งสอน ทรงใช้ความอดทนเป็นที่ตั้ง และสติปัญญาขยายเนื้อความ เพื่อที่จะให้พระเจ้าอังคตราชออกจากมิจฉาทิฐิ ความเห็นผิดที่ทรงเชื่อคุณชีวิตผู้เฒ่าปัญญา ฉะนั้น คบคนเช่นไรต้องเป็นคนเช่นนั้นอย่างแน่นอน การที่จะทำให้คนบางคนออกจากมิจฉาทิฐินั้น จะต้องอธิบายอีกหลายหน มีตัวอย่างประกอบด้วย ทำให้ผู้สอนจะต้องมีความอดทนเป็นอย่างมาก ให้สมกับคำว่า ครู แปลว่า หนัก เพราะบางคนได้สะสมความเห็นผิดมาแล้วนับชาติไม่ถ้วน จนกลายเป็นอุปนิสัยอย่างเช่นพระเจ้าอังคตราช ซึ่งอยู่ในเนื้อหา นี้ กว่าจะได้แสงสว่างสติปัญญา กลับมาได้ ทำให้นารทกัสสปะโพธิสัตว์ทรงใช้ขันติความอดทน ความพยายาม ใครคิดหาเรื่องราวสอนให้เกิดความเข้าใจในจิตใจ ที่จะทำให้พระเจ้าอังคตราชให้ทรงเข้าพระทัย ในการที่มีมิจฉาทิฐิมาครอบงำจิตใจจนมองในแง่ลบไปหมด ทำให้พระองค์ไม่ทรงใช้สติปัญญาใคร่ครวญในสิ่งที่ผิดถูกตามความเป็นจริง ที่มันได้เกิดขึ้นในขณะปัจจุบันได้ จนทำให้เรื่องราวต่างๆ ที่พระองค์ได้สดับรับฟังจากนารทกัสสปะ ได้ให้เข้าใจยิ่งขึ้น ต่อมาพระเจ้าอังคตราชได้ตั้งอยู่ในทศพิธราชธรรมเรื่อยมา รักษาศีลบำเพ็ญบุญนั่งสมาธิ ได้เปิดโรงงานให้ผู้คนที่ได้จรมมาได้ทานอัมกัณไปทั่วหน้า ทำให้ชื่อเสียงของพระองค์ที่ติงามได้กลับมาอีกครั้ง ทำให้ประชาชนมีศรัทธาซื่อสัตย์ต่อพระองค์ เป็นแบบอย่างที่ดีแก่ประชาชน ที่สามารถยอมรับความผิดพลาดและลดทิฐิมานะ ในการทรงสดับรับฟังคำอธิบายของนารทกัสสปะโพธิสัตว์ ก็นับได้ว่าเป็นตัวอย่างที่ดีงาม ทำความผิดแล้วย่อมรับผิดแล้ว มาแก้ไขตั้งต้นเอาใหม่ ทำให้การปกครองบ้านเมืองของพระองค์ได้รับแต่ความสุขความเจริญตลอดไป

๓.๑.๙ ขันติของพระโพธิสัตว์ในวิรุทธาตก

พระเจ้าธัญชัยโกรพยะ ครองเมืองอินทปัตย์ แคว้นกुरु วันหนึ่งพระองค์ทรงแสวงหาความสุขในมิกาชินอุทยาน พระองค์ได้พบชายแปลงทั้ง ๓ คน คือ ท้าวสักกะ พญาครุฑ และพญานาค คนทั้ง ๓ หาที่วิเวกรักษาอุโบสถศีล เมื่อได้พบกับถูกชะตากัน เพราะเคยเป็นเพื่อนกันมาแต่อดีตชาติ พระองค์ได้สนทนากันว่าใครรักษาศีลได้ดีกว่ากัน เมื่อตกลงกันไม่ได้ พระเจ้าธัญชัยโกรพยะ จึงพาชายแปลงทั้ง ๓ คน มาหาวิรุทธบัณฑิตซึ่งเป็นบัณฑิตประจำราชสำนัก วิรุทธบัณฑิตวินิจฉัยให้ทั้ง ๓ พระองค์ทำความดีสนับสนุนศีลให้สมบูรณ์เสมอกัน ถ้ามีพร้อมในบุคคลใดก็เป็นเหมือนกำเกวียนที่รวมมันอยู่ในคุมเกวียน จะทำให้สงบระงับบาปได้ เมื่อพญานาคกลับถึงนาคพิภพ ได้เล่าให้นางวิมลามาเหสีฟัง นางมีความศรัทธาใคร่ได้ฟังธรรมจากวิรุทธบัณฑิต นางแสรังป่วยและบอกพญานาคว่าต้องการหัวใจของวิรุทธบัณฑิต นางอิรันทติซึ่งเป็นธิดาของพญานาคกับนางวิมลามีรูปร่างสวยงามฉลาด เมื่อทราบถึงความต้องการมารดา ก็รับอาสาและขึ้นมาสู่โลกมนุษย์ เหาะไปที่ภูเขากาลคีรี แล้วขับร้องเพลงซึ่งมีเนื้อความว่าผู้ใดนำหัวใจวิรุทธบัณฑิตมาได้นางจะยอมเป็นภรรยา

ขณะนั้น ปุณณกยัภษ์ควมมาเหาะผ่านมา เห็นนางอิรันทติก็เกิดหลงรัก จึงเข้ารับอาสา ปุณณกยัภษ์แปลงเป็นหนุ่มน้อยเข้าไปทำดล่นสกากับพระเจ้าธัญชัยโกรพยะ ซึ่งกำลังเป็นประธานใน

ที่ประชุมกษัตริย์ทั่วทั้งชมพูทวีป ในที่สุดปุณณกัณฑ์เป็นฝ่ายชนะ ขอสิ่งพนั้นคือวิธูรบัณฑิต พระเจ้าธัญชัยโกรัพะยะไม่ทรงยินยอม เมื่อทั้งสองตกลงกันไม่ได้ก็ไปหาวิธูรบัณฑิตตัดสิน วิธูรบัณฑิตตัดสินให้ปุณณกัณฑ์เป็นฝ่ายถูก วิธูรบัณฑิตแสดงธรรมถวายพระเจ้าธัญชัย และล้าลาบุตรภรรยา สั่งสอนให้บุตรชายทั้งสองรู้ถึงข้อวัตรปฏิบัติที่ดีของข้าราชการ ต่อจากนั้นก็เดินทางไปกับปุณณกัณฑ์ ระหว่างทางปุณณกัณฑ์พยายามฆ่าวิธูรบัณฑิตครั้งแล้วครั้งเล่า แต่ด้วยบุญบารมีของวิธูรบัณฑิต ทำให้แคล้วคลาดจากความตายมาตลอด วิธูรบัณฑิตได้แสดงธรรมแก่ปุณณกัณฑ์ ปุณณกัณฑ์เกิดความเลื่อมใส จึงพาไปนาคพิภพ วิธูรบัณฑิตได้แสดงธรรมแก่พญานาค และนางวิมลลาให้ทั้งสองมีเมตตาจิตต่อนาคบริวาร ประารถนาให้เขาทั้งหลายมีความสุข พญานาคกับนางวิมลลาภานางอิรันทตีให้ปุณณกัณฑ์ตามสัญญา ปุณณกัณฑ์ปลาบปลื้มใจมาก และนำวิธูรบัณฑิตกลับสู่เมืองอินทปัตย์

ขันติที่ปรากฏในมหานิบาตชาดกเรื่องวิธูรบัณฑิตยังไม่ชัดเจน แต่จะได้อาศัยบริบทรอบๆ เนื้อหา หรือสาเหตุที่ทำให้เกิดขันติธรรม ก็จะขยายต่อไปในบทนี้ ซึ่งในบทนี้พระคาถาหรือสาเหตุที่ทำให้เกิดขันติที่มีปรากฏอยู่มากมาย แต่ที่ชัดเจนที่สุดก็คือบทดังต่อไปนี้ ที่พระโพธิสัตว์ได้สนทนากับปุณณกัณฑ์ ได้กล่าวไว้ว่า

...พระโพธิสัตว์วิธูรบัณฑิต ได้กล่าวแก่ปุณณกัณฑ์นั้นว่า ข้าพเจ้าจักสะดุ้งกลัวไป
ทำไม ข้าพเจ้าไม่มีกรรมชั่วทางกาย ทางวาจา และทางใจ อันเป็นเหตุให้ไปสู่มฤตยู^{๒๒}

จากคาถาข้างบนนั้น ทำให้พิจารณาเห็นว่าวิธูรบัณฑิตทรงอดทนอดกลั้น ดูได้จากคำพูดที่ว่า ข้าพเจ้าจักสะดุ้งกลัวไปทำไม ทั้งๆ ที่ข้าพเจ้าไม่ได้ไปทำร้าย ใสร้าย หรือเบียดเบียนผู้อื่น ทำให้ผู้อื่นต้องเป็นทุกข์เดียว จะทำให้เป็นบาปกรรมติดตัวโดยไม่รู้ตัวเป็นแน่ ทำให้เสวยผลแห่งกรรมตกไปสู่อบายภูมิเป็น ๑๐๐ ชาติ ๑๐๐๐ ชาติ โดยไม่มีการสิ้นสุดต้องทนทุกข์ทรมานไปโดยตลอด และพระโพธิสัตว์ยังอดทนต่อความเจ็บปวด ที่ปุณณกัณฑ์มีจิตประทุษร้ายลงจากยอดเขาไปสู่เชิงเขา วางพระมหาสัตรีไว้ในระหว่างภูเขา ข้าแรกเข้าไปภายในภูเขานั้น จับพระมหาสัตรีเอาศรีระลงเบื้องต่ำ ขวางลงไปพื้นดินที่ไม่มีอะไรกัดกิน

ผลการศึกษาวิจัยพบว่า พระโพธิสัตว์ไม่เป็นไรถึงแม้อาการหรือความรู้สึกเจ็บปวดทรมานอย่างมาก ในด้านสรีระร่างกายแต่พระองค์ ก็อาศัยขันติธรรมในการที่จะผ่านความเจ็บปวดเอาไว้ได้ เพื่อที่จะรักษาความดีที่ตนเองได้สะสมมาตลอด ไม่ให้เสื่อมเสียไป จะไม่ทำร้ายโต้ตอบพระองค์ได้ถือว่าสังขารที่มีธาตุทั้ง ๔ ประชุม ให้เกิดขึ้นหรือเป็นธรรมชาติของสิ่งที่มีชีวิต ที่เป็นอยู่ด้วยปัจจัยทั้ง ๔ คอยหล่อเลี้ยงให้เจริญเติบโตขึ้นเหมือนกับว่า “ตลตา” มันเป็นเช่นนั้นเอง

๓.๑.๑๐ ขันติของพระโพธิสัตว์ในเวสสันดรชาดก

เวสสันดรชาดก (บางที่เรียกว่า มหาชาติ) เป็นชาดกที่ว่าด้วยการบำเพ็ญทานบารมีของพระเวสสันดร และในชาดกนี้ถูกแบ่งเนื้อหาออกเป็น ๑๓ กัณฑ์ แต่เดิมเป็นภาษาบาลี แต่งเป็นคาถามีทั้งหมด ๑,๐๐๐ พระคาถา ต่อไปจะกล่าวประวัติโดยสังเขป

เทพธิดาผุสตี อัครมเหสีของท้าวสักกเทวราช ได้รับพร ๑๐ ประการเมื่อต้องจุติมาปฏิสนธิเป็นมนุษย์ พรประการหนึ่งคือให้มีโอรสที่ทรงพระเกียรติยศ พระนางได้อภิเษกสมรสกับพระเจ้าสัณ

^{๒๒} ชู.ชา. (ไทย) ๔/๙๘๐/๓๒๘.

ชัยแห่งแคว้นสีพี และประสูติพระโอรสที่ตรอกพ่อค้า ขณะเสด็จประพาสพระนคร จึงขนานพระนามว่า พระเวสสันดร (ผู้เกิดท่ามกลางพ่อค้า) พระเวสสันดรครองราชย์ตั้งแต่พระชนมายุ ๑๐ พรรษา อภิเษกสมรสกับพระนางมัทรี เจ้าหญิงแห่งแคว้นมัทยะ มีพระโอรสและพระธิดา คือเจ้าชายชาลี กับเจ้าหญิงกัณฑา พระเวสสันดรมีพระทัยกระหายการให้ทาน จึงสร้างโรงทานถึง ๖ แห่ง ต่อมาได้พระราชทานช้างปัจจัยนาค ซึ่งเป็นช้างมงคลคู่พระนครให้แก่ทูตของแคว้นกาลิงคะ ชาวเมืองสีพีไม่พอใจพากันไปกราบทูลพระเจ้ากรุงสีพีช่วยให้เนรเทศ พระเวสสันดรได้เสด็จออกบวชเป็นฤๅษีที่เขาวงกต โดยพระนางมัทรี เจ้าชายชาลี เจ้าหญิงกัณฑาติดตามไปด้วย ในแคว้นกาลิงคะ พราหมณ์ชราชูกมีภรรยาสาวชื่อนางอมิตตาคา นางให้ชูกไปขอพระกุมารชาลีกัณฑามารับใช้ ชูกออกเดินทางไปเขาวงกต ได้พบกับพราหมณ์เจตบุตร ซึ่งพระเจ้าเจตราชทรงตั้งไว้ถวายการอารักขาพระเวสสันดร ชูกอ้างว่าตนเป็นทูตจากแคว้นสีพี มาทูลเชิญพระเวสสันดร พระนางมัทรี และพระโอรสธิดากลับเมืองจึงผ่านไปได้ และเพื่อทราบทางเข้าสู่เขาวงกต ชูกไปยังพระอาศรมของพระเวสสันดร ได้กล่าวกับพระอัจจุตฤๅษีว่า จะมาสนทนาธรรมกับพระเวสสันดร ชูกกรอให้รุ่งเช้า พระนางมัทรีออกไปหาผลไม้ จึงเข้าไปขอสองกุมาร พระเวสสันดรยินดียกให้ พร้อมทั้งคาดค่าตัวไว้ด้วย ชูกรีบนำสองกุมารไป ก่อนที่พระนางมัทรีเสด็จกลับ ท้าวสักกะเกรงว่าจะมีผู้มาขอพระนางมัทรี จึงแปลงเป็นพราหมณ์มาทูลขอแล้วถวายคิน แล้วได้ถวายพร ๘ ประการ ก่อนเสด็จกลับดาวดึงส์ ชูกพาพระกุมารชาลีกัณฑามาถึงทางสองแพร่ง ด้วยบุญบารมีของพระกุมาร จึงบันดาลให้ชูกตัดสินใจไปเมืองเซตุดร เข้าเฝ้าพระเจ้าสีพีและพระนางมุสตีทรงไถ่พระนัดดา แล้วพระองค์ตรัสสั่งให้จัดกระบวนข้าราชการไปรับพระเวสสันดรและพระนางมัทรีที่เขาวงกต เมื่อรัชชัตริย์ทั้ง ๖ พระองค์ทรงพบกันก็ดีพระทัย จนสลบลงขณะนั้นเกิดฝนโปรยพรชต้องพระวรกาย ช่วยให้ทุกพระองค์และทุกคนได้สติฟื้นขึ้นมาแล้วเสด็จกลับสู่พระนคร

ขันติธรรมในเรื่องพระเวสสันดรมีทั้งหมด ๑๓ กัณฑ์ แต่ละกัณฑ์ก็มีความสำคัญเหมือนกัน ซึ่งประเทศไทยให้ความสำคัญยกย่องพระเวสสันดรอันดับ ๑ ในเรื่องการให้ทาน ผู้วิจัยจะกล่าวถึงลักษณะของขันติธรรมโดยภาพรวมของพระเวสสันดร ซึ่งแต่ละกัณฑ์ก็มีขันติธรรมกันทั้งหมด ไม่ว่าจะเป็น กัณฑ์ทศพร กัณฑ์หิมพานต์ ทานกัณฑ์ กัณฑ์วนประเทศ กัณฑ์ชูก กัณฑ์จุลพน กัณฑ์มหาพน กัณฑ์กุมาร กัณฑ์มัทรี กัณฑ์สักกบรรพ กัณฑ์มหาธาต กัณฑ์กษัตริย์ นครกัณฑ์ ซึ่งมีความสัมพันธ์กับทุกกัณฑ์ ทำให้ความอดทนมีบทบาทต่อชาดกพระเวสสันดรทุกเรื่อง ผู้วิจัยเอากัณฑ์กุมารมา ก็เพราะพระเวสสันดรกับลูกมีความรักกันมาก มีความสงสารเอ็นดูลูกในตอนที่ชูกได้ตบตีสองกุมารต่อหน้าพระพักตร์ของพระองค์ ทำให้พระองค์มีขันตอดทนอดกลั้น เพื่อที่จะได้เสริมสร้างบารมีให้บริบูรณ์เต็มเปี่ยม

ผลการศึกษาวิจัยพบว่า เมื่อได้สองกุมารแล้ว ชูกก็ได้ผูกสองกุมารด้วยเถาวัลย์ แล้วทั้งลากทั้งจูงไป แต่สองกุมารก็ไม่เร่งรีบตั้งใจชูก อีกทั้งร้องไห้ให้รำคาญ ชูกก็คิดว่าไม่เท่าตีสองกุมาร พระเวสสันดรทรงเห็นดังนั้นก็ทรงพิโรธชูก คิดจะฆ่าชิงสองกุมารคืน แต่ก็ทรงอดกลั้นได้ด้วยขันติธรรม ปล่อยให้ชูกพาสองกุมารไปตามปรารถนา ถ้าหากเป็นประชาชนธรรมดา เห็นคนอื่นทำร้ายลูกตนเองด่าว่าตีต่างๆ ผู้เป็นพ่อแม่คงจะโต้ตอบทำร้ายกลับคืนแน่ ให้ตายไปข้างหนึ่งเลยใช้หรือไม่ ลูบของใคร ใครก็รัก จะมาด่าว่าต่อหน้าลูกของตนเองได้อย่างไร ซึ่งจะเห็นได้ว่าบุคคลธรรมดาจะมาเทียบกับพระเวสสันดรไม่ได้ เพราะพระองค์เป็นผู้ในทานสะสมบารมีมาแล้วนับไม่ถ้วน ซึ่งวิสัยในการให้ทาน

ได้ติดตัวมาตั้งแต่หลายภพหลายชาติแล้ว เพื่อหวังเข้าสู่พระนิพพาน ดังตอนที่พระเวสสันดร พระราชทานสองปิโยรส คือ พระกัณหาและพระขาลีให้แก่ชูชก พระกัณหาและพระขาลีนั้น เป็นเหมือนยวนาวาองพระองค์ ที่จะส่งผลให้พระองค์ทรงถึงฝั่งแห่งพระนิพพาน ข้ามสาครคือภพ ข้ามฝั่งคือชาติ (ความเกิดคือไม่เกิดอีกต่อไป) ดังพระดำรัสของพระเวสสันดรตอนหนึ่งว่า “ดูก่อนพ่อขาลีลูกรัก มานี้เกิด ลูกทั้งสองจักเป็นผู้ทำให้บารมีของพ่อเต็มเปี่ยม ขอเจ้าทั้งสองจงเป็นดั่งยานนาวาของพ่อ อันไม่หวั่นไหวในสาครคือภพ พ่อจักข้ามซึ่งฝั่งคือชาติ จักยังสัตว์โลกพร้อมทั้งทวยเทพให้ข้ามด้วย ดูก่อนลูกกัณหา มานี้เกิด เจ้าก็เป็นธิดาที่รักของพ่อ ทานบารมีก็เป็นที่รักของพ่อ”^{๒๓}

ตารางที่ ๓.๑ ตารางแสดงบารมี ๑๐ ประการ ลักษณะขันธ์ของพระโพธิสัตว์ในมหานิบาตชาดก

พระโพธิสัตว์และบารมีที่บำเพ็ญ		ลักษณะของขันธ์ที่ทรงบำเพ็ญ
พระโพธิสัตว์	บารมีที่บำเพ็ญ	
เตมียชาดก	เนกขัมมบารมี	“พระเตมีย์ทรงทำเป็นทูหนวก ทำเป็นใบ้ และไม่เคลื่อนไหวเลย ตลอดเวลา ๑๖ ปี” ซึ่งจากการกระทำนี้แสดงให้เห็นถึงลักษณะขันธ์ที่บุคคลทั่วไปทำได้ยากยิ่ง
มหาชนกชาดก	วิริยะบารมี	ถึงแม้ในพระมหาชนกชาดกจะสอนในเรื่องของความเพียรเป็นหลัก แต่ก็แฝงด้วยคำสอนในเรื่องของความอดทน เช่นเดียวกัน “ดูได้จากตอนหนึ่งที่องค์พระมหาชกทรงว่ายน้ำอยู่ในมหาสมุทรอยู่ ๗ วัน ถึงแม้ว่าพระองค์จะทรงมองไม่เห็นฝั่ง พระองค์ก็ทรงยังจะว่ายจนกว่าจะถึงฝั่งสักวันหนึ่ง” ซึ่งจากการกระทำนี้แสดงให้เห็นถึงความพากเพียรอย่างมากและต้องอดทนอีกด้วย อดทนต่อความยากลำบาก อดทนต่อความหิวกระหาย เป็นต้น
สุวรรณสามชาดก	เมตตาบารมี	“กบิลยักษ์ราช เป็นผู้ชอบออกปลาล่าสัตว์ พระองค์เสด็จออกล่าสัตว์ มาจนถึงท่าน้ำที่สุวรรณสามมาตักน้ำไปให้พ่อแม่ พระราชาสังเกตเห็นรอยเท้าสัตว์ชุกชุมในบริเวณนั้น จึงชุ่มคอยจะยิงสัตว์ที่ผ่านมากินน้ำ ขณะนั้นสุวรรณสามนำหม้อน้ำมาตักน้ำไปใช้ที่ศาลาดังเช่นเคย มีฝูงสัตว์เดินตามมาด้วยมากมาย พระราชาทอดพระเนตรเห็นก็ทรงแปลกพระทัยว่า สุวรรณสามเป็นมนุษย์หรือเทวดา เหตุใดจึงเดินมากับฝูงสัตว์ ครั้นจะเข้าไปถามก็เกรงว่าสุวรรณสามจะตกใจหนีไป ก็จะได้ตัวจึงคิดจะยิงด้วยธนูให้หมดกำลังก่อนแล้วค่อยจับตัวไว้ซักถาม เมื่อสุวรรณสามลงไปตักน้ำแล้วกำลังจะเดินกลับไปศาลา พระราชากบิลยักษ์

^{๒๓} ชู.ชา. (ไทย) ๒๘/๒๑๑๓-๒๑๑๕/๓๕๒.

พระโพธิสัตว์และบารมีที่บำเพ็ญ		ลักษณะของขันติที่ทรงบำเพ็ญ
พระโพธิสัตว์	บารมีที่บำเพ็ญ	
		ราชก็เลี้ยงยิ่งด้วยธนูอาบยาถูกสุวรรณสาม ที่ลำตัวทะลุจากขวาไปซ้าย” ซึ่งจากเรื่องราวนี้แสดงให้เห็นถึงความอดทนของสุวรรณสามที่อดทนต่อความเจ็บปวด ทั้งร่างกาย และจิตใจ อดทนความเจ็บปวดคือร่างกาย ถูกยิงด้วยธนูอาบยา และอดทนต่อความเจ็บปวดทางจิตใจ คือความเป็นห่วงบิดา มารดาที่ตาบอดอีกด้วย
เนมิราชชาดก	อธิษฐานบารมี	“พระราชานะมิราชทรงครองแผ่นดินด้วยความเป็นธรรม ทรงตั้งพระทัยรักษาศีลและบริจาค ทานโดยสม่ำเสมอมิได้ขาด วันหนึ่งเมื่อทอดพระเนตรเห็นเส้นพระเกศาหงอกขาวก็สลดพระทัยใน สังขาร ทรงดำริที่จะออกบวชเพื่อประพฤติพรหมจรรย์ จึงตรัสเรียก พระโอรสมาเฝ้าและทรงมอบราชสมบัติแก่พระราชโอรส หลังจากนั้นพระราชานะมิราชก็ออกผนวช เจริญพรหมวิหาร ได้สำเร็จบรรลุนิพพาน” ถึงแม้ชาดกนี้เป็นอธิษฐานบารมี แต่ก็มีเรื่องของความอดทนแฝงอยู่ด้วยจากตอนที่ได้ออกบวชได้ข้างต้นนั้น พระราชานะมิราช ออกบวชและประพฤติพรหมจรรย์ ซึ่งต้องใช้ทั้งความอดทน อดทนต่ออะไร อดทนต่อกิเลส โทสะ โมหะ ราคะ จนสำเร็จบรรลุนิพพานในกาลต่อมา
มโหสถชาดก	ปัญญาบารมี	“บัณฑิตทั้งสี่พยายามที่จะกลั่นแกล้งมโหสถด้วยประการต่างๆ แต่ก็ไม่เป็นผล แม้ถึงขนาดพระราชาลงเข้าพระทัยผิด ขับไล่มโหสถออกจากวัง มโหสถก็มีได้ขุ่นเคือง แต่ยังคงรักภักดี ต่อพระราชานะมิราช” จากเรื่องราวนี้แสดงให้เห็นถึงความอดทนหรือขันติบารมีอย่างยิ่ง อดทนต่อความโกรธ อดทนต่อการถูกกลั่นแกล้ง ถึงแม้พระราชานะมิราชขับไล่มโหสถออกจากวัง มโหสถก็มีได้ขุ่นเคือง มีความอดทนที่จะระงับความโกรธอีกด้วย
ภุริทัตตชาดก	ศีลบารมี	"ข้าพเจ้าจะมั่นคงในการ รักษาศีลให้บริสุทธิ์ จะไม่ให้ศีลต้องมัวหมอง ไม่ว่าจะต้องเผชิญความทุกข์ยากอย่างไร ข้าพเจ้าจะอดทน อดกลั้น ตั้งมั่นอยู่ในศีลตลอดไป"

พระโพธิสัตว์และบารมีที่บำเพ็ญ		ลักษณะของขันติที่ทรงบำเพ็ญ
พระโพธิสัตว์	บารมีที่บำเพ็ญ	
จันทกุมารชาดก	ขันติบารมี	ในพระชาตินี้ พระโพธิสัตว์ทรงบังเกิดเป็น “พระจันทกุมาร” ทรงบำเพ็ญขันติบารมีด้วยความอดทนอย่างไม่มีขีดจำกัดยอมสละตนเองเพื่อช่วยผู้อื่นให้พ้นภัย การสร้างขันติบารมีของพระองค์จึงเข้าทำนองว่า “ยอมตาย ไม่ยอมแพ้” คือ ไม่ยอมแพ้ต่อความชั่วนั่นเอง
นารทกัศสพชาดก	อุเบกขาบารมี	พระนารทฤาษี ทูลว่า " คุณธรรม ๔ ประการ คือ สัจจะ ธรรมะ ทมะ และจาคะ อาตมภาพได้ทำไว้ในชาติก่อน เพราะคุณธรรมที่ได้ประพฤติ ปฏิบัติมาดีแล้วนั้นแล อาตมภาพจึงไปไหนๆ ได้ตามความปรารถนาโดยรวดเร็วทันใจ " จากคำกล่าวนี้ได้แสดงให้เห็นถึงขันติ คือ ต้องอดทนปฏิบัติให้ครบทั้ง ๔ ประการ หากปฏิบัติขาดไปข้อใดข้อหนึ่ง ก็พึงได้รับประโยชน์เพียงเท่านั้น
วิรุทธชาดก	สัจจบารมี	“เมื่อพ่อไปจากราชสำนักพระราชา ธัญญชัยแล้ว พระองค์อาจจะทรงไต่ถามเจ้า ทั้งหลายว่า พ่อได้เคยสั่งสอนธรรมอันใดไว้บ้าง เมื่อพวกเจ้ากราบทูลพระองค์ไป หากเป็นที่พอพระทัยก็อาจจะตรัสอนุญาตให้เจ้า นั่งเสมอ พระราชาอาสน์ เจ้าจงจดจำไว้ว่าราชสกุลนั้น จะมีผู้ใดเสมอมิได้เป็นอันขาด จงทูลปฏิเสธ พระองค์ และนั่งอยู่ในที่อันควรแก่ฐานะของตน” ลักษณะขันติในชาดกนี้คือ อดทนต่อการผลัดพรากจากบุคคลอันเป็นที่รัก
เวสสันดรชาดก	ทานบารมี	"ขาลีกันหา เจ้าจงขึ้นมาหาพ่อเถิด หากเจ้านิ่งเฉยอยู่ พรหมณ์เฒ่าก็จะเยาะเย้ยว่าพ่อนี้ ไร้วาจาสัตย์ พ่อตั้งใจจะบำเพ็ญทานบารมี เพื่อสละละกิเลสให้บรรลुพระโพธิญาณ จะได้เป็นที่พึ่งแก่สัตว์โลกทั้งหลายในภายภาคหน้า ให้พ้นจากทุกข์แห่งการเวียนว่ายตายเกิด เจ้าจงมาช่วยพ่อประกอบบุญเพื่อบรรลุผล คือ พระโพธิญาณนั้นเถิด" ซึ่งพระเวสสันดรชาดก มีขั้นตอนอย่างหาที่สุดมิได้ เมื่อชูชกขอบุตรให้บุตร ขออาหารให้อาหาร อดทนต่อการพรัดพลากจากของอันเป็นที่รัก

ลักษณะชั้นดีของพระโพธิสัตว์ในมหานิบาตชาดกทั้ง ๑๐ ชาดก ลักษณะชั้นดีของพระโพธิสัตว์ในมหานิบาตชาดก ชั้นดีในมหานิบาตชาดก ตั้งแต่เตมียชาดก – เวสสันดรชาดก โดยภาพรวม ชั้นดีที่ปรากฏในมหานิบาตชาดกแต่ละชาดก มีชั้นดีปรากฏชัดเจน แต่บางชาดกก็อาศัยบริบทรอบข้างที่มีความเกี่ยวเนื่องถึงกัน ผู้วิจัยเองก็จับเอาประเด็นมาขยายเนื้อความมาวิเคราะห์ตามเนื้อเรื่อง ที่ปรากฏอยู่ในมหานิบาตชาดก ซึ่งจะสรุปดังต่อไปนี้ ชั้นดีเป็นหลักธรรมสำคัญต่อชีวิตของพระโพธิสัตว์ทั้ง ๑๐ พระองค์ ในเนื้อหาตั้งแต่ต้นเห็นได้ว่า พระโพธิสัตว์อาศัยหลักชั้นดี ปรากฏแทรกแซงอยู่ในเนื้อหาทั้งหมดของแต่ละเรื่อง อาทิเช่น **เตมียชาดก** “พระเตมีย์ทรงทำเป็นหูหนวก ทำเป็นใบ้ และไม่เคลื่อนไหวเลย ตลอดเวลา ๑๖ ปี” ซึ่งจากการกระทำนี้แสดงให้เห็นถึงลักษณะชั้นดีที่บุคคลทั่วไปทำได้ยากยิ่ง **มหาชนกชาดก** ถึงแม้ในพระมหาชนกชาดกจะสอนในเรื่องของความเพียรเป็นหลัก แต่ก็แฝงด้วยคำสอนในเรื่องของความอดทนเช่นเดียวกัน “ดูได้จากตอนหนึ่งท้องพระมหาชนกทรงว่ายน้ำอยู่ในมหาสมุทรอยู่ ๗ วัน ถึงแม้ว่าพระองค์จะทรงมองไม่เห็นฝั่ง พระองค์ก็ทรงยังจะว่ายน้ำจนกว่าจะถึงฝั่งสักวันหนึ่ง” ซึ่งจากการกระทำนี้แสดงให้เห็นถึงความพากเพียรอย่างมากและต้องอดทนอีกด้วย อดทนต่อความยากลำบาก อดทนต่อความหิวกระหาย เป็นต้น **สุวรรณสามชาดก** “กบิลยักขราช เป็นผู้ชอบออกปล้ำสัตว์ พระองค์เสด็จออกปล้ำสัตว์ มาจนถึงทำน้ำที่สุวรรณสามมาตักน้ำไปให้พ่อแม่ พระราชาสังเกตเห็นรอยเท้าสัตว์ชุกชุมในบริเวณนั้น จึงข่มคอยจะยิงสัตว์ที่ผ่านมากินน้ำ ขณะนั้นสุวรรณสามนำหมอน้ำมาตักน้ำไปใช้ที่ศาลาตั้งเช่นเคย มีฝูงสัตว์เดินตามมาด้วยมากมาย พระราชาทอดพระเนตรเห็นก็ทรงแปลกพระทัยว่า สุวรรณสามเป็นมนุษย์หรือเทวดา เหตุใดจึงเดินมากับฝูงสัตว์ ครั้นจะเข้าไปถามก็เกรงว่าสุวรรณสามจะตกใจหนีไป ก็จะไม่ได้อะไรจึงคิดจะยิงด้วยธนูให้หมด กำลังก่อนแล้วค่อยจับตัวไว้ซักถาม เมื่อสุวรรณสามลงไปตักน้ำแล้วกำลังจะเดินกลับไปศาลา พระราชา กบิลยักขราชก็เล็งยิงด้วยธนูอาบยาถูกสุวรรณสาม ที่ลำตัวทะลุจากขวาไปซ้าย” ซึ่งจากเรื่องราวนี้แสดงให้เห็นถึงความอดทนของสุวรรณสามที่อดทนต่อความเจ็บปวด ทั้งร่างกาย และจิตใจ อดทนความเจ็บปวดคือร่างกาย ถูกยิงด้วยธนูอาบยา และอดทนต่อความเจ็บปวดทางจิตใจ คือความเป็นห่วงบิดา มารดาที่ตาบอดอีกด้วย **เนมิราชชาดก** “พระราชาเนมิราชทรงครองแผ่นดินด้วยความเป็นธรรม ทรงตั้งพระทัยรักษาศีลและบริจจาค ทานโดยสม่ำเสมอมิได้ขาด วันหนึ่งเมื่อทอดพระเนตรเห็นเส้นพระเกศาหงอกขาวก็สลดพระทัยใน สังขาร ทรงดำริที่จะออกบวชเพื่อประพาศพรหมจรรย์ จึงตรัสเรียก พระโอรสมาเฝ้าและทรงมอบราชสมบัติแก่พระราชาโอรส หลังจากนั้น พระราชาเนมิราชก็ออกผนวช เจริญพรหมวิหาร ได้สำเร็จบรรลุนิพพาน” ถึงแม้ชาดกนี้จะไม่มีอริชฐานบารมี แต่ก็มีเรื่องของความอดทนแฝงอยู่ด้วยจากตอนหนึ่งที่ได้กล่าวไปได้ข้างต้นนั้น พระราชาเนมิราช ออกบวชและประพาศพรหมจรรย์ ซึ่งต้องใช้ทั้งความอดทน อดทนต่ออะไร อดทนต่อกิเลส โทสะ โมหะ ราคะ จนสำเร็จบรรลุนิพพานในกาลต่อมา **มโหสถชาดก** “บัณฑิตทั้งสี่พยายามที่จะกลั่นแกล้งมโหสถด้วยประการต่างๆ แต่ก็ไม่เป็นผล แม้ถึงขนาดพระราชาลงเข้าพระทัยผิด ขับไล่มโหสถออกจากวัง มโหสถก็ได้ขุ่นเคือง แต่ยังคงรักภักดี ต่อพระราชาราช” จากเรื่องราวนี้แสดงให้เห็นถึงความอดทนหรือชั้นดีบารมีอย่างยิ่ง อดทนต่อความโกรธ อดทนต่อการถูกกลั่นแกล้ง ถึงแม้พระราชาราชขับไล่มโหสถออกจากวัง มโหสถก็ได้ขุ่นเคือง มีความอดทนที่จะระงับความโกรธอีกด้วย **ภริทัตตชาดก** “ข้าพเจ้าจะมั่นคงในการ รักษาศีลให้บริสุทธิ์ จะไม่ให้ศีลต้องมัวหมอง ไม่ว่าจะต้องเผชิญความทุกข์ยากอย่างไร ข้าพเจ้าจะอดทน อดกลั้น ตั้งมั่นอยู่ในศีลตลอดไป” **จันทกุมารชาดก** ในพระชาตินี้ พระโพธิสัตว์

ทรงบังเกิดเป็น “พระจันทกุมาร” ทรงบำเพ็ญขันติบารมีด้วยความอดทนอย่างไม่มีขีดจำกัดยอมสละตนเองเพื่อช่วยผู้อื่นให้พ้นภัย การสร้างขันติบารมีของพระองค์จึงเข้าทำนองว่า “ยอมตาย ไม่ยอมแพ้” คือ ไม่ยอมแพ้ต่อความชั่วนั่นเอง **นารทกัศปชาดก** พระนารทฤาษี ทูลว่า " คุณธรรม ๔ ประการ คือ สัจจะ ธรรมะ ทมะ และจาคะ อาตมภาพได้ทำไว้ในชาติก่อน เพราะคุณธรรมที่ได้ประพฤติ ปฏิบัติ มาดีแล้วนั้นแล อาตมภาพจึงไปไหนๆ ได้ตามความปรารถนาโดยรวดเร็วทันใจ " จากคำกล่าวนี้ได้แสดงให้เห็นถึงขันติ คือ ต้องอดทนปฏิบัติให้ครบทั้ง ๔ ประการ หากปฏิบัติขาดไปข้อใดข้อหนึ่ง ก็พึงได้รับประโยชน์เพียงเท่านั้น **วิรุทธชาดก** “เมื่อพ่อไปจากราชสำนักพระราชธาตุนั้นแล้ว พระองค์อาจจะทรงไต่ถามเจ้า ทั้งหลายว่า พ่อได้เคยสั่งสอนธรรมอันใดไว้บ้าง เมื่อพวกเจ้ากราบทูลพระองค์ไป หากเป็นที่พอพระทัยก็อาจจะตรัสอนุญาตให้เจ้า นั่งเสมอ พระราชาอาสน์ เจ้าจงจดจำไว้ว่าราชสกุลนั้น จะมีผู้ใดเสมอมิได้เป็นอันขาด จงทูลปฏิเสธ พระองค์ และนั่งอยู่ในที่อันควรแก่ฐานะของตน” ลักษณะขันติในชาดกนี้คือ อดทนต่อการผลัดพรากจากบุคคลอันเป็นที่รัก **เวสสันดรชาดก** "ชาลีภรรยา เจ้าจงขึ้นมาหาพ่อเถิด หากเจ้านั่งเฉยอยู่ พรหมณ์เฒ่าก็จะเยาะเย้ยว่าพ่อนี้ ไร้วางสัจย์ พ่อตั้งใจจะบำเพ็ญทานบารมี เพื่อสละละกิเลสให้บรรลुพระโพธิญาณ จะได้เป็นที่พึ่งแก่สัตว์โลกทั้งหลายในภายภาคหน้า ให้พ้นจากทุกข์แห่งการเวียนว่ายตายเกิด เจ้าจงมาช่วยพ่อประกอบการบุญเพื่อบรรลุผล คือ พระโพธิญาณนั้นเถิด" ซึ่งพระเวสสันดรชาดก มีขันติอย่างหาที่สุดมิได้ เมื่อชูชกขอบุตรให้บุตร ขออาหารให้อาหาร อดทนต่อการพลัดพรากจากของอันเป็นที่รัก

สรุปลักษณะขันติของพระโพธิสัตว์ในมหานิบาตชาดก ขันติในมหานิบาตชาดก ตั้งแต่ เตมียชาดก – เวสสันดรชาดก โดยภาพรวมผู้วิจัยได้พบว่า ขันติที่ปรากฏในมหานิบาตชาดกแต่ละชาดก มีขันติปรากฏชัดเจน แต่บางชาดกก็อาศัยบริบทรอบข้างที่มีความเกี่ยวเนื่องถึงกัน ผู้วิจัยเองก็จับเอาประเด็นมาขยายเนื้อความมาวิเคราะห์ตามเนื้อเรื่อง ที่ปรากฏอยู่ในมหานิบาตชาดก ขันติเป็นหลักธรรมสำคัญต่อชีวิตของพระโพธิสัตว์ทั้ง ๑๐ พระองค์ ในเนื้อหาตั้งแต่ต้นเตมียชาดก – เวสสันดรชาดก เห็นได้ว่า พระโพธิสัตว์อาศัยหลักขันติเป็นลักษณะขันติธรรมดา ขันติอย่างกลาง ขันติอย่างสูงสุด ทั้ง ๓ อย่างนี้ในการบำเพ็ญบารมี ซึ่งจะมีปรากฏแทรกแซงอยู่ในเนื้อหาทั้งหมดของแต่ละชาดก ตัวอย่างเช่น เตมียชาดก “พระเตมีย์ทรงทำเป็นหูหนวก ทำเป็นใบ้ และไม่เคลื่อนไหวเลยตลอดเวลา ๑๖ ปี” ซึ่งจากได้การกระทำนี้ ทำให้เห็นถึง ความอดทนอดกลั้นของพระเตมีย์ ซึ่งต้องทำเป็นคนง่อยคนใบ้ คนหูหนวกสารพัดเป็นเวลานานการกระทำนี้แสดงให้เห็นถึงลักษณะขันติที่บุคคลทั่วไปทำได้ยากยิ่ง ต้องอาศัยหลักขันติอย่างสูงสุดในการกระทำเช่นนี้ เป็นต้น ถ้าพระโพธิสัตว์ขาดขันติ ก็ไม่สามารถที่จะบรรลุเป้าหมายได้ ถึงแม้ว่าชีวิตในตอนต้นในแต่ละชาดกจะมีอุปสรรคมาขัดขวางมากมาย ได้รับความเจ็บปวดทั้ง ร่างกาย และจิตใจ แต่ด้วยหลักขันติที่พระโพธิสัตว์ได้ทรงบำเพ็ญนั้น ก็สามารถอดทนต่อความเจ็บปวดทั้งร่างกายและจิตใจได้ โดยใช้หลักของขันติ ผืนผ้าในทูลเรื่องราว ไม่ว่าพระองค์จะอยู่ในสถานการณ์ใด เวลาไหน และด้วยหลักขันตินี้เอง ท้ายที่สุดพระโพธิสัตว์ก็บรรลุเป้าหมายที่พระองค์ทรงวางไว้ในทุกภพ

บทที่ ๔

การประยุกต์ใช้หลักชั้นดีของพระโพธิสัตว์ในมหานิบาตชาดก เพื่อใช้ในชีวิตประจำวัน

การใช้ชีวิตประจำวันที่มีหลักธรรมจะเป็นไปได้ก็ต่อเมื่อ คนเรามีชั้นดีของพระโพธิสัตว์ในมหานิบาตชาดก ได้กล่าวไว้ในบทที่ ๓ ทั้งหลักชั้นดีที่หนุนให้พระโพธิสัตว์ทำบาปมีได้อย่างสะดวกสบาย ไม่ว่าจะชั้นดีจะอยู่ในหมวดธรรมข้อใดก็ตาม สามารถที่จะช่วยให้หมวดธรรมนั้นๆ ทำงานอย่างเต็มที่ในสถานการณ์ต่างๆ ได้ ความคิดเห็นแตกต่างหลากหลายนั้น พุทธศาสนาสอนให้เราแข่งงวดกับตนเองมากกว่าแข่งงวดกับคนอื่น เมื่อตรวจสอบผู้อื่นก็ต้องตรวจสอบตนเองด้วย เมื่อถูกตรวจสอบวิพากษ์วิจารณ์ก็พึงอดทนอดกลั้น ไม่ลู่อำนาจความโกรธ พึงมีจิตเมตตาและโต้ตอบด้วยเหตุด้วยผลและความเป็นจริง

ชีวิตของคนเรากำลังประสบกับปัญหาวิกฤตหลายเรื่องด้วยกัน ไม่ว่าจะเป็นปัญหาเศรษฐกิจ ปัญหาสังคม และปัญหาการเมือง ทำให้การใช้ชีวิตประจำวันเป็นไปอย่างยากลำบาก บังคับทางเศรษฐกิจทำให้บีบบังคับวิถีชีวิตของคนในสังคมอย่างรุนแรง ทำให้คนไทยจัดระเบียบวินัยตนเองแข่งงวดกับการใช้จ่ายยิ่งขึ้น ทุกวันนี้คนไทยต้องอดออมทรัพย์สิ้นเงินทอง กว่าจะตัดสินใจใช้จ่ายซื้อสิ่งของใดๆ ต้องใช้พิจารณาญาณให้รอบคอบ ระมัดระวัง ทบทวนซ้ำแล้ว ซ้ำมาจนจับใจ พยายามจะไม่ตอบสนองต่อสิ่งเร้าต่างๆ กลับกลายเป็นว่าคนไทยในปัจจุบัน ได้นำเอาชั้นดีธรรมมาประยุกต์ใช้ในชีวิตประจำวัน ดังรายงานการวิจัยได้พบว่า คนไทยในยุคปัจจุบันนี้มีความอดทนต่อความยากลำบากตรากตรำมากที่สุด โดยเฉลี่ย ๓.๕๗ คะแนน คิดเป็นร้อยละ ๗๑. ทำให้เรารู้ว่าในสังคมปัจจุบันประเทศไทยได้นำเอาความอดทนมาใช้ในชีวิตประจำวัน ต่อสู้กับความลำบากตรากตรำกับพิษสงของเศรษฐกิจตกต่ำ ทำให้คนไทยมีความอดทนมากขึ้น

ซึ่งในปัจจุบัน พฤติกรรมของวัยรุ่นกันนั้นมีความรุนแรงอยู่ในระดับที่น่าเป็นห่วง เช่น เสพยาเสพติด การเล่นเกมพนันฟุตบอล มีเพศสัมพันธ์ก่อนเวลาอันควร ไม่ทำหน้าที่ตามสมควรแก่สถานภาพของตัวเอง สภาวการณ์อย่างนี้จึงสร้างความลำบากใจให้กับพ่อแม่ผู้ปกครอง จึงทำให้สังคมไทยในทุกๆ ระดับไม่สามารถอดทน ไม่สามารถอดกลั้นต่ออารมณ์สิ่งชั่วร้ายได้

การแก้ปัญหาเริ่มต้นด้วยการให้การศึกษา ก่อน ศึกษาตามหลักไตรสิกขา ทำให้กายสะอาด หมดจด ระเบียบร้อย คือ (ศีล) ฝึกอบรม ควบคุมจิตใจให้แน่วแน่ หนักแน่นมั่นคง ก็คือ (สมาธิ) ไม่หวั่นไหวต่อสิ่งเร้าต่างๆ ทั้ง ศีล สมาธิ ทั้ง ๒ อย่างนี้ทำให้บริบูรณ์ แล้วปัญญาจะเกิดขึ้น จึงทำให้พื้นฐานของความคิดถูกต้องเข้าด้วยกัน และจะต้องอาศัยความร่วมมือร่วมใจ ได้รับการสนับสนุนจากสมาชิกทุกคนภายในสังคม ด้วยการทำหน้าที่เป็นกัลยาณมิตรแก่กัน ทำให้ปัญหาต่างๆ ที่เกิดขึ้นค่อยๆ ดีขึ้นเป็นระดับ ซึ่งจะทำให้องค์ธรรมได้เกิดขึ้น โดยเฉพาะความอดทนของพระโพธิสัตว์ในมหานิบาตชาดก กำลังที่จะต่อสู้กับกิเลสทั้งหลาย ไม่ว่าจะเรื่องของอกุศลมูลที่เป็นรากเหง้าของความชั่วร้าย ที่ได้เข้ามากระทบกระทั่งให้จิตใจมีความโลภ โกรธ หลง มากยิ่งขึ้น และชั้นดีในบทที่ ๔ นี้ ยังเขียนถึงภาวะผู้นำ ว่าผู้นำนั้นจะมีชั้นดีมาปกครองได้อย่างไร และชั้นดีกับการแก้ปัญหาในชีวิตประจำวันไม่ว่า

จะเกี่ยวกับมิติทางศาสนา มิติทางการเมือง มิติทางเศรษฐกิจ มิติทางสังคม และการพัฒนาชีวิตระดับโลกิยะและโลกุตตระได้อย่างไร ในบทนี้ตามกระบวนการหรือแนวทางของผู้วิจัยเอง

๔.๑ ขั้นตอนการแก้ปัญหาในชีวิตประจำวันมิติทางศาสนา

ในทางมิติทางศาสนานั้น ความโลภ โกรธ หลง เป็นรากเหง้าของความชั่วทั้งปวง ทุกคนก็ย่อมมีปัญหาทุกระดับชั้น ปัญหาที่มีทางออกด้วยธรรมะของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เป็นข้อธรรมที่ไม่ล้ำสมัย ธรรมของพระพุทธเจ้าเป็นของใหม่อยู่เสมอ ถ้ามนุษย์รู้จักนำมาประยุกต์ใช้ในชีวิตประจำวันแล้ว ชีวิตก็จะมีความสุข ถึงแม้ว่าอภุศลมูลที่ฝังอยู่ในจิตใจมานานหลายชาติ เราสามารถที่จะกำจัดได้ด้วยขันติที่พระโพธิสัตว์ได้บำเพ็ญในมหานิบาตชาติ ต่ไปนี้จะกล่าวถึงการแก้ปัญหาอภุศลมูล ตามที่ผู้วิจัยได้ศึกษาค้นคว้านำมาเสนอต่อต่อไปนี้

๔.๑.๑ การประยุกต์ใช้หลักขันติของพระโพธิสัตว์ในมหานิบาตชาติ เพื่อใช้ในชีวิตประจำวันเกี่ยวกับโลภะ

ความโลภเป็นตัวแสดงออกมาเป็นความพยายามทำทุกวิถีทาง เพื่อจะโน้มน้าวสิ่งที่ยังหมายปองเข้ามาเป็นสมบัติของตน ซึ่งเป็นตัวกิเลสที่มีบทบาทสำคัญมาก ในบรรดาอภุศลมูลธรรมทั้งหลาย เป็นบทบาทเชิงลบซึ่งขัดขวางกีดกันวิถีชีวิตของพระโพธิสัตว์ โดยเกิดจากบุคคลที่มีความโลภ โกรธ และหลง หรือของมนุษย์ออกจากครรลองแห่งความถูกต้องชอบธรรม จึงเป็นปัญหาที่กีดกร่อนจิตใจอยู่ตลอดเวลา ความโลภยังฉาบทาจิตใจของมนุษย์ทั้งหลายให้เกิดความสับสนมึนงง ดังนั้นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าจึงตรัสความโลภว่า เป็นบ่อเกิดหรือเป็นต้นเค้าแห่งอภุศลธรรมทั้งหลาย ให้แก่พระโพธิสัตว์และบุคคลทั่วไป (อภุศลมูล)^๑ หมายความว่า เมื่อความโลภปรากฏตัวออกมาชัดเจนแล้ว สามารถจะปลุกเร้าให้มนุษย์ทำความชั่วทั้งหลายได้ทุกอย่าง โดยไม่คำนึงถึงกรอบแห่งศีลธรรมใดๆ ความโลภมีชื่อเรียกหลายอย่างแตกต่างกันไป แต่ปรากฏอาการเหมือนกันดังนี้

อภิชฌา หมายถึง ความเพ่งเล็ง เจาะจงใคร่จะเอา หรือเพ่งเล็งวัตถุสิ่งของของผู้อื่นเอามาเป็นของตัวเองนี้ เป็นราคะหรือโลภะชนิดหนึ่ง

ตัณหา หมายถึง ความอยากหรือความทะเยอทะยานอยาก เป็นอีกชื่อหนึ่งของความโลภ จะเป็นตัณหาชนิดไหนก็ตามก็คือความอยาก เพื่อโน้มน้าววัตถุสิ่งของเข้ามาสู่ตนทั้งสิ้น

อิจฉา แปลว่า ความอยาก มิใช่แปลว่า ริษยา ตามความหมายในภาษาไทย ซึ่งผิดเพี้ยนไปว่าริษยาหรืออิจฉา ตามภาษาบาลี ซึ่งคลาดเคลื่อนเป็น อิจฉา ก็เป็นการแสดงตัวของความโลภ

ปรารธนา ภาษาบาลีเป็น ปตถนา ความหมายนี้ก็เป็นชื่อหนึ่งของความอยาก ความกำหนด ความโลภ

อาสา ซึ่งแปลว่า ความหวัง หมายปองอยากจะได้ จะเอามาเป็นของตัวเอง ก็เป็นอีกชื่อหนึ่งของความโลภ จะเห็นได้ว่าความโลภก็คือความอยากนั่นเอง เป็นอาการของความอยากได้ อยากมีอยากเป็น อยากดี หมุนวนสลับกันไปตามวัฏจักรของกามคุณทั้ง ๕ ที่ประกอบไปด้วย รูป เสียง กลิ่น

^๑อง.ตัก. (ไทย) ๒๐/๗๐/๒๗๕.

^๒พุทธทาสภิกขุ. หลักปฏิบัติที่สำคัญในพุทธศาสนา, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๔๒), หน้า ๑๕๘.

รส และสัมผัส ซึ่งพระโพธิสัตว์ในมหานิบาตชาดกก็มีเหมือนกัน แต่ก็หาวิธีกำจัดออกไป เพื่อทำบาปมี มากยิ่งขึ้น การที่จะรู้วิธีแก้ความโลภต้องให้รู้ลักษณะของความโลภเสียก่อน มีดังต่อไปนี้

ก. ลักษณะของความโลภ

กิเลสที่เป็นเหตุโน้มน้าวเข้าหาอารมณ์ เข้าไปยึดถือผูกมัด เข้าไปกอดรัดอารมณ์ เหล่านี้ คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส หากพิจารณาลักษณะของความโลภตามสภาพความเป็นจริงของ สังคม อาจจัดเป็น ๒ ลักษณะ ดังนี้^๓

๑.) ความโลภเชิงเศรษฐกิจ หมายถึง ความอยากมีเงินมีทอง อยากได้วัตถุสิ่งของ ต่างๆ เริ่มตั้งแต่ต้องการมีบ้าน มีรถยนต์ มีเครื่องอำนวยความสะดวกในชีวิตประจำวัน เช่น เครื่องรับ วิทยุ โทรทัศน์ เครื่องคอมพิวเตอร์ เครื่องมือสื่อสารสมัยใหม่ เครื่องเล่นเพื่อความสนุกสนานนานา ชนิด ตลอดจนเครื่องแต่งกายที่ทันสมัย สิ่งเหล่านี้อำนวยความสะดวกสบาย ทำให้บริโภคจน เพลิดเพลินบางครั้งก็มากเกินไปจนเกิดความพอดี

๒.) ความโลภทางสังคม หมายถึง สภาพที่บุคคลเกี่ยวข้องกับทางสังคม และมีความ ต้องการให้สังคมยอมรับมากขึ้น เช่น การมีชื่อเสียง การเป็นคนเด่นคนดัง การมีตำแหน่งหน้าที่การ งานสูงขึ้น ความต้องการเป็นผู้บังคับบัญชา และการเป็นนักการเมือง เป็นต้น

ความอยากทั้ง ๒ อย่างนี้ เกิดขึ้นกับใครแล้วจะทำให้เกิดความในลักษณะของ ทะเยอทะยาน ถ้าบุคคลใดมีมากเกินไปจะทำให้ผิดศีลธรรม ดังนั้นการใช้ขันติของพระโพธิสัตว์ใน มหานิบาตชาดก เป็นประโยชน์ในการดำรงชีวิตให้ถูกต้อง จะไม่ถูกทำร้ายจากคนรอบข้าง หากไม่ กระทำตามกติกาหรือกฎหมายบ้านเมือง ดังเช่นกรณีอื้อฉาวในสังคมไทยปัจจุบันหลายเรื่อง เช่น กรณี ค่าจ้างทางด่วน ๖,๒๐๐ ล้านบาท ซึ่ง พล.ต.อ.วุฑฒิชัย ศรีรัตนวุฑฒิ รองผู้บัญชาการตำรวจแห่งชาติ (รอง ผบ.ตร.) ในฐานะประธานคณะกรรมการสืบสวนสอบสวน กรณีการทางพิเศษแห่งประเทศไทย (กทพ.) ต้องชดเชยค่าก่อสร้างทางด่วนบางนา-บางพลี-บางปะกง ให้กับกิจการร่วมค้าปีซีดีตามคำชี้ ขาด ให้กับอนุญาโตตุลาการจำนวน ๖,๒๐๐ ล้านบาท ได้รายงานผลการสอบสวนให้ ร.ต.อ.ประชัย เปี่ยมสมบูรณ์ รัฐมนตรีว่าการกระทรวงมหาดไทย ในฐานะประธานคณะกรรมการสนับสนุนและ ติดตามการดำเนินการป้องกันละปราบปรามการทุจริต ตามนโยบายของคณะรัฐมนตรี (ป.ท.) ทราบ เพื่อดำเนินคดีอาญาและสอบวินัยร้ายแรงกับบุคคลผู้ถูกกล่าวหาทางอาญา จำนวน ๑๕ คน ซึ่งมีทั้ง นักการเมืองและชาวต่างประเทศ (Mr.LeroyPulifoy) รวมอยู่ด้วย^๔

อีกเรื่องหนึ่งก็คือ “ปัญหาเงินค่าหัวคิวแรงงาน” หรือปัญหาขบวนการหลอกลวง แรงงานไทยไปทำงานต่างประเทศ ปมปัญหาค้างนี้โยงไปถึงผู้ใหญ่ในกระทรวงแรงงานและ สวัสดิการสังคม ซึ่งเปิดช่องทางให้บริษัทจัดหางานนำหนังสือราชการ (จด.๒) เป็นเครื่องมือหลอกลวง แรงงานที่หวังจะไปทำงานต่างประเทศ ขบวนการนี้อาศัยระบบอุปถัมภ์เป็นกลไกหลอกลวงอย่างหนึ่ง ด้วยการจ่ายเงินใต้โต๊ะซึ่งเริ่มตั้งแต่ข้าราชการในพื้นที่ส่วนใหญ่ สายหรือนายหน้าจัดหาแรงงาน จะ

^๓อุทิศ เชาวสิทธิ์, “เพื่อความแตกต่าง”, วารสาร พ.ส.ล., ปีที่ ๓๔ ฉบับที่ ๒๓๒ (พฤศจิกายน- ธันวาคม ๒๕๕๕), หน้า ๓๑-๓๒.

^๔ข่าว, “ค่าจ้างทางด่วน”, มติชนสุดสัปดาห์, (๖ เมษายน ๒๕๕๕), หน้า ๖.

เป็นผู้จ่ายค่าน้ำร้อนน้ำชาให้กับเจ้าหน้าที่ที่เกี่ยวข้อง ตั้งแต่แรงงานจังหวัด ผู้ว่าราชการจังหวัด นายอำเภอ ผู้ตรวจราชการกระทรวง กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน อบต. อบจ. รวมไปถึง ส.ส. ส.ว. ส.จ.

การจ่ายเงินตามลำดับขั้นตอนนี้ ทำให้นายหน้าเรียกเก็บเงินจากแรงงานในอัตราที่สูงกว่าค่าใช้จ่ายปกติ เช่น ค่าหนังสือเดินทางราคาปกติ ๑,๐๙๐ บาท สายเรียกเก็บ ๒,๐๐๐ บาท ค่าตรวจโรคราคาปกติ ๑,๒๐๐ บาท เรียกเก็บ ๒,๕๐๐ บาท ค่าตรวจสอบประวัติ ๑,๑๐๐ บาท เรียกเก็บ ๒,๕๐๐ บาท ประเด็นปัญหาซึ่งเป็นช่องทางให้บริษัทจัดหางานไปเป็นข้ออ้าง ว่ามีตำแหน่งงานรองรับในประเทศต่างๆ จำนวนมากก็คือ หนังสืออนุญาตให้รับสมัครจัดหางาน (จต.๒) ซึ่งออกโดยกระทรวงแรงงานฯ แต่ไม่มีการตรวจสอบข้อเท็จจริงว่ามีตำแหน่งงานอยู่จริงหรือไม่ โดยในแต่ละปีนั้น กระทรวงแรงงานฯ จะออกใบรับรอง จต.๒ ให้กับบริษัทจัดหางานจำนวนมาก ตัวเลขจากเดือนมีนาคม ๒๕๔๔ ถึงเดือนมีนาคม ๒๕๔๕ มีจำนวนทั้งหมด ๑๗,๘๔๕ ใบ ขออนุญาตจัดส่งทั้งหมด ๑๗,๘๑๓ ตำแหน่ง จำนวน ๑๒๓,๓๔๗ คน แต่เมื่อตรวจสอบข้อมูลพบว่าการจัดส่งแรงงานทำได้จริงเพียง ๑๖,๑๑๖ ตำแหน่ง จำนวน ๖๒,๓๕๒ คน ยังเหลือแรงงานตกค้างซึ่งจ่ายเงินไปแล้วแต่ไม่ได้ไปทำงานอีก ๕๙,๔๕๙ คน กรณีหลอกลวงแรงงานครั้งนี้เกิดขึ้นเมื่อนายสถาพร มณีรัตน์ ที่ปรึกษานางลดาวัลย์ วงศ์ศรี รัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงแรงงานฯ ออกมาให้ข้อมูลว่าการออกเอกสาร จต.๒ เฉพาะประเทศอิสราเอลมีถึง ๒๘,๐๐๐ ตำแหน่ง ทั้งๆ ที่ไม่มีงานจริง และบริษัทตัดส่งคนงานก็นำไปอ้างเรียกเก็บเงินจากแรงงานเฉลี่ยหัวละ ๕๐,๐๐๐ บาท ขณะที่บริษัทจัดหางานบางแห่งแฉว่า เฉพาะขั้นตอนการรับรองว่ามีตำแหน่งงานจริง ก่อนได้ใบ จต.๒ บริษัทจัดหางานต้องจ่ายเงินให้กับเจ้าหน้าที่แล้วหัวละ ๕,๐๐๐ บาท ถ้าคำนวณจากการออกใบ จต.๒ ตั้งแต่เดือนมีนาคม ๒๕๔๔ ถึงเดือนมีนาคม ๒๕๔๗ บริษัทจัดหางานจะต้องส่งผลประโยชน์ให้กับคนในกระทรวงแรงงานฯ ถึง ๖๐๐ ล้านบาท^๕

ทั้ง ๒ ตัวอย่างนี้ ทำให้เราสามารถระบุได้ชัดเจนว่า เกิดจากความโลภภายในจิตใจของคน ที่แสดงความละโมภเกินขอบเขต อย่างเช่น ในมหานิบาตชาดกมีอำมาตย์อิจฉาพระเจ้าจันทกุมาร ที่ทำหน้าที่ตัดสินคดีอย่างยุติธรรม ทำให้พระราชโอรสพรานเลยเกิดอิจฉา ใครที่ทำผิดจนทำให้ตัวเองและสังคมเดือดร้อนไปถ้วนหน้า

ข. โทษของความโลภ

โทษของความโลภก็มีอยู่ทั่วไปตามพระสูตรต่างๆ ผู้วิจัยได้เอาโทษของความโลภที่ปรากฏในพระสูตรชื่อโลกสูตร ที่ว่าด้วยธรรมที่ไม่เกิดประโยชน์แก่ชาวโลก พระพุทธเจ้าตรัสโทษของความโลภเอาไว้ ๓ ประการดังนี้^๖

๑.) โลกธรรม เมื่อเกิดขึ้นแก่ชาวโลก ย่อมเกิดขึ้นเพื่อไม่เป็นประโยชน์ เพื่อความทุกข์ เพื่อความไม่ผาสุก

๒.) โทสธรรม เมื่อเกิดขึ้นแก่ชาวโลก ย่อมเกิดขึ้นเพื่อไม่เป็นประโยชน์ เพื่อความทุกข์ เพื่อความไม่ผาสุก

^๕ สมศักดิ์ มีเกิด, “ปัญหาสินค้าหัวคิว”, มติชนสุดสัปดาห์, (๒๒ เมษายน ๒๕๔๕), หน้า ๑๓.

^๖ ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๓๔/๑๖๗.

๓.) โมหธรรม เมื่อเกิดขึ้นแก่ชาวโลก ย่อมเกิดขึ้นเพื่อไม่เป็นประโยชน์ เพื่อความทุกข์ เพื่อความไม่ผาสุก

กัมมชาดก ขุททกนิกาย ได้กล่าวโทษของความโลภไว้ว่า “การปล้นฆ่าชาวบ้าน การจี้ข่มขู่เอาทรัพย์ การคดโกง และการหลอกลวง ย่อมปรากฏมีอยู่ในบุคคลผู้มีความโลภ”^๗ จะเห็นได้ว่าในคาถาข้างต้นทำให้รู้ว่า ความทุกข์ทั้งหมดเกิดขึ้นจากกิเลสที่อยู่ข้างในจิตใจ นั่นก็คืออกุศลมูล ซึ่งเป็นต้นเหตุของความทุกข์ทั้งปวง

คนที่มีความโลภมากเหล่านี้ อย่างเช่น มีการฉ้อฉล คดโกงเงินภาษีของรัฐบาล ซึ่งสร้างความทุกข์ก่อความไม่ผาสุกให้แก่สังคมอย่างมหันต์ คนที่ทำอย่างนั้นจะประสบกับความเสื่อมหลายอย่าง ทั้งถูกจับกุม อย่างเช่น พระราชบิดาของพระเจ้าจันทรกุมาร ที่ทำบุญอายุสังขารมีชีวิตทำให้ประชาชนไม่พอใจจึงทำร้ายไล่ออกจากเมือง เป็นต้น คนที่ทำผิดไม่ได้รับการยอมรับทางสังคม ขาดความน่าเชื่อถือจากสังคม ถูกความทุกข์กลุ้มรมจิตใจ ฉะนั้นพระพุทธเจ้าจึงได้ตรัสสรุปไว้ว่า ความโลภเป็นสิ่งที่ไม่มีประโยชน์อันใดแก่บุคคลและสังคมเลย อีกทั้งยังต้องหาทางกำจัดให้หมดไปจากจิตใจด้วย จะเห็นได้ว่าพระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระองค์ได้รู้ไว้ล่วงหน้าว่าความโลภทำให้เกิดความทุกข์ ทั้งกายและจิตใจผู้คนตินินทาถูกเหยียดหยาม

ค. กระบวนการกำจัดความโลภ

การที่จะกำจัดความโลภนั้น ต้องใช้ขันติของพระโพธิสัตว์ในมหานิบาตชาดก ได้เข้ามารองรับทราบกันดีอยู่แล้วว่า บทบาทของขันติเมื่อประยุกต์ใช้เพื่อแก้ปัญหาชีวิต มักจะสอดคล้องกับธรรมะข้ออื่นๆอยู่เสมอ นั่นก็คือขันติ ทำหน้าที่บูรณาการกับความสันโดษ ซึ่งเป็นอุบายกำจัดความโลภ ซึ่งความสันโดษนั้นพระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต) ให้ความหมายไว้ว่า สันโดษหมายถึงความยินดี ความพอใจ ยินดีด้วยปัจจัย ๔ คือ ฝ้านุ่งห่ม อาหาร ที่นอนที่นั่ง และยา ตามมีตามได้ ยินดีของของตน การมีความสุขความพอใจด้วยเครื่องเลี้ยงชีพ ที่หามาได้ด้วยความเพียรพยายามอันชอบธรรมของตน ไม่โลภ ไม่ริษยาใคร สันโดษมี ๓ ประเด็น คือ^๘

๑.) ยถาลภสันโดษ ยินดีตามที่ได้ คือได้สิ่งใดมาด้วยความเพียรของตน ก็พอใจด้วยสิ่งนั้น ไม่เดือดร้อนเพราะของที่ไม่ได้ ไม่เพ่งเล็งอยากได้ของคนอื่น ไม่ริษยาเขา

๒.) ยถาพลสันโดษ ยินดีตามกำลัง คือพอใจเพียงแค่ว่าพอแก่กำลังร่างกาย สุขภาพ และขอบเขตการใช้สอยของตน ของที่เกินกำลังก็ไม่หวงแหนเสียตาย ไม่เก็บไว้ให้เสียเปล่า หรือฝันใช้ให้เป็นโทษแก่ตน

๓.) ยถาสารูปสันโดษ ยินดีตามสมควร คือพอใจตามที่สมควรแก่ภาวะฐานะ แนวทางชีวิต และจุดหมายแห่งการบำเพ็ญกิจของตน เช่น ภิกษุพอใจแต่ของอันเหมาะสมกับสมณภาวะ หรือได้ของใช้ที่ไม่เหมาะกับตนแต่จะมีประโยชน์แก่ผู้อื่น ก็นำไปมอบให้แก่เขา เป็นต้น

ความอดทนต่อความรู้สึกหยาบคายของตน โดยไม่เข้าใจคิดผิดว่าสิ่งของของผู้อื่น หรือขันติของพระโพธิสัตว์จะทำหน้าที่ในความหมายว่า จะต้องรอได้ คอยได้ รอคอยให้เราพิสูจน์

^๗ ขุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๑๘/๓๒๔.

^๘ พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๘, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐), หน้า ๓๒๔.

ศักยภาพของตัวเอง ความอดทนต่อความโกลาหลหลายรูปแบบ เช่น อดทนต่อการล่วงละเมิดทางเพศในภรรยาของผู้อื่น ด้วยการยกไว้เสมือนหนึ่งมารดาของตน หรือให้รู้จักข่มระงับจิตใจต่อการเสียดทานของกามคุณ ๕ อย่าง และก็เอาสติมาช่วยให้ความอดทนได้บริบูรณ์ยิ่งขึ้น ควรจะสำเหนียกอยู่ตลอดเวลาว่า “ได้สิ่งใด ควรพอใจสิ่งนั้น เพราะความโกลาเินไปเป็นความชั่วร้าย” หรืออุบายกำจัดความโกลาในการทานด้วยขันติ ซึ่งคำว่า “ทาน” แปลว่า เจตนาเป็นเครื่องให้ ได้แก่ การให้ปัจจัย ๔ มีข้าว น้ำ ที่อยู่อาศัย และยารักษาโรค เป็นต้น หรือแปลว่า^๙ ตัด หมายถึง ตัดความตระหนี่ออกจากขันธสันดานของตน ตัดความโกลา ขำระความโกลาออกจากขันธสันดานของตน

งานงค์ ทองประเสริฐ อธิบายให้ความสำคัญในการให้ทานว่า การเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่สิ่งของให้แก่ผู้อื่น โดยใช้หลักการของลัทธิโวลิตาริสม์(Solidarism) ซึ่งท่านเรียกกางๆ ว่า ลิทธิสังคหนิยมพวกโซลิตาริสม์ถือว่ามนุษย์ชาติต้องพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน ตั้งแต่แรกเกิดจนกระทั่งสิ้นลมปราณทุกคนต้องมีส่วนร่วมรับผิดชอบสังคมด้วยกัน เพราะการกระทำของผู้หนึ่งผู้ใดย่อมกระทบกระเทือนถึงผู้อื่นเสมอ มากหรือน้อยแล้วแต่จะอยู่ใกล้หรือไกล เหมือนกับเราทิ้งก้อนหินลงไปใต้น้ำ เราจะเห็นคลื่นแตกกระจายออกไปเป็นวงกลมโดยรอบ ตรงใกล้ก้อนหินตกก็เป็นคลื่นสูงใหญ่ ห่างไกลไปก็เล็งลงทุกทีจนเกือบมองไม่เห็น แต่ความเป็นจริงน้ำที่อยู่ไกลออกไปก็ถูกกระทบกระเทือนเหมือนกัน แต่อาจจะน้อยลงไปตามลำดับ การกระทำทุกอย่างของเราย่อมก่อให้เกิดผลดีและผลร้าย กระทบกระเทือนถึงผู้อื่นด้วย ฉะนั้นหากมีบางคนยากจน ทุกข์ยาก เราก็ต้องช่วยเหลือด้วยเหตุผล ๒ ประเด็น คือ^{๑๐}

๑.) เพราะการกระทำของเราอาจมีส่วนสร้างความลำบากให้แก่เขา ดังนั้นเราจึงทำหน้าที่ที่จะต้องช่วยเหลือเขา

๒.) เรารู้ว่าตัวของเราหรือลูกหลานของเรา อาจจะต้องได้รับทุกข์อันเป็นผลจากการกระทำของคนอื่น เช่น เกิดโรคระบาดอาจติดต่อผ่านถึงเรา ฉะนั้นการที่เราได้เกื้อกูลผู้อื่นก็เท่ากับเราเกื้อกูลเพื่อประโยชน์ของเราเอง

จะเห็นได้ว่าใน ๒ ประเด็นนี้ จะให้ความเสียสละและความอดทนของพระโพธิสัตว์ในมหาธิบัตชาดก ได้ช่วยเหลือผู้คนหรือคนในครอบครัว หรือญาติพี่น้อง ให้พ้นจากความทุกข์ได้ ฉะนั้นการให้แบ่งปันก็สามารถกำจัดความโกลาได้ เพราะความอดทนของพระโพธิสัตว์ทำหน้าที่จะกดข่มความตระหนี่จนสูญสิ้นไป หากไม่มีความอดทนอดกลั้นต่อความตระหนี่หวงแหนแล้ว จะไม่สามารถให้ทานผู้อื่นได้เลย ความอดทนของพระโพธิสัตว์ในมหาธิบัตชาดก ไม่เพียงแต่จะเป็นเครื่องมือสำหรับแก้ปัญหาความโกลาเท่านั้น ความอดทนของพระโพธิสัตว์ยังช่วยให้พ้นทุกข์ได้อีกด้วย

^๙พระธรรมธีรราชฆาตมุนี (โชดก ญาณสิทธิ.ศ.๙), มงคล ๓๘ ประการ, พิมพ์ครั้งที่ ๘, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒), หน้า ๑๓๑.

^{๑๐}งานัง ทองประเสริฐ, ศาสนาปรัชญาประยุกต์, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : บริษัทคอมแพคท์พริ้นท์ จำกัด, ๒๕๓๙), หน้า ๓๔๘-๓๕๐.

๔.๑.๒ การประยุกต์ใช้หลักขันติของพระโพธิสัตว์ในมหานิบาตชาดก เพื่อใช้ใน ชีวิตประจำวันเกี่ยวกับโทสะ

โทสะหรือความโกรธ สามารถเกิดขึ้นเสมอกับทุกคน จะมีมากน้อยก็จะขึ้นอยู่กับ การพัฒนาชีวิตของตนเองอย่างไร จะมีการฝึกฝนบ่มนิสัยปรับปรุงจนรู้เท่าทันอารมณ์ สามารถมีขันติของ พระโพธิสัตว์ในมหานิบาตชาดก ทำให้คุณธรรมสูงขึ้นไปจนกระทั่งบรรลุถึงพระอรหันต์ ดังที่พระ สัมมาสัมพุทธเจ้าได้ตรัสไว้ว่า “เมื่อเป็นพระอนาคามีแล้วก็ไม่มีโกรธ”^{๑๑} พุทธพจน์นี้ทำให้ได้รู้ว่าการ ปฏิบัติธรรมสามารถทำให้ขันติของพระโพธิสัตว์เป็นหลักธรรม ให้เต็มเต็มจนเข้าสู่ธรรมะขั้นสูงสุด ได้ อย่างไรก็ตามในฐานะเราเป็นคนธรรมดา ทุกคนเคยประสบเกี่ยวกับความโกรธ เอาความโกรธ แก้ปัญหา ในเรื่องที่เราไม่สามารถควบคุมสติอารมณ์ไว้ได้ บางคนอาจจะเป็นคนเจ้าอารมณ์ หรือเป็น คนโทสจริต คือประพุดติหนักไปทางใจร้อน หงุดหงิดรุนแรง ความโกรธนี้แหละชักนำมนุษย์สู่เวทีแห่ง การทำร้ายทุกสิ่งทุกอย่าง ส่งผลให้เกิดความเสียหายเกินกว่าที่คาดคิด ความโกรธสัมพันธ์ใกล้ชิดกับวิถี ชีวิตของเรา สร้างความเดือดร้อนเสียหายทั้งทางกายและทางใจอยู่เสมอ ต่อไปนี้มาดูลักษณะของ ความโกรธ ซึ่งจะมีลักษณะเป็นอย่างไรบ้าง ตามที่ผู้วิจัยได้ค้นคว้า

ก. ลักษณะของโทสะ

พุทธทาสภิกขุจัดลำดับขั้นพร้อมทั้งอธิบายลักษณะของความโกรธเอาไว้ ๓ ประการดังต่อไปนี้^{๑๒}

ประการที่ ๑ ความโกรธในอัตราน้อยๆ เรียกว่า ความขัดใจ เช่น หงุดหงิด ความ กระทบกระทั่งแห่งจิต เรียกตามภาษาบาลีว่า ปฏิฆะ (ความกระทบกระทั่ง)

ประการที่ ๒ ความโกรธสะสมเข้มข้นมากขึ้น จนกลายเป็นความโกรธเต็มรูปแบบ หรือความโกรธสมบูรณ์แบบ เรียกว่า บันดาลโทสะ งุ่นง่าน เรียกว่า โกรธะ (ความโกรธ)

ประการที่ ๓ ความผูกโกรธ หรือความอาฆาต พยายาม จองเวร อย่างนี้เรียกว่า อุป นานะ คือผูกโกรธไว้ หรือ เวระ จองเวร

ทำให้เรารู้ว่าความโกรธสะสมความรุนแรงเพิ่มขึ้นเรื่อยๆ จะหักห้ามก็เป็นเรื่อง ลำบาก เพราะฤทธิ์เดชของความโกรธมีมหาศาล อยู่เหนือการควบคุมของสติปัญญา มักจะแสดง พฤติกรรมเชิงลบโต้ตอบทันทีทันควัน อำนาจของความโกรธยิ่งเพิ่มมากขึ้นเท่าใด การโต้ตอบก็รุนแรง มากขึ้นเท่านั้น จึงทำให้มีการเก็บกักอารมณ์แห่งความโกรธแค้น ความฉุนเฉียวเอาไว้อย่างมิดชิด รอ ระยะเวลาระบายออกมา พอสบโอกาสเหตุปัจจัยทางสิ่งแวดล้อมเอื้ออำนวยครบถ้วน จะทำการ ประทุษร้ายทันที ซึ่งเรียกว่า ระบายโทสะกับเป้าหมายที่กำหนดเอาไว้ล่วงหน้าหรือเป็นคู่อริกัน

ในสังคมไทยปัจจุบัน มีตัวอย่างให้เห็นอยู่ค่อนข้างบ่อย ซึ่งการขาดขันติของพระ โพธิสัตว์ในมหานิบาตชาดก ดังเหตุการณ์เกิดขึ้นเมื่อวันที่ ๑ พฤศจิกายน ๒๕๕๙ พ.ต.ท.สรายุทธ สุขโข สารวัตรเวร สภ.ย่อยเมืองเก่า อ.เมืองขอนแก่น นำกำลังไปชันสูตรศพนายไชยโรจน์ ธิยา อายุ ๑๙ ปี อยู่บ้านเลขที่ ๑๐๘/๓ หมู่ ๘ บ้านหนองไฮ ต.พระลับ อ.เมืองขอนแก่น หลังถูกฆ่าตายที่วัดกลางบุรี

^{๑๑} ชู.อิตติ. (ไทย) ๒๕/๔/๓๔๘.

^{๑๒} พุทธทาสภิกขุ, การเก็บความโกรธใส่ยังฉาง, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท ธรรมสาร จำกัด, ม.ป.ป.),

หมู่ ๖ ต.เมืองเก่า มีบาดแผลถูกฟันด้วยของมีคมเข้าขมับขวาฉกรรจ์ ๒ แผล ทราบว่าเมื่อคืนที่ผ่านมา ผู้ตายมาเที่ยวงานวัด แล้วถูกวันรุ่งเจ้าถิ่นไล่ฟันเลือดสาด ผู้ตายวิ่งหนีกระโดดลงคลองจมหายไป ญาติ และเพื่อนบ้านช่วยกันงมหาจนพบศพดังกล่าว^{๑๓} ชาวทำให้รู้ว่าเด็กวัยรุ่งทุกวันนี้ มีความโกรธแค้น ให้กับเพื่อนๆ ที่ไม่ถูกกัน เก็บความแค้นเอาไว้มากๆ พอถึงจุดโมโหอย่างมากเลยมีเหตุการณ์เกิดขึ้น อย่างรุนแรง ทำให้เกิดความสูญเสียไม่ว่าจะเป็นการเสียชีวิตและทรัพย์สิน จึงเพิ่มพูนขึ้นหลายร้อย หลายพันเท่าเป็นเงาตามตัว มีงานวิจัยบอกว่า กลุ่มคนที่มีอายุ ๑๙-๓๓ ปี มีความอดทนต่อการ กระทบกระทั้งน้อยที่สุด^{๑๔} นี่เป็นเหตุผลหนึ่งที่ทำให้เกิดการทะเลาะวิวาทกัน มีความโกรธแค้นกัน

มีเหตุการณ์หนึ่งที่น่าสนใจ เมื่อเวลา ๑๖.๓๐ น. วันที่ ๒ พฤศจิกายน ๒๕๕๙ พล.ต.ต.รณพงษ์ ทราญแล้ว ผบก.ภ.จ.สุรินทร์ แดงข่าวจับกุมนายวิเชียรหรือแผน บุญหล้า อายุ ๔๖ ปี อยู่หมู่ ๙ ต.ตาตอง อ.สังขะ จ.สุรินทร์ อดีตทหารพราน ซ้อหาฆ่าผู้อื่นและมีอาวุธสงครามไว้ใน ครอบครอง พร้อมของกลางปืนอาก้า ๑ กระบอก ทั้งนี้เมื่อวันที่ ๓ กันยายน ๒๕๖๐ นายวิเชียรใช้ปืน อาก้ายิงนายกิตติศักดิ์หรือตุน เสนอดี อายุ ๓๗ ปี เสียชีวิตคาบ้านไม่มีเลขที่ หมู่ ๙ ต.ตาตอง อ.สังขะ แล้วหลบหนีไป สอบสวนผู้ต้องหาบรรยายว่า โกรธแค้นที่นายกิตติศักดิ์หลอกเอาสร้อยคอของลูก สาวไปจำนำ แล้วไม่ยอมไถ่จนหลุดจากจำนำ แถมยังทำร้ายหลายครั้งเลยใช้ปืนอาก้ายิง^{๑๕}

นี่เป็นลักษณะของความโกรธแค้นระหว่างบุคคลหรือกลุ่ม ที่ต่างคนไม่พอใจซึ่งกัน และกัน ทำให้อีกฝ่ายทนไม่ไหวเลยคิดบัญชี จึงทำให้อีกฝ่ายต้องเสียชีวิตไป เพราะความโกรธแค้นให้ กันไม่มีวันให้อภัย เลยเป็นเหตุให้เกิดความสูญเสียให้กับครอบครัวและสังคม ในชีวิตประจำวันจะอยู่ที่ ไหนก็แล้วแต่ ล้วนประสบกับอาหารเหล่านี้ เช่น หงุดหงิด อารมณ์เสีย ความรู้สึกรำคาญ เหล่านี้เป็น จุดเริ่มต้นของความโกรธ หากมีสิ่งใดสิ่งหนึ่งเข้ามาสะกิดอารมณ์อีกสักเล็กน้อย ความรู้สึกเชิงลบจะ พรั่งพรูออกมาทันที จากการแปลความหมายของสิ่งเกาะเกี่ยว เป็นการปกป้องตัวเองเกิดปฏิกิริยา โต้ตอบต่อเนื่องเป็นลูกโซ่ ถ้าเราปราศจากการอบรมศึกษาเกี่ยวกับหลักธรรม คือขันติของพระโพธิสัตว์ อ่านประวัติแต่ละพระองค์ก็จะทำให้เกิดอุปสรรคต่อการดำเนินชีวิต ฉะนั้นความโกรธถ้าเกิดขึ้นแล้ว จะปรากฏผลแน่นอนเหมือนกันอยู่ประการหนึ่ง นั่นก็คือการสูญเสียทั้งชีวิตและทรัพย์สิน สร้างคาม เตื่อร้อนให้กับครอบครัว

ข. กระบวนการเกิดขึ้นของความโทสะ

เมื่อพิจารณาความโกรธที่เป็นกระบวนการเกิดขึ้นของความโกรธ ตามหลัก พระพุทธศาสนาแล้วก็คือ ความโกรธเกิดจากตัณหา โดยปราศจากขันติของพระโพธิสัตว์ในมหา นิบาตชาดก เลยทำให้เกิดความทะเลาะเย้ยถากถาง ตัณหาในพระไตรปิฎกกระบุเอาไว้ดังนี้คือ รูป ตัณหา สัทตตัณหา รสตัณหา โสณัฐัพพตัณหา และอัมมตัณหา^{๑๖} หรือเรียกว่า กามตัณหาหรือตัณหา ในกาม สาเหตุสำคัญที่ทำให้เกิดตัณหาหรือความทะเลาะเย้ยถากถาง ไม่พอใจไม่เต็มก็เพราะอวิชชา ความไม่รู้ หรือความโง่เข้ามาเจือปน ทำให้การกระทำทุกอย่างจึงอยู่ในขอบข่ายของการขาดปัญญา

^{๑๓} ข่าวสั้น-ทันโลก, “ฟันอริคางานวัด”, ไทยรัฐ (๓ พฤศจิกายน ๒๕๕๒), หน้า ๑๙.

^{๑๔} สมสุดา ผู้พัฒนา และ อัจฉรา ธาระมัย, รายงานการวิจัยความอดทน : แหล่งที่มาและปัจจัย, หน้า ๗๙.

^{๑๕} สัญชัย ศรีมงคล, “แค้นต้องฆ่า”, ไทยรัฐ, (๔ พฤศจิกายน ๒๕๕๒), หน้า ๑๕.

^{๑๖} ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๑/๕๗.

ตั้งที่ท่านพุทธทาสอธิบายไว้ว่า ตัณหา หมายถึง ความอยากด้วยอำนาจของอวิชชา เพราะฉะนั้น ตัณหาต้องประกอบด้วยความรู้ (อวิชชา) เท่านั้น ถ้าความอยากสัมประยุต์ด้วยสติปัญญา มีความรู้สึก ผิดชอบชั่วดี อยากรจะทำในสิ่งที่ถูกที่ควร ความต้องการลักษณะนี้มีใช่ตัณหา^{๑๗} เรียกว่า ฉันทะ ความพอใจ ชอบใจ หรือความยินดีอยากรจะทำสิ่งที่ เป็น ซึ่งแบ่งฉันทะออกเป็น ๓ อย่าง ดังต่อไปนี้

๑.) ตัณหาฉันทะหรือกามฉันทะ พอใจในกาม หรืออยากได้อะไรอยากเอา ฉันทะนี้เป็น อกุศลไม่ดี

๒.) กัตตุกัมยตาฉันทะ ความอยากทำหรือฉันทะในการทำงาน อยากทำดีก็มี อยากทำไม่ดีก็มี อันนี้เป็นสิ่งที่พอจะเลือกสนับสนุนได้

๓.) กุศลฉันทะ ฉันทะที่เป็นกุศล เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ธรรมะฉันทะ คือฉันทะที่เป็น ธรรมฉันทะในธรรมอันนี้ดี

กุศล^{๑๘} เมื่อความทะยานอยากพยายามจนสุดความสามารถ ในอันที่จะเต็มอรรถาทำให้ เกิดความล้มเหลว จึงเป็นจุดเริ่มต้นของความโกรธ ดังนั้นเราสามารถเอาความโกรธจำกัติดอยู่กับ ตัณหา ๓ ประการ คือ มตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา^{๑๙}

๑.) ความโกรธเกิดจากกามตัณหา เป็นตัณหาที่มีอยู่กับทุกคนแต่จะมีอยู่มากก็ขึ้นอยู่กับสภาพแวดล้อม และจะมีความอดทนของพระโพธิสัตว์ในมหานิบาตชาติมากน้อยขนาดไหน ในแต่ละบุคคล ดังนั้นพระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต) จึงได้อธิบายว่า “ตัณหาร่านรันทนไปหาสิ่งใดก็ตามที่มัน จะอำนวยความสะดวกอันอรร้อย สิ่งที่ตัณหาต้องการมีเพียง ๖ อย่าง ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ (สิ่งต้องกาย) และธรรมารมณ (เรื่องในใจ)”^{๒๐} อย่างนี้ก็โยงโยถึงกันและกันแล้ว ตัณหาทั้ง ๖ อย่างนี้ นำพาให้มนุษย์จมอยู่กับความทุกข์ตลอดเวลา โดยเฉพาะเพศตรงข้ามเปรียบเหมือนสนามแม่เหล็ก ซึ่งมีพลังดึงดูดมหาศาล ก่อให้เกิดความรัก ปราบปราม พร้อมทั้งแสดงหึงหวง ปกป้อง อยากรครอบครอง สงวนสิทธิ์เอาไว้ สิ่งเหล่านี้เกิดขึ้นความอยากซึ่งไม่รู้จักอึด ไม่รู้จักพอ เหมือนกับที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า “ความอยากของมนุษย์ไม่มีวันเต็ม เหมือนแม่น้ำไม่มีวันเต็มด้วยน้ำ”^{๒๑} ย่อมทำให้ความอยากซึ่งเต็มไม่เต็มต้องการทำให้ไฟแห่งความโกรธ ค่อยๆ ลูกโซนขึ้นมาทีละเล็กทีละน้อย ทำให้ขาดขันติของพระ โพธิสัตว์ ดังกรณีพ่อหื่นข้ามอบตัว เมื่อเวลา ๑๖.๓๐ น. วันที่ ๓๐ ตุลาคม ๒๕๖๐ นายอำพร (สงวน นามสกุล) อายุ ๓๖ ปี บ้านอยู่ อ.สุวรรณภูมิ จ.ร้อยเอ็ด ข้ามอบตัวกับ พ.ต.ท.ปัทพงษ์พัฒน์นิบูลย์พงส. (สบ๒) สภ.สุวรรณภูมิ ในข้อหาข่มขืนกระทำชำเรา น.ส.เอ (นามสมมติ) อายุ ๑๖ ปี ลูกสาวแท้ๆ ของ ตัวเอง เป็นนักเรียนชั้น ม.๔ โรงเรียนแห่งหนึ่ง เหตุเกิดขึ้นตั้งแต่เดือนกันยายน ๒๕๖๐ นายอำพรจะ อาศัยช่วงที่ภรรยาออกไปทำงานนอกบ้าน ใช้กำลังบังคับข่มขืนลูกสาว พร้อมข่มขู่ไม่ให้นำเรื่องไปบอก ใคร ทำให้ น.ส.เอ เกิดความหวาดกลัวไม่กล้าปริปากเล่าให้คนอื่นฟัง จนผู้เป็นพ่อพยายามใจกระทำย่ำยี

^{๑๗} พุทธทาสภิกขุ, การเก็บความโกรธใส่ยุ่งฉาง, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท ธรรมสาร จำกัด, ม.ป.ป.), หน้า ๘-๙.

^{๑๘} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), พุทธธรรม พิมพ์ครั้งที่ ๙, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราช วิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๔๙๐.

^{๑๙} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๖๓.

^{๒๐} เรื่องเดียวกัน

^{๒๑} ชู.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๕/๑๑๐.

เรื่อยมา กระทั่งเมื่อวันที่ ๒๕ ตุลาคม ๒๕๖๐ ที่ผ่านมา ยายของ น.ส.เอ เห็นหลานสาวนั่งร้องไห้จึง
 เคঁ็นถาม จนทราบความจริงพาไปแจ้งความตำรวจ ต่อมานายอำพรไหวตัวหลบหนีไป ก่อนจะ
 ย้อนกลับมามอบตัวสอบสวน ให้การรับสารภาพตลอดข้อกล่าวหา ตำรวจจึงคุมตัวไว้ดำเนินคดี นี้
 แหละกามค้นหา ขนาดลูกในไส้ของตนเองยังกระทำไปได้ ก็เพราะความอยากเกิดขึ้น ทำให้ไม่มี
 ธรรมะสกัดเอาไว้ เลนต้องกระทำผิด ฉะนั้นพระพุทธเจ้าได้ตรัสชี้โทษไว้ว่า “การทะเลาะ การวิวาท
 ความคร่ำครวญ เกิดมาจากสิ่งอันเป็นที่รัก”^{๒๒} พระพุทธองค์ทรงอธิบายอย่างละเอียดว่า

...เพราะกามเป็นต้นเหตุ จึงฉุดดึงเอาบุคคลเหล่านี้เข้าสู่เวทีแห่งการทะเลาะกัน

คือพระราชาทะเลาะกับพระราช กษัตริย์ทะเลาะกับกษัตริย์

พราหมณ์ทะเลาะกับพราหมณ์ คหบดีทะเลาะกับคหบดี

มารดา กับบุตรหรือบุตรกับมารดาทะเลาะกัน บิดากับบุตรหรือบุตรกับบิดาทะเลาะกัน

พี่ชายน้องชายทะเลาะกัน พี่ชายน้องชายทะเลาะกับพี่สาวน้องสาว

สหายทะเลาะกับสหาย ด้วยอำนาจแห่งการทะเลาะ

การแก่งแย่งจึงเป็นเหตุให้ทำร้ายกันด้วยฝ่ามือ ก้อนดิน ท่อนไม้

หรือด้วยอาวุธนานาชนิด บุคคลเหล่านั้นได้ประสบกับอันตรายถึงเสียชีวิตบ้าง

หรือทุกข์ปางตายบ้าง ภัยพิบัติเหล่านี้ล้วนเกิดขึ้นเพราะเหตุแห่งกามทั้งหลาย^{๒๓}

ถ้าเราสามารถพุทธพจน์ข้างบนแล้ว และเอาขันติของพระโพธิสัตว์ในมหานิบาต
 ชาดกมาประยุกต์ในชีวิตประจำวันได้ จะทำให้เราลดความโกรธได้บ้าง ตัดบ่วงอาวรณ์อันเกิดจาก
 ความรักได้ พร้อมทั้งจะน้อมรับความอดทนเพื่อช้ำกับความโกรธ แล้วนำไปสู่ธรรมะขั้นสูงๆ คือ
 นิพพาน ดังพุทธพจน์ที่ว่า “เธอจงตัดความรักของตน เหมือนตัดดอกบัวที่เกิดในสารทกาล แล้ว
 เพิ่มพูนทางแห่งสันติ ย่อมเข้าถึงนิพพาน”^{๒๔}

๒.) ความโกรธเกิดจากภวตัณหา อยากรู้อยากเห็นเป็นนัย เป็นนี้ มีความดิ้นรนอย่างแรงกล้าทำ
 ทุกวิถีทาง เพื่อไปสู่จุดมุ่งหมายตามที่ปรารถนา เป็นเศรษฐกิจมีทรัพย์สินมหาศาลแล้วยังไม่พอเพียงแค่นั้น
 นั้น ยังไม่เล่นการเมืองเพื่อที่จะได้เป็นผู้แทนราษฎรหรือรัฐมนตรี การมี การเป็น หรือการได้มาซึ่ง
 ตำแหน่งเหล่านี้แหละ จึงเป็นเหตุในการแสวงหาตามตัณหาของตน ถ้าไม่ได้มาอย่างที่ตั้งใจความโกรธ
 ก็เริ่มขึ้น แต่ความโกรธอันเนื่องด้วยภวตัณหา จะปรากฏตัวก็ต่อเมื่อเราได้รับการยอมรับ หรือมี
 ความหมายในสายตาของผู้อื่นแล้ว เช่น เขาตำ เขาว่า เขาติฉินนินทา ก็จะแสดงอารมณ์โกรธเคือง ทำ
 ให้ท่านพุทธทาสชี้ว่า “อยากดี อยากเด่น เป็นนั่น เป็นนี้ เมื่อถูกเหยียดถูกหยาม มันไม่ตีไม่เด่น มัน
 ไม่ได้ไม้ แล้วมันก็โกรธขึ้นมา เมื่อใครมาดูถูกดูหมิ่นเรา เราก็โกรธนั่นแหละคือโกรธเพราะภวตัณหา”^{๒๕}
 ภวตัณหาเป็นเรื่องที่มีความหยาบกว่า มีความละเอียดเพิ่มขึ้นยิ่งขั้นกว่ากามตัณหา

^{๒๒} พุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๘๗๐/๗๐๘.

^{๒๓} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๖๘/๑๖๙.

^{๒๔} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๘๖/๑๒๑.

^{๒๕} พุทธทาสภิกขุ, การเก็บความโกรธใส่ถุงฉาง, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสาร, ม.ป.ป.), หน้า ๑๐.

๓.) ความโกรธเกิดจากวิวัตตมหา ความโกรธอันเกิดจากวิวัตตหานั้น เป็นเพราะว่าวิวัตตมหาทำหน้าที่เชิงลบตามความหมายว่า ไม่อยากมี ไม่อยากเป็น เหมือนอย่างที่สมภาร พรหมตา นักวิชาการด้านศาสนาและปรัชญาบอกไว้ว่า หากเรามีจุดยืนว่าจะเป็นอย่างใดก็ได้ ในทางจิตวิทยานั้น คนเราเมื่อทำอะไรไม่สำเร็จ เขาจะลองทำใหม่ ลองแล้วลองอีก เพราะมีความเชื่ออยู่บนฐานที่ว่า ลองทำใหม่อีกครั้งอาจจะประสบความสำเร็จ แต่เมื่อใดก็ตามที่คนเราแน่ใจว่าไม่มีทางสำเร็จ เค้าว่จะเลิกล้มความพยายาม กามตัณหาและภวตัณหาคือแรงปรารถนาที่เชื่อว่าชีวิตสามารถเติมให้เต็มได้ แต่เมื่อลองไปสักกระยะหนึ่ง ความที่ชีวิตไม่สามารถเติมให้เต็มได้ด้วยกามหรือความเป็นอะไรสักอย่าง จะค่อยๆ ทอนกำลังของตัณหาที่ละเล็กทีละน้อย กระทั่งแรงผลักดันของวิวัตตมหาแสดงตัวเต็มที่ว่า ฉันไม่สามารถทำความปรารถนาให้เต็มสมบูรณ์ได้ แล้วจะเกิดความเบื่อหน่าย กระทั่งฆ่าตัวตายก็มีละยังขาดขันติของพระโพธิสัตว์ อย่างนี้เรียกว่าทำไม่ได้ตั้งใจก็เลยโกรธตัวเอง ซึ่งเป็นอาการของวิวัตตมหา ฉะนั้นความโกรธเกิดขึ้นจากวิวัตตหานั้นก็คือ อยากที่จะไม่ให้มีไม่ให้เป็น หรือความอยู่เฉยๆ ถ้ามันทำไม่ได้อย่างที่คิดแล้ว ความโกรธก็เกิดขึ้นอย่างนั้นแหละ ซึ่งเป็นอาการของวิวัตตมหา

ค. โทษของโทสะ

โทษของโทสะหรือความโกรธมีมากมายมหาศาล ในสังคมยุคปัจจุบันเราพบเห็นกันได้โดยทั่วไป โดยเฉพาะข่าวที่สื่อสารมวลชนนำเสนอผ่านสื่อต่างๆ ทั้งทางหนังสือพิมพ์และทางโทรทัศน์นั้น หลายครั้งที่สาเหตุการทำร้ายกันหรือทำสงครามกัน มักจะเกิดขึ้นเพราะความโกรธขาดขันติของพระโพธิสัตว์ ไม่เอามาประยุกต์ใช้เลย ทำให้ทำลายทรัพย์สินต่างๆ รุนแรงถึงขั้นสูงสุดก็ฆ่ากันตาย ดังพุทธพจน์ “ความโกรธเป็นดังสนิมคัสตราในโลก”^{๒๖} ซึ่งจะเห็นได้ว่าความโกรธนั้นสามารถฆ่าคนได้ทุกชั่วขณะของความรู้สึก ที่ทำให้เชื้อของความโกรธที่มีอยู่ก็เพิ่มมากยิ่งขึ้น จนทำให้เกิดการทำร้ายกัน ถ้าความโกรธเกิดขึ้นกับใครแล้วอยู่ในเพศใดก็แล้วแต่ ถ้าความโกรธอยู่กับบุตรธิดา เขาเหล่านั้นก็จะทำร้ายฆ่าได้แก่กระทั่งทุกคน ทั้งบิดา มารดา พระอรหันต์ และสามัญชน ลูกที่มารดาเป็นผู้ให้ชีวิตและเลี้ยงดูจนเติบโตใหญ่ พอความโกรธเกิดขึ้นมาย่อมฆ่าได้แม้แต่มารดาผู้ให้ชีวิตนั้น^{๒๗} ถ้าความโกรธเกิดขึ้นมาครั้งใด สิ่งเหล่านั้นจะเสียหายหมด ใช้การไม่ได้ ไม่สามารถเอาใช้ได้ทันท่วงที นี่คือความหมายของความโกรธ ที่เป็นอันตรายต่อทุกสิ่งทุกอย่างพังพินาศไป

ง. วิธีการกำจัดโทสะ

วิธีการกำจัดปัญหาที่เกิดจากความโกรธ ที่มีมากมายในสังคมไทยในปัจจุบัน แต่ก็ไม่มีใครที่จะสนใจศึกษาธรรมะ หนังสือธรรมะ มีแต่แก้ปัญหาในทางที่ผิด เช่น เที้ยวกกลางคืน เข้าฝับ เข้าบาร์ เสพสิ่งเสพติด ซึ่งเป็นการแก้ปัญหาก็ผิดทางไป การแก้ปัญหายังนี้ยิ่งทำให้เพิ่มปัญหาอย่างรุนแรง ซึ่งขันติของพระโพธิสัตว์ในมหานิบาตชาดกก็บ่งชี้ธรรมอื่นๆ มีส่วนสัมพันธ์กัน เช่น ทมะ

^{๒๖} ส.ส. (บาลี) ๑๕/๗๗/๗๕๐.

^{๒๗} อังสตุตถก. (ไทย) ๒๓/๖๔/๑๒๙.

สัจจะ จาคะ ปัญญา เป็นต้น ดังที่ท่านพุทธทาสได้ประมวลวิธีการกำจัดความโกรธ มีทั้งหมด ๑๑ ประเด็น ดังต่อไปนี้^{๒๘}

๑.) ชั้นดีของพระโพธิสัตว์ในมหานิบาตชาดก คือ ความอดกลั้น ความอดได้ คอยได้ หากพิจารณาให้ดีแล้วก็จะพบคำตอบว่า เพราะอดกลั้นไม่ได้จึงมีความโกรธ ถ้าอดกลั้นได้ก็ไม่มี ความโกรธ ความโกรธทั้งหลายย่อมเกิดจากการไม่อดกลั้นหรือไม่อดทน ฉะนั้นสิ่งที่มาสู้รบกัน ความโกรธนี้ ประการแรกต้องนึกถึงชั้นดีเอาไว้ เพราะชั้นดีสามารถห้ามปรามความโกรธได้ ดังบาลีข้อความว่า “ชั้นดีเป็นเครื่องห้ามความผลุนผลัน (ขนต์ี สาหลวารณา)” ความผลุนผลัน หมายถึง ความโกรธ เพราะฉะนั้นควรฝึกอดทน อดกลั้นเอาไว้จนเป็นนิสัย

๒.) ทมะ บังคับจิตไม่ให้ความโกรธพุ่งออกมา ทมะ หมายถึง การบังคับตัวเอง โดยใช้หลักการประยุกต์ชั้นดีของพระโพธิสัตว์ ตรงกับคำที่เขาพูดกันว่า self-control คือควบคุมตัวเอง ควบคุมบังคับไม่ให้ความโกรธพุ่งพล่านขึ้นมา ดังบาลีว่า “โกธฺทเมนอุจฺฉินฺท (จงตัดความโกรธด้วยทมะ)”^{๒๙} แต่เป็นการจัดในระยะต้นด้วยการบังคับจิตเอาไว้

๓.) ปัญญา รู้เรื่องความโกรธอย่างครบถ้วน ปัญญากับทมะจะเสริมกันในลักษณะการเชื่อมโยงกัน โดยใช้ชั้นดีของพระโพธิสัตว์ กล่าวคือปัญญาใช้ตัดความโกรธในระยะยาว ชนิดที่เรียกว่าชุดรากเหง้าไปทำลาย ฉะนั้นปัญญาจึงตัดความโกรธได้ลึกซึ้งกว่า หรือแบบถาวรไปเลย อย่างไรก็ตามก่อนปัญญาจะเกิดขึ้น ก็ต้องอาศัยชั้นดีช่วยชักนำมาให้ทันเวลา ฉะนั้นปัญญาจึงเนื่องด้วยสติ เมื่อทั้งสองอย่างพร้อมกันแล้วการทำงานตัดความโกรธก็ทำได้เต็มที่บริบูรณ์

๔.) สติ เครื่องคุ้มกันความโกรธ เมื่อความกระทบกระทั่งเกิดขึ้นมาที่ไร ต้องมีสติ คือระลึกได้ว่าความกระทบกระทั่งนี้จะนำไปสู่ความโกรธ ให้รู้จักบังคับตัวเองเอาไว้ แล้วก็ใช้ปัญญา ใช้ความรู้ตัดความโกรธนั้นเสีย พึงตระหนักอยู่เสมอว่า สติเป็นสิ่งที่มีความสำคัญที่สุดในความหมายว่า เป็นเครื่องคุ้มกัน ป้องกันความโกรธ

๕.) สังวร มีสติรู้สึกตัวทุกอิริยาบถ สังวรมีความหมายคล้ายคลึงกันกับสติ หรือรวมเรียกว่า สติสังวร สังวร=ส-วร หมายถึง ป้องกันหรือแวดล้อมไว้อย่างดี สิ่งที่แวดล้อมไว้อย่างดีก็คือสติ รู้ตัวทุกอิริยาบถ การมีสติรู้ตัวทั่วตลอดจะเป็นคุณเครื่องป้องกันความโกรธได้

๖.) สัจจาธิษฐาน ความตั้งมั่นที่จะไม่โกรธ สัจจะหรืออธิษฐานรวมเรียกในภาษาไทยว่า สัจจาธิษฐาน เป็นสิ่งที่จะตอกย้ำหรือสร้างความเข้มข้นให้แก่สติ ทมะ หรือสังวร ซึ่งหมายถึงอธิษฐานจิตให้มีสัจจะที่จะทำอย่างนั้น โดยเฉพาะตั้งสัจจะว่าจะไม่ก่อความทะเลาะหมากกับผู้อื่น

๗.) จาคะ สละความโกรธออกจากจิตใจ เพื่อให้เกิดความมั่นใจยิ่งขึ้น ปลอดภัยมากขึ้น ก็จะต้องมีจาคะ ซึ่งมีประโยชน์มหาศาลในอันที่จะปล่อยระบายนามธรรม ความขุ่นเคือง ความเคียดแค้น ชิงชัง อันจะนำมาซึ่งความกระทบกระทั่งออกไปเสีย

๘.) หิริ โอตตัปปะ ความละอายต่อความโกรธ หิริ ความละอายแก่ใจของตัวเอง โอตตัปปะ ความกลัวด้วยความรู้สึกผิดชอบของตนเอง นี่คือการหมายของธรรมะทั้งสอง ให้นึกถึงอยู่เสมอว่าเราอยู่ในฐานะอะไร ถ้าเป็นพระเณรเมื่อโกรธขึ้นมาแล้วก็สูญเสียความเป็นพระเป็นเณร เมื่อเป็นฆราวาสแม้จะมีตำแหน่งใหญ่โต หากถูกความโกรธครอบงำแล้วก็สูญเสียภาวะของตนทันที ฉะนั้น

^{๒๘} พุทธทาสภิกขุ, การเก็บความโกรธใส่ยุ้งฉาง, หน้า ๒๒-๓๘.

^{๒๙} อัง.สตุตตก. (ไทย) ๒๓/๖๔/๑๒๙.

จงสร้างรากฐานให้มั่นคงด้วยขันติของพระโพธิสัตว์ในมหานิบาตชาดก เพื่อให้มีหิริโอตตปละจะเป็นประโยชน์อย่างยิ่งต่อการป้องกันความโกรธ เพราะความโกรธเกิดขึ้นแล้วมันจะสะดุ้ง สามารถสลัดทิ้งไปได้ทันที

๙.) กัมมัฏสะกตาญาณ ขจัดความโกรธ ควรพิจารณาอยู่เนื่องนิตย์ว่า สรรพสัตว์มีกรรมเป็นของตน (กัมมัฏสะกตา) ทำกรรมใดไว้จักได้รับผลแห่งกรรมนั้น พอเรานึกถึงข้อความนี้จะเข้าใจว่า ความโกรธก็เป็นกรรมอันหนึ่ง เมื่อเราจะได้รับผลแห่งกรรมนี้แน่นอน จะทำให้เกิดความกลัวแล้วไม่คิดที่จะแสดงความโกรธหรือไม่ทะเลาะวิวาทกับใคร

๑๐.) มรณานุสสติ ป้องกันความโกรธ ปัจจุบันนี้คนทั้งโลกนึกถึงความตาย ไม่มี ความหมายในความตาย คือลืมนึกตาม พฤติกรรมหลายๆ อย่างจึงแสดงออกมาในทางที่เลว ถ้านึกถึงข้อ ที่ว่าอีกไม่นานจะต้องตายแล้ว ดังคำตักเตือนของพระพุทธเจ้าว่า “ชีวิตนี้น้อยนัก มนุษย์ย่อมตายภายใน ๑๐๐ ปี แม้หากผู้ใดจะมีชีวิตเกินกว่านั้น ก็ต้องตายเพราะชราแน่นอน”^{๓๐} ความรู้สึกนี้จะยับยั้งสิ่งที่ กำลังทำอยู่ผิดๆ การระลึกถึงความตายมันช่วยให้เสียสละบางอย่าง ให้อินยอมบางอย่าง ปล่อยให้วาง ภาระบางอย่างได้ง่าย หรืออย่างน้อยที่สุดความรู้สึกแบบนี้ ช่วยให้เสาะหาช่องทางแสวงหาโอกาสเพื่อ จะทำประโยชน์แก่โลก แก่ส่วนรวมจนกระทั่งวินาทีสุดท้าย จนกระทั่งคำพูดสุดท้ายที่จะพูดได้ หรือว่า แสดงกิริยาอาการที่ดีที่สุดคือตายได้ดีที่สุดให้เขาดู แล้วก็มีประโยชน์แก่คนทั้งหลายที่ได้เห็นนี้เรียกว่า ทำประโยชน์ถึงวินาทีสุดท้าย ถ้านึกถึงความตายถูกต้องตามแบบฉบับอย่างนี้ จะป้องกันความโกรธได้ อย่างมหาศาล

๑๑.) อัปปมัญญาเมตตา ความเมตตาไม่มีขอบเขต เมตตา แปลว่า ความเป็นมิตร ความหวังดี อัปปมัญญา-ไม่มีประมาณ ไม่มีขอบเขต รวมเรียกว่า ความรัก ความเมตตา อันไม่มี ขอบเขต ให้ปลุกจิตสำนึก ตั้งเมตตาจิตพิจารณาอยู่เสมอว่า สัตว์ทั้งหลายควรจะมีเมตตาต่อกัน เจตนา อันตั้งไว้อย่างนี้เป็นเหตุแห่งการไม่เบียดเบียนสิ่งมีชีวิตทั้งหลาย ซึ่งจะเป็นการป้องกันความ กระทบกระทั่งอยู่ในที่ โลกในยุคปัจจุบันนี้กำลังขาดเมตตา เพราะการศึกษาแผนใหม่ก้าวหน้าในเรื่อง วัตถุ หลงวัตถุ แล้วตกเป็นทาสวัตถุ จนยากที่จะเกิดความรู้สึกเมตตาตามแบบโบราณ คือเมตตาไม่มี ขอบเขต เช่น มีบทเรียนสอนวิธีฝึกเมตตาตั้งแต่ไม่ตบุง ไม่ฆ่ามด ฆ่ายุง ฆ่าปลาไม่ได้ ก็ฆ่าคนไม่ได้ด้วย เดียวนี้ฆ่ามด ฆ่าปลาได้ มันก็ฆ่าคนได้โดยสุ้ยากหรือฆ่าคนได้ง่ายยิ่งขึ้น หรือบางครั้งทิ้งระเบิดที่เดียว คนตายเป็นแสนๆ นี้เรียกว่า โลกขาดเมตตา อย่างไรก็ตามธรรมะที่จะช่วยโลกให้รอดได้คือ เมตตา เพราะเมตตาทำหน้าที่กำจัดความโกรธ กำจัดความกระทบกระทั่งกัน

วิธีกำจัดความโกรธทั้ง ๑๑ ประการนี้ ท่านพุทธทาสภิกขุชี้แจงว่า เป็นยั้งฉางสำหรับ กักเก็บความโกรธเอาไว้ ไม่ให้ออกมาอาละวาดทำอันตรายตนเองและผู้อื่น อีกทั้งยังเป็นการไม่ให้ อาหารมันกิน (หมายถึงการไม่ตอบสนองอารมณ์โกรธ) แล้วมันก็จะค่อยๆ เน่า สูญสิ้นไปเอง เพราะ หมดเหตุปัจจัยหล่อเลี้ยงมัน ในการสาธตปัญหาเดียวกันนี้ พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต) ได้แสดงการ ขจัดความโกรธเอาไว้ ๑๐ ขั้นตอนดังนี้^{๓๑}

^{๓๐} ชุ.ส. (ไทย) ๒๕/๘๑๑/๖๕๕.

^{๓๑} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), ทำอย่างไรจะหายโกรธ, พิมพ์ครั้งที่ ๑๔, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๓๗), หน้า ๓-๒๖.

๑.) นึกถึงผลเสียของความเป็นคนมักโกรธ เช่น

(ก) สอนตนเองให้ดีกว่า พระพุทธเจ้าของเราทรงมีพระมหากรุณาธิคุณและทรงสอนชาวพุทธให้เป็นคนมีเมตตา หากเรามัวโกรธอยู่ไม่ระงับความโกรธเสีย ชื่อว่าไม่ปฏิบัติตามคำสอนของพระองค์ ไม่ทำตามแบบอย่างพระศาสดา ไม่สมกับเป็นศิษย์ของพระพุทธเจ้า จงรีบทำตัวให้สมกับเป็นชาวพุทธที่ดี

(ข) พระพุทธเจ้าสอนว่า คนที่โกรธเขาก่อนก็นับว่าเลวอยู่แล้ว คนที่ไม่มีสติรู้เท่าทันหลงโกรธตอบเขาไปอีก ก็เท่ากับสร้างความเลวเพิ่มขึ้นอีก นับว่าเลวหนักยิ่งไปกว่าคนที่โกรธอยู่ก่อน ฉะนั้นเราอย่าเป็นทั้งคนเลวหรือทั้งเลวหนักไปกว่านั้นเลย

(ค) ให้นึกถึงคำสอนของพระพุทธเจ้าอีกว่า เขาโกรธมา เราไม่โกรธตอบไป ทำได้อย่างนี้เรียกว่า ชนะสงครามที่ชนะได้ยาก เพราะรู้เท่าทันคนอื่นว่าเขากำลังขุ่นเคืองขึ้นมา เรากลับมีสติระงับใจเอาไว้ได้ไม่เคืองตอบ อีกทั้งยังชื่อว่าทำประโยชน์ทั้งสองฝ่าย คือช่วยทั้งเขาและตัวของเราเอง

๒.) พิจารณาโทษของความโกรธ ขึ้นนี้มีพุทธพจน์ตรัสสอนมากมาย ที่ปรากฏในพระสูตรชื่อ โกรธสูตร อังคุตตรนิกาย สัตตกนิบาต เช่นข้อความว่า

...คนมักโกรธจะมีผิวพรรณไม่งาม นอกก็เป็นทุกข์ ฯลฯ
 คนโกรธไม่รู้เท่าทันว่าความโกรธนั้นแหละคือภัยที่เกิดขึ้นข้างในตัวเอง
 พอโกรธเข้าแล้วก็ไม่รู้จักว่าอะไรเป็นประโยชน์ โกรธเข้าแล้วมองไม่เห็นธรรม
 เวลาถูกความโกรธครอบงำมีแต่ความมืดตื้อ
 คนโกรธจะผลาญสิ่งใด สิ่งนั้นทำยากก็เหมือนทำง่าย
 แต่ภายหลังพอหายโกรธแล้ว ต้องเดือดร้อนใจเหมือนถูกไฟเผา
 แรกจะโกรธนั้นก็แสดงความหน้าด้านออกมาก่อน เหมือนมีควันก่อนจะเกิดไฟ
 พอความโกรธสำแดงเดชทำให้คนตาลเด็ดได้ คราวนี้ละไม่กลัวอะไรเลย
 ยางอายุก็ไม่มี ถ้อยคำไม่มีคารวะ ฯลฯ
 คนโกรธฆ่าพ่อฆ่าแม่ของตัวเองก็ได้ ฆ่าพระอรหันต์ ฆ่าคนสามัญได้ทั้งนั้น
 ลูกที่แม่เลี้ยงไว้จนได้ล้มตามองดูโลกนี้ แต่มีกิเลสหนา
 พอโกรธขึ้นมาก็ฆ่าได้แม่แต่แม่ผู้ให้ชีวิตนั้น^{๓๒}

พิจารณาโทษของความโกรธทำนองนี้แล้ว ก็น่าจะบรรเทาความโกรธได้ แต่ถ้ายังไม่สำเร็จก็ลองวิธีต่อไป

๓.) นึกถึงความดีของคนที่เราโกรธ ตามธรรมดาคนเราโดยทั่วไปแต่ละคนย่อมมีทั้งข้อดีข้อเสีย มากบ้างน้อยบ้าง จะหาคนดีครบถ้วนบริบูรณ์ไม่มีข้อบกพร่องเลยคงหาไม่ได้หรือแทบจะไม่มี บางทีแ่งที่เราว่าดีคนอื่นกลับเห็นว่าไม่ดี เรื่องราว ลักษณะหรือการกระทำของคนอื่นที่ทำให้เราโกรธ ก็อย่ามัวนึกถึงแต่จุดนั้นแง่ นั้นของเขา พึงหันไปประสึกนึกถึงความดีหรือส่วนที่ดีของเขา เช่น คน

^{๓๒} อัง.สตุตก. (ไทย) ๒๓/๖๔/๑๒๗-๑๒๘.

บางคนความประพฤติทางกายเรียบร้อยดี แต่พูดไม่ไพเราะ หรือปากไม่ดี แต่ความประพฤติไม่เคยเกะกะระรานทำร้ายใคร

๔.) พิจารณาว่าความโกรธคือการสร้างทุกข์ให้ตัวเอง และเป็นการลงโทษตัวเองในสมใจศัตรู ธรรมดาศัตรูย่อมปรารถนาร้าย อยากให้เกิดความเสื่อมและความพินาศอดวายแก่กันและกัน คนโกรธจะสร้างความเสื่อมพินาศให้แก่ตัวเองได้ตั้งหลายอย่าง โดยที่ศัตรูไม่ต้องทำอะไรให้ลำบากก็ได้สมใจของเขา เช่น ศัตรูปรารถนาว่า “ขอให้มัน (ศัตรูของเขา) ไม่สวย ไม่งาม มีผิวพรรณไม่น่าดู” หรือ “ขอให้มันนอนเป็นทุกข์ ขอให้มันเสื่อมเสียประโยชน์ ขอให้มันเสื่อมทรัพย์สมบัติ ขอให้มันเสื่อมยศ ขอให้มันเสื่อมมิตร ขอให้มันตายไปตกรนกร”^{๓๓} เป็นต้น คนโกรธจะทำผลร้ายเช่นนี้ให้เกิดแก่ตนเองตามปรารถนาของศัตรูของเขา ด้วยเหตุนี้ศัตรูที่ฉลาดจึงมักหาวิธีแกล้งยั่วให้ฝ่ายตรงข้ามโกรธ จะได้ผลอสุติกระทำผิดพลาดเพื่องงพลั่ว เมื่อรู้เท่าทันเช่นนี้แล้วก็ไม่ควรจะทำร้ายตนเองด้วยความโกรธ ให้ศัตรูได้สมใจเขาโดยไม่ต้องลงทุนอะไร หรืออาจสอนตัวเองต่อไปอีกว่า “เจ้าโกรธว่าคนอื่นทำกรรมที่ป่าเถื่อน แล้วโยตัวเข้าเองจึงมาปรารถนาจะทำการกรรมเช่นนั้น (ป่าเถื่อน) เสียเองเล่า” “ถ้าคนอื่นอยากให้เจ้าโกรธ จึงแกล้งทำสิ่งที่ไม่ถูกใจให้ แล้วฉนจึงช่วยทำให้เขาสมปรารถนา ด้วยการปล่อยให้ความโกรธเกิดขึ้นมาได้เล่า”

๕.) พิจารณาความที่สัตว์มีกรรมเป็นของตน พึงพิจารณาว่า ทั้งเราและเขาต่างก็มีกรรมเป็นสมบัติของตน ทำกรรมอะไรไว้ก็จะได้รับผลของกรรมนั้น เริ่มด้วยพิจารณาตัวเองว่า เราโกรธแล้วไม่ว่าจะทำอะไร การกระทำของเรานั้นเกิดจากโทสะซึ่งเป็นอกุศลมูล กรรมของเราก็อยมเป็นกรรมชั่วซึ่งก่อให้เกิดผลร้าย มีแต่ความเสียหายและเราจะต้องรับผลของกรรมนั้นต่อไป อนึ่ง เมื่อเราจะทำการชั่วที่เกิดจากโทสะนั้น ก่อนเราจะทำร้ายเขาเราได้ทำร้ายตัวเองก่อนแล้ว เหมือนกับเอามือกอบอุจจาระไปโปะใส่เขา แต่เรากลับแปดเปื้อนหมิ่นก่อนแล้ว เมื่อพิจารณาความเป็นเข้าของกรรมฝ่ายตนแล้วก็พิจารณาฝ่ายเขาบ้าง ในทำนองเดียวกันเมื่อเขาโกรธจะทำการกรรมอะไรก็เป็นกรรมชั่ว และเขาจะได้รับผลกรรมของเขาเองต่อไป กรรมชั่วนั้นจะไม่ช่วยให้เขาได้รับผลดีมีความสุขอะไร มีแต่ผลร้ายเสียหาย เมื่อคิดได้ดังนี้เราก็ควรทำความดีต่อไป

๖.) พิจารณาพระจริยาวัตรในปางก่อนของพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าของเรา นั้นกว่าจะตรัสรู้ ก็ได้ทรงบำเพ็ญบารมีทั้งหลายมาตลอดระยะเวลาอันยาวนาน ได้ทรงบำเพ็ญประโยชน์แก่ผู้อื่น โดยยอมเสียสละแม้แต่พระชนม์ชีพของพระองค์เอง เมื่อทรงถูกข่มเหงกลั่นแกล้งเบียดเบียนด้วยวิธีการต่างๆ ก็ไม่ทรงแค้นเคือง ทรงเอาดีเข้าตอบ ถึงจะมีคนตั้งตัวเป็นศัตรูถึงขนาดพยายามปลงพระชนม์ ก็ไม่ทรงมีจิตประทุษร้าย กลับช่วยเหลือเขา ทรงทำดีต่อเขาต่อไป พุทธจริยาเช่นที่ว่านี้ เป็นสิ่งที่มนุษย์ทั่วไปยากจะปฏิบัติได้ แต่เป็นแบบอย่างที่ดีให้ชาวพุทธนำมาตักเตือนสอนใจตน ในเมื่อประสบกับเหตุการณ์ต่างๆ ว่า ที่เราถูกกระหนาบกระหนังอยู่ เมื่อเทียบกับพระพุทธเจ้าทรงประสบมาแล้ว นับว่าเล็กน้อยเหลือเกินเทียบกันไม่ได้เลย

๗.) พิจารณาความเคยเกี่ยวข้องในสังสารวัฏ มีพุทธพจน์แห่งหนึ่งว่า ในสังสาระคือการเวียนว่ายตายเกิดที่กำหนดจุดเริ่มต้นมิได้นี้ สัตว์ที่ไม่เคยเป็นมารดา ไม่เคยเป็นบิดา ไม่เคยเป็นบุตร ไม่เคยเป็นธิดากัน มิใช่หาได้ง่าย เมื่อเป็นเช่นนี้ หากมีเหตุโกรธเคืองจากใคร พึงพิจารณาว่าทำน

^{๓๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๕-๑๒๗.

ผู้หนึ่งบางที่จะเคยเป็นมารดาของเรา ท่านผู้หนึ่งบางที่จะเคยเป็นบิดาของเรา หรือหากจะไม่ใช่มารดาบิดา ก็อาจเป็นที่เพื่อน้องเป็นญาติเป็นมิตร ซึ่งได้เคยช่วยเหลือเกื้อกูลกันมา ได้ร่วมทุกข์ร่วมสุขกัน การที่จะทำใจร้ายและแค้นเคืองต่อบุคคลเช่นนั้นไม่เป็นการสมควร การคิดอย่างนี้ทำให้เราวางใจต่อความโกรธ พุทธพจน์นี้บ่งบอกถึงความไม่เบียดเบียนซึ่งกันและกัน ทุกชีวิตย่อมรักษาตนเองหวงตนเอง อยากให้ชีวิตดำเนินไปด้วยดีตราบเท่าอายุขัยจะดับสิ้นไป ฉะนั้นหากมีความโกรธขึ้นมาในจิตใจแล้ว ก็ถือได้ว่าเป็นพี่น้องกันมาก่อน ไม่รู้ว่าก็ภพก็ชาติ แล้วก็แผ่เมตตาจิตใจไปสู่บุคคลนั้นๆ

๘.) พิจารณาอันสงฆ์ของเมตตา ธรรมที่ตรงข้ามกับความโกรธก็คือเมตตา ความโกรธมีโทษก่อผลร้ายมากมายฉับไฉน เมตตาก็มีคุณก่อให้เกิดผลดีมากมายฉับไฉน เมื่อเป็นเช่นนี้ก็ควรที่จะระงับความโกรธเสีย แล้วตั้งจิตเมตตาขึ้นมาแทน ให้เมตตานั้นแหละช่วยกำจัดและป้องกันความโกรธ เมตตาทำให้จิตใจสดชื่นผ่องใส ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสอันสงฆ์ของเมตตาไว้ ๑๑ ประการ คือ หลับเป็นสุข ตื่นก็เป็นสุข ไม่ฝันร้าย เป็นที่รักของมนุษย์ทั้งหลาย เป็นที่รักของอมมนุษย์ทั้งหลาย เทวดารักษาไฟ พิษ และศัตราไม่กล้ากราย จิตตั้งมั่นเป็นสมาธิได้รวดเร็ว สีหน้าผ่องใส ตามก็มีสติไม่หลงพันเพื่อน เมื่อยังไม่บรรลุคุณธรรมที่สูงกว่า ย่อมเข้าถึงพรหมโลก ถ้ายังเป็นขี้โกรธอยู่ก็นับว่ายังห่างไกลจากการที่จะได้อันสงฆ์เหล่านี้ หากไม่สามารถเอาชนะความโกรธได้ก็พึงใช้วิธีต่อไป

๙.) พิจารณาโดยวิธีแยกธาตุ เป็นการปฏิบัติใกล้แนววิปัสสนา คือมองดูชีวิตนี้ มองดูสัตว์ บุคคล เรา เขา ตามความเป็นจริงว่าที่ถูกที่จริงแล้ว ก็เป็นเพียงส่วนประกอบทั้งหลาย มากมายมาประชุมกัน เข้าแล้วสมมติกันว่าเป็นคน เป็นสัตว์ เป็นฉัน เป็นเขา เป็นเรา เป็นต้น การระบุชัดเจนไปว่าตรงไหนเป็นคน เป็นเรา เป็นเขา ก็หาไม่พบ มีแต่ส่วนที่เป็นธาตุแข็งบ้าง ธาตุเหลวบ้าง เป็นรูปขันธ์บ้าง เป็นเวทนาขันธ์บ้าง หรือเป็นอายตนะต่างๆ เช่น ตาบ้าง หูบ้าง เป็นต้น เมื่อพิจารณาแยกเป็นส่วนๆ อย่างนี้แล้วพึงสอนตัวเองว่า “นี่แน่เธอเอ๋ย ก็ที่โกรธเขาอยู่นะ โกรธอะไร โกรธผม โกรธขน หรือโกรธหนัง โกรธธาตุน้ำ โกรธธาตุไฟ หรือโกรธอะไรกัน” ในที่สุดก็จะหาฐานที่ตั้งของความโกรธไม่ได้ ไม่มีที่ยึดที่เกาะให้ความโกรธจับตัว อย่างไรก็ตาม คนบางคนจิตใจและสติปัญญายังไม่พร้อมสำหรับแยกธาตุออกไปอย่างนี้ได้ ยังมองไม่เห็นความจริง ถ้าเป็นเช่นนั้นก็พึงใช้วิธีการต่อไปนี้

๑๐.) ปฏิบัติทานคือการให้หรือแบ่งปันสิ่งของ ชั้นนี้เป็นการลงมือปฏิบัติ โดยเอาของของตนให้แก่คนที่เป็นปรปักษ์ และรับของของปรปักษ์มาเพื่อตน หรืออย่างน้อยอาจใช้ของของตนแก่เขาฝ่ายเดียว ถ้าจะให้ดียิ่งขึ้นควรมีปิยวาจา คือถ้อยคำสุภาพไพเราะประกอบเสริมไปด้วย การให้หรือการแบ่งปันกันนี้เป็นวิธีแก้ความโกรธที่ได้ผลทั้งนั้น สามารถระงับแค้นที่ผ่านกันมายาวนานให้สงบลงได้ ทำศัตรูให้กลายเป็นมิตร เป็นเมตตากรรณาที่แสดงออกในการกระทำ เมื่อความโกรธเลือนหาย ความรักใคร่ก็เข้ามาแทน ความเป็นศัตรูกลับกลายเป็นมิตร ไฟพยาบาทก็กลายเป็นน้ำทิพย์แห่งเมตตา ความแค้นเคืองเราร้อนก็กลายเป็นความสดชื่น ผ่องใสด้วยความสุข

สิ่งเหล่านี้เป็นกุศโลบายออกจากความโกรธ โดยประยุกต์ขันติของพระโพธิสัตว์ในมหานิบาตชาดก ได้อุดหนุนต่อความโกรธที่ปรากฏในพระสูตรต่างๆ และนักปราชญ์ก็ได้เขียนเอาไว้อยู่หลายท่านด้วยกัน ผู้วิจัยเองได้เอามาเป็นตัวอย่างบางท่าน ที่เห็นว่าน่าจะแก้ไขปัญหาต่างๆ ได้ให้เข้ากับปัจจุบัน เพื่อจะได้ศึกษาแล้วสามารถลดจากความโลภ โกรธ หลง ได้เหมือนท่านพุทธทาสเรียกว่า “สุญญตา คือความว่าง อันเป็นไปเพื่อทำลายความยึดมั่นถือมั่น ไม่ให้เกิดความยึดมั่นถือมั่น ว่าตัวตน

ของตนขึ้นมาในจิตใจ ไม่ให้เกิดโทษ โทสะ โมหะขึ้นมาได้”^{๓๔} การที่จะให้อกุศลทั้งหลายลดลงได้นั้น จะต้องมีการศึกษาจากนักปราชญ์ที่ได้บอกหรือเขียนเอาไว้ในหนังสือต่างๆ แล้วนำมาปฏิบัติเพื่อให้ได้เห็นจริงตามความปรารถนาของตน เพื่อจะทำให้ชีวิตประสบความสำเร็จตลอดไป

๔.๑.๓ การประยุกต์ใช้หลักขันติของพระโพธิสัตว์ในมหานิบาตชาดก เพื่อใช้ใน ชีวิตประจำวันเกี่ยวกับโมหะ

ก. ลักษณะของความหลง

ผู้มีโมหะเป็นความประพฤติกติ มีลักษณะนิสัยหนักไปทางโมหะ ประพฤติหนักไปทางโมหะ ประพฤติหนักไปทางเขลา เหนงซิม เเงองงง งมงาย ใครว่าอย่างไรก็คอยเห็นคล้อยตามไป มองเห็นแล้วจับจุดอะไรไม่ชัด ออกจะเฉยๆ^{๓๕}

ข. โทษของความหลง

ความหลงไม่ว่าจะหลงในรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส ก็คือหลงในรูป หลงในกลิ่น หลงในเสียง หลงในสัมผัส รู้สึกมีความสุขในสิ่งอย่างนี้ จึงเป็นเหตุผิดกฎหมายบ้านเมืองทำให้ติดคุก ไม่ใช่แค่นี้ กรรมที่กระทำไปแล้วยังทำให้หวาดผวาท่อสิ่งที่ตนกระทำเอง เพราะขาดการประยุกต์ใช้ขันติของพระโพธิสัตว์ในมหานิบาตชาดก เลยเจอเหตุที่เป็นด้านลบอยู่เสมอ^{๓๖} ดังกรณีเมื่อวันที่ ๕ กันยายน ๒๕๕๘ “สุรรัตน์” พร้อมด้วยเพื่อนๆ คือ น.ส.ปริดาภรณ์ (สงวนนามสกุล) น.ส.สุพัตรา แก้วธรรม และ น.ส.จิรัชญา (สงวนนามสกุล) พากันไปเลี้ยงฉลองกันที่ร้านมะลองบาร์ หน้ามหาวิทยาลัยรังสิต โดย น.ส.สุรรัตน์ ขับรถยนต์กระบะของพี่ชายไปทำงานเลี้ยง จากนั้นตอนตี ๑ เศษๆ หลังเลิกดื่ม “สุรรัตน์” ได้ขับรถยนต์กระบะไปส่งเพื่อนๆ ที่บ้าน โดยไปส่ง น.ส.จิรัชญา ว่าจะไปหาแฟนคือ นายอิทธิล แซ่ตัน ที่ย่านพระราม ๒ หลังจากนั้น น.ส.สุรรัตน์ ก็ขับรถยนต์กระบะกลับไปเก็บที่บ้าน ที่หมู่บ้านดิศคัพเวอร์ คลองสี่ อ.ลำลูกกา แล้วเดินออกมาที่ ถ.พระองค์เจ้าสาย เรียกรถแท็กซี่ให้ไปส่งที่ร้านอาหารแห่งหนึ่ง ย่าน ถ.พระราม ๒ และนอกจากนี้ เจ้าหน้าที่ยังสอบปากคำเพื่อนชายของผู้ตาย ได้ความว่า ตอน “สุรรัตน์” อยู่บนแท็กซี่ก็โทรศัพท์คุยกันตลอด แต่แล้วจู่ๆ สัญญาณก็ขาดหายไป เมื่อพยายามโทรกลับก็ไม่สามารถติดต่อได้ เท่านั้นก็นึกเอะใจและพยายามออกตามมา ไม่คิดว่าจะเกิดเหตุร้าย หลังจากนั้น ตำรวจเช็คจนรู้ว่า นายวันชัย มีอายุ ๒๘ ปี มีภูมิลำเนาอยู่บ้านเลขที่ ๒/๒๙ หมู่ ๕ ต.ลาดสวาย อ.ลำลูกกา จ.ปทุมธานี และยังมีอาชีพขับรถแท็กซี่อีกต่างหาก ลักษณะของรถเป็นแท็กซี่สีส้ม-เหลือง หมายเลขทะเบียน ทว ๓๓๒ กทม. ตรงกับที่พยานให้การว่าผู้ตายขึ้นแท็กซี่สีส้ม-เหลือง ก่อนกลายเป็นศพ เจ้าหน้าที่จึงขออนุมัติออกหมายจับกุมนายวันชัย ตามหมายจับศาลจังหวัดธัญบุรี ที่ จ.๑๓๘๐/๒๕๕๘ ลงวันที่ ๕ พ.ย. ข้อหาฆ่าข่มขืน ตามตะครุบตัวไว้ได้แถวๆ ปากซอย

^{๓๔} พุทธศาสนิกชน, สุนทรธรรม ฉบับรวมเล่มบริบูรณ์, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๓๕), หน้า ๘๒๓.

^{๓๕} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), พุทธธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๙, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๘๕๔.

^{๓๖} ข้าว, “แท็กซี่ที่”, ข้าวสด, (๓ พฤศจิกายน ๒๕๕๒), หน้า ๒.

ร่วมสุข ๓ ถ.พระองค์เจ้าสาย ตอนสายวันที่ ๖ พ.ย. ที่ผ่านมา คนร้ายให้การรับสารภาพตลอดข้อหา นายวันชัยให้การว่า วันเกิดเหตุจอดรถรับผู้ตายจากหน้าหมู่บ้านดิศพ์เวอรี ไปส่งที่ร้านอาหารย่าน พระราม ๒ ระหว่างทางตนหวังจะข่มขืนและชิงทรัพย์ของตาย แต่กลัวผู้ตายไปแจ้งตำรวจก็บีบคอฆ่า จนผู้ตายหมดสติ ด้วยความกลัวคิดว่าเสียชีวิตแล้วจึงนำร่างไปทิ้งในป่าหญ้า แล้วหนีออกมาจากซอย นั้น และยังขับรถแท็กซี่รับจ้างอยู่ช่วงหนึ่ง เพราะคิดว่าไม่มีใครเห็นเหตุการณ์ที่ตนทำ แต่ระหว่างขับรถคันที่ใช้ก่อเหตุได้ ต้องเปลี่ยนรถแท็กซี่คันใหม่และทราบว่ามีคนอื่นเช่ารถคันก่อเหตุไป ก็ได้ยินเสียง หลอนเป็นเสียงผู้หญิงเช่นกัน จนต้องหนีไปอยู่กับญาติที่ต่างจังหวัดและกลับเข้ามาที่บ้าน กระทั่งมา ถูกจับ นี่คือนัยที่ทำให้เรามองเห็นในการตีความในรูปร่างสรีระ ขาดขันติของพระโพธิสัตว์ในมหา นิบาตชาดก ไม่เอามาประยุกต์ใช้ในชีวิตเลยทำให้เกิดอันตรายแก่เพศตรงข้าม คนที่กระทำต่อผู้อื่นให้ เกิดอันตราย ก็จะได้รับโทษตามกฎหมาย บาปกรรมก็ติดตัวไปตลอดจนกว่าจะใช้กรรมหมด

ค. วิธีการกำจัดความหลง

พึงแก้ด้วยการเรียน ไตถาม พังธรรม สนทนาธรรมตามกาลหรืออยู่กับครู หรือใช้ วิธีการทางวิปัสสนา คือให้พิจารณาอานาปานสติ^{๓๗} ซึ่งจะเกี่ยวกับการพิจารณาลมหายใจเข้าลมหายใจ ออก เหมือนกับท่านพุทธทาสที่ตอบปัญหาพระภิกษุ นิสิตจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัยเอาไว้ว่า กิเลสที่ทำให้สกปรก ท่านพุทธทาสก็เลยแบ่งแยกเป็น โลกะ โทสะ โมหะ บางทีก็เรียกว่า ราคะ โทสะ โมหะ กลุ่มแรก โลกะ บางทีก็เรียกว่า ตัณหา กลุ่มที่ ๒ เรียกว่า โภคะ โทสะ พยาบาท หรืออะไรอื่นแล้วแต่ จะเรียก กลุ่มที่ ๓ เรียกว่า โมหะ ท่านพุทธทาสก็อธิบายกิเลสทั้ง ๓ ดังต่อไปนี้^{๓๘}

ประเภทที่ ๑ โลกะ ราคะ ความโลภ ความกำหนัด ความต้องการ ความปรารถนา เป็นกิเลสประเภทที่มีอาการดึงเข้ามาถือไว้ กอดรัดไว้ เป็นประเภทที่ดึงเข้ามาหาตัว ความรักก็ดี ความ โลภก็ดี ความกำหนัดก็ดี ความปรารถนาก็ดี เป็นพวกความต้องการ ล้วนแต่จะดึงเข้ามาหาตัว มีชื่อ มากหลายสืบขึ้น

ประเภทที่ ๒ ไม่ดึงเข้ามาหาตัว ผลักออกไป กระทั่งว่าต้องการจะทำลายเสียให้หมด ล้วน ไม่ทะนุถนอม คือมีชื่อว่าความโกรธ โทสะ มีชื่ออีกมาก เป็นพวกตรงกันข้ามกับพวกอย่างหนึ่ง ซึ่งต้องการเอาเข้ามากอดไว้ ส่วนอย่างที่สองผลักออกไป หรือทำลายเสียให้สูญสิ้น

ประเภทที่ ๓ เรียกว่า โมหะ นี่คือไม่รู้ มันหลับตา ไม่รู้ว่าจะทำอย่างไร ก็ทำไปอย่าง ไม่รู้ว่าจะทำอย่างไร ทำให้มีความทุกข์ โดยไม่รู้ว่าจะทำอย่างไร เป็นความสนใจที่ทำให้เกิดความทึบ แล้วไม่รู้ก็ทำให้เกิดความสงสัยลังเล เรียกว่าเป็นความวนเวียนอยู่รอบๆ ไม่รู้ว่าจะเอาเข้ามาหรือว่าจะ ผลักออกไป อันนี้ในที่สุดก็ไปอยู่ในรูปที่เอาเข้ามา หรือผลักออกไป แต่เวลานี้ยังไม่เป็นอย่างนั้น ก็ เรียกว่ามีติดเป็นโมหะ ให้มองเห็นภาพพจน์ดังนี้

กิเลสพวกที่ ๑ ดึงเข้ามาหาตัว มายึดถือไว้ กอดรัดไว้

กิเลสพวกที่ ๒ ผลักออกไป เตะออกไป ไม่ให้เข้าใกล้

กิเลสพวกที่ ๓ วนเวียนอยู่รอบๆ ไม่รู้ว่าจะอย่างไรกันแน่ เป็นกิเลสประเภทสงสัย ลังเล แต่ยังมีความทึบ ความสนใจอยู่

^{๓๗} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), พุทธธรรม, เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๕๔.

^{๓๘} พุทธทาสภิกขุ, สุนทรธรรม เล่ม ๒, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๔๖), หน้า ๕๓๗-๕๓๘.

กิเลสทั้ง ๓ ประเภทนี้ รวมยอดลงเป็นอันเดียวมาจากอวิชชา อวิชชาก็ปราศจากความรู้อยู่โดยขาดขันติของพระโพธิสัตว์ในมหานิบาตขาดก มันเลยทำให้เกิดโลภะจะเอาเข้ามา เกิดโทสะคือผลออกไป หรือว่าจะวนเวียนอยู่ด้วยโมหะก็ตามใจ ซึ่งอวิชชาเป็นแม่ของเขาทั้งหมดในบรรดากิเลส มันก็ปรุงให้เป็นความโลภเข้ามาในบางกรณี ในบางกรณีเป็นความโกรธขึ้นมา เป็นความสงสัย ลังเลอยู่ในบางกรณี กิเลสก็มีอยู่เท่านี้ มีสามตัวหรือสามประเภท มาจากตัวเดียวคืออวิชชา สิ่งที่เรียกว่าอุปาทานนั้นมีได้ทั้งสามตัว นั่นคืออุปาทานเป็นโลภะ อุปาทานเป็นโกรธ อุปาทานเป็นสงสัย เพราะว่ามาจากอวิชชาก็มีได้ในรูปต่างๆ เช่นเดียวกับอวิชชา ตลอดมาเป็นอะไรก็ได้ด้วยอุปาทาน เรารักด้วยอุปาทานในอะไร เราก็เกลียดด้วยอุปาทานนั้น แล้วเราก็สงสัยสงสัย กิเลสมีที่ชนิดกันแน่ มองดูไปที่แม่ของมันก็คือของสกปรก มีอวิชชาเป็นชื่อของตัวประธาน แล้วคลอเคลียมาเป็นนั้นเป็นนี้ ไม่ใช่พร้อมๆ กันแล้วแต่กรณีแล้วแต่โอกาส เช่น ตาเห็นรูป หูได้เสียง จมูกได้กลิ่น ฯลฯ เมื่อไรมันมีอาการอย่างนี้แล้ว ไม่มีความรู้ ไม่มีสติสัมปชัญญะ ไม่มีสติปัญญา อวิชชาก็จัดการไปตามเรื่อง ปรุงให้เกิดความโลภบ้าง ในบางกรณีก็เป็นโทสะ ความโกรธบ้าง ไม่ใช่ว่าสามอย่างนี้เกิดขึ้นพร้อมกัน แล้วก็เป็นอย่างที่เพิ่งเกิด เมื่อมีการปรุงแต่งในจิตใจ เมื่อตาเห็นรูปเป็นต้น อย่างไม่เข้าใจผิดๆ ไปว่า ความโลภ ความโกรธ ความหลงเกิดอยู่แล้ว เต็มอึดอยู่แล้วข้างในอย่างนั้น จะเป็นความเข้าใจผิด ประเภทที่ว่าสิ่งต่างๆ เป็นของเที่ยงเป็นอะไรไปทำนองนี้

นี่คือเนื้อหาของท่านพุทธทาสที่ได้สรุปพวกกิเลส คือ โลภะ โทสะ โมหะ ที่ได้เข้ามาสู่มโนจิตใจของมนุษย์ให้กระวนกระวายอยู่ตลอดเวลา ฉะนั้น ก็เลยพวกนี้เป็นพวกอวิชชา พวกมืดมด ไม่รู้หนทางในการแก้ไขปัญหาในชีวิต ที่คอยมาปิดบังจิตใจอยู่ ซึ่งก็ได้สรุปได้อย่างละเอียดเกี่ยวกับกิเลสสามกองนี้ สามารถนำไปประยุกต์แก้ไขปัญหาในชีวิตได้ จึงทำให้เกิดการพัฒนาคุณภาพชีวิตได้อย่างถูกต้อง ตามหลักพระพุทธศาสนาในยุคปัจจุบัน

๔.๒ ขันติกับการแก้ปัญหาในชีวิตประจำวันมิติทางการเมือง

มิติทางการเมืองก็เป็นอีกปัญหาหนึ่ง ที่มีผลกระทบต่อการส่งออกและอีกหลายๆ ธุรกิจหน่วยงานต่างๆ มีการทำงานซ้ำซ้อนกัน ซึ่งอันที่จริงแล้ว โครงสร้างของระบบราชการก็ได้มีการกำหนดไว้ดีแล้ว แต่กลับไปผิดพลาดที่การปฏิบัติอีก เพราะต่างคนต่างพยายามสร้างผลงานให้โดดเด่นในสายตาของผู้บังคับบัญชา หรือแม้กระทั่งนักการเมือง จนลืมนึกถึงประชาชน แต่ก็มีข้าราชการระดับกลางและระดับล่าง ที่มีแนวความคิดที่ดีๆ แต่ก็ไม่มีโอกาสที่จะได้แสดงฝีมือ เนื่องจากติดที่ระบบนักการเมืองที่ยังเป็นระบบศักดินาผสมกับระบบอุปถัมภ์อยู่ トラาบใดที่ผู้ใหญ่ในภาครัฐยังไม่ยอมรับความจริงเหล่านี้ ปัญหาของชาติไทยคงมีแต่การสูญเสียไปอย่างต่อเนื่อง เพราะนักการเมืองขาดขันติความรับผิดชอบ ผลงานออกมาทำให้ไม่ถูกใจประชาชน ถ้าต่างฝ่ายมีความอดทนทั้งนักการเมืองและประชาชน ก็สามารถแก้วิกฤติทางการเมืองได้

๔.๓ ขันติกับการแก้ปัญหาในชีวิตประจำวันมิติทางเศรษฐกิจ

มิติทางเศรษฐกิจ คนเราเมื่อเกิดมาแล้วจะสามารถดำเนินชีวิตประจำวันไปได้ อย่างมีความสุขความเจริญ ตลอดทั้งประสบความสำเร็จในด้านต่างๆ ของชีวิต จำเป็นต้องอาศัยเครื่องอุปโภคบริโภคนานชนิด อย่างน้อยก็ต้องอาศัยปัจจัยสี่ คือ อาหาร เสื้อผ้า ที่อยู่อาศัย และยารักษาโรค

และก็ต้องมีอย่างเพียงพอที่เรียกว่าอยู่ดีกินดี ถ้าแต่ละคนมีการอยู่ดีกินดี ใช้ความอดทนในการดำเนินชีวิต ก็ย่อมจะทำให้สังคมมีความมั่นคง แต่ถ้าแต่ละคนซึ่งเป็นสมาชิกของสังคมส่วนใหญ่ มีความเดือดร้อนในเรื่องการกินดีอยู่ดี ขาดขันติในการอยู่ด้วยกัน ก็ย่อมจะเป็นสาเหตุนำความอ่อนแอมาสู่สังคม สังคมย่อมมีแต่ความเดือดร้อน เป็นหนี้เป็นสินกันมาก มีการทำผิดกฎหมาย บ้านเมืองมีโจรผู้ร้ายมากขึ้น ปรากฏการณ์ทางสังคมเช่นนี้ สาเหตุที่แท้จริงก็เนื่องมาจากปัญหาเศรษฐกิจ อันเป็นปัญหาที่สำคัญยิ่งในชีวิตประจำวันของมวลมนุษยชาติ ซึ่งมนุษย์ต้องดิ้นรนในแต่ละวันก็ไม่ใช่อื่นไกล ก็เพื่อปากเพื่อท้องที่เรียกว่าทำมาหากินนั่นเอง ในแง่ของเศรษฐกิจ การบริหารด้านนโยบายของรัฐบาล เป็นผลโดยตรงด้านเศรษฐกิจของประเทศ หากรัฐบาลวางนโยบายผิดพลาด ต่างชาติขาดความเชื่อมั่นในรัฐบาล ย่อมเกิดเป็นวิกฤตเศรษฐกิจตามมาอย่างแน่นอน

๔.๔ ขันติกับการแก้ปัญหาในชีวิตประจำวันมิติทางสังคม

มิติทางสังคมสำหรับสาเหตุจากปัญหาทางสังคม คือการขาดขันติความอดทน ทำให้ระบบทางสังคมขาดความเชื่อมั่น ทำให้สถานที่ต่างๆ กลายเป็นแหล่งจำหน่ายยาเสพติด เป็นต้น ถ้าจะให้ได้ผลดีทางฝ่ายรัฐบาลหรือชนชั้นบริหาร น่าจะได้จัดการแก้ไขให้ดีกว่าที่เป็นอยู่ทุกวันนี้ โดยรัฐบาลหรือผู้มีหน้าที่รับผิดชอบทางฝ่ายบ้านเมือง อาจจะแก้ด้วยการนำเอาธรรมะคือขันติความอดทนนำไปเป็นหลักในการทำงาน เมื่อเห็นว่าสิ่งแวดล้อมใดที่ขัดกับหลักศีลธรรมและจารีตประเพณีที่ดีงาม ก็จัดการให้เป็นไปในทางดีเสีย ก็จะเป็นอุบายวิธีแก้ไขที่ได้ผลมากทางหนึ่ง

หลักธรรมคำสั่งสอนตามหลักพระพุทธศาสนา เป็นสิ่งที่ทันสมัย เป็นวิทยาศาสตร์ และสามารถนำมาปรับใช้กับการดำรงชีวิต และการทำงานในปัจจุบัน ซึ่งก็มีหลักธรรมอยู่มากมายที่เหมาะสมกับภาวะผู้นำ แต่ผู้วิจัยนำเสนอขันติคือความอดทน ที่เห็นว่าเหมาะสมให้เข้ากับปัจจุบันได้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสถานการณ์ของความไม่แน่นอนในด้านต่างๆ ในปัจจุบันนี้ เรามาดูกันเรื่องของภาวะผู้นำบ้าง การวิเคราะห์เปรียบเทียบกับแนวคิด และหลักการของภาวะผู้นำในปัจจุบัน เราสามารถที่จะศึกษาหาความรู้ได้ และแทนที่เราจะต้องไปเรียนรู้เรื่องของภาวะผู้นำจากตำราตะวันตก เราจะได้หันกลับมาศึกษาจากหลักธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้ากันมากขึ้น

ทางสังคมต้องมีหลักผู้นำจากพระพุทธศาสนา ประการแรกคือบทบาทของผู้นำกับการสื่อสาร โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสถานการณ์ปัจจุบัน ไม่ว่าจะจากปัญหาทางด้านการเมือง เศรษฐกิจ ทำให้ผู้นำในองค์กรต่างๆ ต้องให้ความสำคัญกับการสื่อสาร ทั้งภายในและภายนอกองค์กร โดยภายใต้หลักขันติธรรมหรือวัดตา หรือเป็นผู้รู้จักพูด เป็นลักษณะของนักสื่อสาร หรือนักพูดที่ดีไว้ ๔ ประการด้วยกัน พูดแจ่มแจ้ง (อธิบายให้เข้าใจได้ชัดเจน) พูดจงใจ (พูดจนคนยอมรับและอยากจะทำ) พูดเร้าใจ (พูดให้เกิดความศรัทธา กระตือรือร้น) และพูดให้ร่าเริง (พูดให้เกิดความร่าเริง มีความหวังในผลดีและทางที่จะสำเร็จ) ทั้งหมดนี้ ก็ได้อาศัยขันติในการพิจารณา คืออดทนต่อการพูด คิดค้นทำอย่างไร ทำให้เกิดสิ่งเหล่านั้นได้อย่างสมบูรณ์ หลักขันติธรรมนั้นเป็นสิ่งที่ผู้นำควรยึดเป็นหลักธรรมในการบริหารงานเป็นประจำวันทั่วไปเลย โดยเฉพาะกับผู้อื่นไม่ว่าจะเป็นเพื่อนร่วมงาน ลูกน้อง หรือผู้มีส่วนเกี่ยวข้องต่างๆ กับองค์กร โดยเฉพาะบุคคลอื่นมีปัญหาทุกข์ เดือดร้อน ผู้นำก็ต้องมีความอดทน ใช้ปัญญาในการแก้ไขปัญหา ในขณะที่เดียวกันเมื่อบุคคลอื่นประสบความสำเร็จมีความสุข ก็จะแสดงความดีใจที่จะช่วยส่งเสริมสนับสนุน และยินดีในความสำเร็จของผู้อื่น ในช่วงสถานการณ์ปกตินั้นก็

ต้องคอยดูแลเอาใจใส่ให้บุคคลต่างๆ ในองค์กรมีความสุขในการทำงาน และสุดท้ายในการบริหารงาน ทุกอย่างผู้นำจะต้องมีความอดทน และความสามารถรักษาความเป็นกลาง ไม่ลำเอียง เข้าข้างใดข้างหนึ่ง ซึ่งหลักขั้นศีลธรรมนี้จะทำให้เกิดการสมบูรณ์ในการปกครอง ดังขั้นดีที่ท่านพุทธทาสได้เขียนเอาไว้ในหนังสืออริยศีลธรรม มีอยู่ ๓ อย่าง^{๓๙}

อย่างที่ ๑ สิ่งแรกก็คือความเป็นไปตามธรรมชาติ ซึ่งอยู่ในโลกนี้มีอะไรมาสัมผัส มาถูกต้อง ที่ต้องทำให้อดกลั้น เช่น ความร้อน ความหนาว เหลือบ ยุง ลม แดด อะไรก็ตามมันก็เป็นสิ่งที่จะต้องอดกลั้น ไม่ใช่ว่าจะปล่อยให้กัดหรือทรมานอยู่ตลอดเวลา แต่ว่าต้องอดกลั้นที่จะไม่ทำจิตใจให้มันเป็นทุกข์ ในเมื่อมันหลีกเลี่ยงไม่ได้ก็ต้องอดกลั้น แล้วก็แก้ไขให้ไปตามเรื่อง

อย่างที่ ๒ ยังมีความเจ็บไข้ได้ป่วย นี่ก็เป็นเรื่องที่จะต้องอดกลั้น ถ้าไม่รู้จักอดกลั้นหรือเฉยได้ ก็เท่ากับกินของแสลง ทำให้สูญเสียกำลังใจ หรือให้เป็นความรู้สึกเป็นทุกข์ทรมานที่เพิ่มขึ้นอีกส่วนหนึ่ง นี่ไม่มีประโยชน์อะไร จึงต้องอดกลั้นต่อความเจ็บไข้ได้ป่วย

อย่างที่ ๓ ที่อยู่ในโลกนี้ก็ยังมี อยู่รวมกันกับคนพาลหรือคนบ้าซึ่งหลีกเลี่ยงไม่ได้ ฉะนั้นคนพาลหรือคนบ้านั้นก็ย่อมทำอะไร ชนิดที่ต้องให้เราต้องอดกลั้นก็อดกลั้นได้ แม้คนดี ที่เขาเรียกกันว่าดีตามธรรมดานั้น ก็มีกิเลสถ้าเกิดก็คือคนบ้านั่นเอง แต่เป็นบ้าชนิดที่ไม่มีใครเรียกว่าคนบ้า ฉะนั้นคนมีกิเลสก็ย่อมล่วงเกินผู้อื่น บางทีก็ไปตำผู้อื่นหรือไปดูหมิ่นดูแคลนอะไรเขา มันก็ต้องเป็นเรื่องที่ต้องอดกลั้น การอดกลั้นนั้นดีกว่าที่จะไปเป็นเรื่องที่ต้องอดกลั้น การอดกลั้นนั้นดีกว่าที่จะไปเป็นคนบ้านั่นขึ้นมาเป็นคนดี ๒ แล้วก็ทะเลาะกันได้ฆ่ากันอย่างนี้

อย่างที่ ๔ นี้อดกลั้นสูงสุดอีกอย่างหนึ่ง ก็คืออดกลั้นต่อการบีบคั้นแห่งกิเลสของตนเอง ทุกคนมีกิเลส กิเลสมันต้องการตามประสากิเลส แล้วมันผิดทั้งนั้น เพราะฉะนั้นเราต้องอดกลั้นนับตั้งแต่ว่าอยากจะสูบบุหรี่ มันก็ต้องยอมอดกลั้น หรือว่าถ้าติดบุหรี่แล้วก็ต้องอดกลั้น เพื่อจะทิ้งมันเสีย นี่กิเลสตัวเล็กๆ มันก็ยังเป็นอย่างนี้ อยากไปคูหนึ่ง อยากไปคูละคร อยากกินเหล้าเมายา อยากไปแสวงหากามารมณ์ ด้วยอำนาจของกิเลสต่างๆ ก็ล้วนแต่เป็นเรื่องที่ต้องอดกลั้น อย่างนี้เรียกว่าอดกลั้นต่อการบีบคั้นของสิ่งที่เรียกว่ากิเลส เป็นการอดกลั้นสูงสุด

ปัจจุบันเรารับอิทธิพลในแนวคิดทางด้านการบริหารจากโลกตะวันตกมามากขึ้น ทำให้เรามักจะละเลยการนำหลักธรรมตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า มาปรับใช้กับการนำองค์กรของเรา แต่จริงๆ แล้วการนำหลักธรรม โดยเฉพาะอย่างยิ่งหลักขั้นศีลธรรมมาปรับใช้กับการบริหารองค์กรนั้น น่าจะเหมาะกับบริบทของประเทศไทยมากกว่า การนำหลักของตะวันตกมาใช้แต่เพียงอย่างเดียว จะต้องมีการประยุกต์ใช้ให้เข้ากับสังคมไทย

๔.๕ ขั้นดีกับการพัฒนาคุณภาพชีวิตและสังคม

การพัฒนาคุณภาพชีวิตในระดับโลกียะและโลกุตระ ที่ได้พบความสันติสุขนั้น เราจะต้องให้รู้เท่าทันเรื่องความทุกข์เสียก่อน เพราะความทุกข์เป็นเหตุให้มนุษย์ต้องประสบความยากลำบากอยู่ตลอดเวลา ทั้งทุกข์ทางกาย ทางใจ ทำให้การทำงานหรือการดำเนินชีวิตก็ขัดข้อง ถ้าหากเราได้เรียนรู้และศึกษาเกี่ยวกับเรื่องความทุกข์ หรืออริยสัจ ๔ นั้นเอง ให้แจ่มแจ้งแล้วนำไป

^{๓๙} พุทธทาสภิกขุ, อริยศีลธรรม, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมทาน, ๒๕๓๘), หน้า ๓๘๑-๓๘๒.

พิจารณาปฏิบัติ เมื่อดับทุกข์ได้สิ้นเชิงแล้ว จึงจะพบภาวะแห่งความสุขอันยอดเยี่ยม ซึ่งพระพุทธศาสนาเรียกว่านิพพาน (นิพพานปรโมสข)^{๕๐} เรื่องความทุกข์พระพุทธเจ้าตรัสเอาไว้มากที่สุด ดังพุทธพจน์ยืนยันว่า “อนุราธะในอดีตและปัจจุบัน เราสอนแต่เรื่องทุกข์ และความดับทุกข์เท่านั้น”^{๕๑} ความดับทุกข์นับว่าสำคัญที่สุดของพระพุทธศาสนา ซึ่งปรากฏครั้งแรกในปฐมเทศนาเรื่อง “ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร”^{๕๒} ซึ่งเป็นเรื่องความดับทุกข์ ความประทับใจกับสิ่งอันไม่เป็นที่รักก็เป็นทุกข์ ความพลัดพรากจากสิ่งอันเป็นที่รักก็เป็นทุกข์ ความไม่ได้สิ่งที่ปรารถนาก็เป็นทุกข์ และโดยย่อคือ อุปาทานชั้น ๕ เป็นทุกข์สมเด็จพะมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้จำแนกไว้ ๑๐ ประเภท คือ^{๕๓}

- ๑.) สภาวะทุกข์ ทุกข์ตามสภาพของสังขาร ได้แก่ ความเกิด ความแก่ ความตาย
- ๒.) ปกิณณกทุกข์หรือทุกข์จร คือ โสกะ (ความเศร้าโศก) ปริเทวะ (ความคร่ำครวญ ร้องไห้) ทุกขะโทมนัส (ความทุกข์ทางใจ) อุปายาส (ความคับแค้นใจ)
- ๓.) นิพัทธทุกข์ แปลว่าทุกข์เนื่องนิตย์ ได้แก่ ทุกข์อันเกิดจากความหนาว ความร้อน ความหิวกระหาย ปวดอุจจาระ ปวดปัสสาวะ
- ๔.) พยาธิทุกข์ หรือทุกข์เวทนาอันสืบเนื่องมาจากโรคภัยไข้เจ็บเบียดเบียน
- ๕.) สันตปาทุกข์ ทุกข์เพราะถูกไฟคือกิเลสให้เราร้อน เช่น ราคะ โทสะ โมหะ
- ๖.) วิปากทุกข์ ทุกข์อันเกิดจาวิบากหรือผลกรรม ได้แก่ การตกไปสู่อบาย
- ๗.) สหคตทุกข์ ทุกข์ไปด้วยกันหรือทุกข์กำกับกัน ได้แก่ ทุกข์อันมาจากโลกธรรม ๘ ประการ เช่น ลาภ ยศ สรรเสริญ สุข ความแปรปรวนจากสิ่งเหล่านี้กลายเป็นความทุกข์ บางทีเรียกว่า วิปริณามทุกข์
- ๘.) อาหารปริเยณฐิทุกข์ ทุกข์ในการหากิน หรือทุกข์เนื่องด้วยการเลี้ยงชีพ
- ๙.) วิวาทมูลกทุกข์ ทุกข์อันมีสาเหตุมาจากการทะเลาะวิวาทกัน ได้แก่ ความไม่เบาใจ ไม่โล่งใจ ความหวาดหวั่นซึ่งเกิดจากการทะเลาะกัน
- ๑๐.) ทุกข์ชั้นหรือทุกข์รวบยอด ได้แก่ ทุกข์อันเนื่องมาจากอุปาทานในชั้น ๕

นี่คือความทุกข์ที่เกิดขึ้นทั้งทางด้านร่างกายและจิตใจ มักจะทำให้เกิดโรคต่างๆ ที่เข้ามาเบียดเบียนบีบคั้นชีวิตจิตใจของเรา ให้เดือดร้อนกระวนกระวายอยู่ทุกวัน ดังพุทธพจน์ที่ว่า “คนที่อ้างว่าตัวเองไม่เคยป่วยเป็นโรคทางกายตลอดระยะเวลา ๑ ปี จนถึง ๑๐๐ ปี หรือยิ่งกว่านั้นก็ยังพอมืออยู่ข้าง แต่ผู้ที่จะอ้างว่าตัวเองไม่มีโรคทางใจ หรือไม่เคยป่วยทางใจตลอดระยะเวลาแม้เพียงครู่เดียวหาได้ยาก ยกเว้นท่านผู้หมดกิเลสแล้วเท่านั้น”^{๕๔} ซึ่งทุกวันนี้คนที่อายุ ๑๐๐ ปีหรือมากกว่านั้น ส่วนมากก็ทางด้านร่างกายมีพลาณามัยที่สมบูรณ์ดีอยู่แล้ว แต่เมื่อใดกิเลสได้เข้ามากระทบจิตใจแล้ว ถ้าหากเขาไม่มีขันติธรรมแล้ว ก็จะทำให้จิตใจป่วยขึ้นมา ร้อยยกระวนกระวายขึ้นได้ เมื่อเราไม่สามารถหลบหลีก

^{๕๐} ม.ม. (บาลี) ๑๓/๒๑๕/๑๙๑.

^{๕๑} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๔/๔๗๗.

^{๕๒} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๔/๒๑.

^{๕๓} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, **ธรรมวิจารณ์**, พิมพ์ครั้งที่ ๒๘, (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๑๒-๑๕.

^{๕๔} อ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๕๗/๒๑๗.

ความทุกข์ได้ ก็จะต้องหาวิธีการแก้ไขมาเยียวยา ป้องกันไม่ให้ความทุกข์เกิดขึ้นก็ต้องเข้าหาหลักธรรม มาเสริมปรุงแต่ง ให้กิเลสทั้งหลายดับสูญไปได้

ขั้นดีกับการพัฒนาคุณภาพชีวิตและสังคมในระดับต่างๆ เพื่อสันติสุข ซึ่งอยู่ในระดับโลก ภูมิภาคหรือโลกุตตระ ตามผู้วิจัยได้ศึกษาค้นคว้ามา ทุกข์ทั้งหลายทุกข์ในอริยสัจ ๔ แบ่งออกได้ ๑๑ ประการดังนี้^{๕๕}

๔.๕.๑ การพัฒนาชีวิตระดับโลกียะ

๑.) ความเกิดเป็นทุกข์ (ชาติ) การเกิดมีองค์ประกอบสำคัญ ๒ ส่วน คือส่วนที่เป็นรูปร่าง หรือเรียกว่ากาย กับส่วนที่เป็นนามเช่น จิต เวทนา ฯลฯ นอกจากนั้นยังมีธรรมชาติอีกอย่างหนึ่ง ทำหน้าที่เชื่อมต่อการรับรู้สิ่งต่างๆ เรียกว่า อายตนะ ทางตากก็เห็นรูป ทางหูก็ได้ยินเสียง ทางจมูกก็ดมกลิ่น เป็นต้น นอกจากจะได้รับความทุกข์เพราะมีเรื่องบางอย่างคอยเบียดเบียนทางกายและทางจิตแล้ว สิ่งแวดล้อมทางตา ทางหู หรือทางสุดตมกลิ่นที่ไม่ดีล้วนเป็นสาเหตุแห่งทุกข์

๒.) ความชราเป็นทุกข์ (ชรา) หมายถึง เมื่อกระบวนการเกิดปรากฏขึ้นแล้ว สิ่งที่ไม่เปลี่ยนแปลงตามกระแสความสืบเนื่องแห่งชีวิตติดตามมาเป็นเงาตามตัวตั้งแต่แรกเกิด ได้แก่ ความเปลี่ยนแปลงทางชีวภาพ อาทิ ความแก่ ฟันหลุด ผมหงอก ผิวหนังเหี่ยวย่น ปรากฏการณ์เหล่านี้ก็เป็นอาการของความทุกข์

๓.) ความตายเป็นทุกข์ (มรณะ) ต่อเนื่องจากความชรา ซึ่งร่างกายแก่คร่ำแล้วเราก็ต้องเคลื่อนไป ทำลายไป ทอดทิ้งร่างกายไป สิ้นสุดกระบวนการสืบต่อชีวิต ซึ่งเป็นทุกข์หนักหรือเรียกว่า ความกลัวตายก็เป็นทุกข์

๔.) ความเศร้าโศกเป็นทุกข์ (โศกยะ) หมายถึง ผู้ที่ถูกเหตุแห่งทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่ง กระทบกระแทง แล้วเกิดความเสื่อมก็เศร้าโศกเสียใจ ประสบกับความแห้งแล้งหมดความหวังและกำลังใจ เพราะไต่เต้าไม่ถึงเป้าหมายสูงส่งของตน เกิดความทุกข์เพราะท้อแท้สิ้นหวัง

๕.) ความร้องไห้คร่ำครวญเป็นทุกข์ (ปริเทวะ) หมายถึง ทุกข์อันเนื่องมาจากประสบกับความสูญเสียครั้งใหญ่ในชีวิต สูญเสียสิ่งอันเป็นที่รัก ปล่อยวางไม่ได้

๖.) ความทุกข์ (ทุกข์) หมายถึง ทุกข์ทางกาย เช่น ความเจ็บไข้ได้ป่วย ความเดือดร้อน รำคาญจากสิ่งสัมผัสสร้างกาย

๗.) ความทุกข์ทางใจ (โทมนัส) หมายถึง ทุกข์ซึ่งเกิดจากสภาพแวดล้อมทั้งหลาย ไม่อาจตอบสนองอารมณ์สมหวังตั้งใจ

๘.) ความคับแค้นเป็นทุกข์ (อุปายาส) ความคับแค้นมีสาเหตุโดยตรงจากการกระทบกระแทง แต่ยังไม่มีโอกาสได้ระบายความคับแค้นนั้น หรือภาวะของบุคคลผู้ประกอบด้วยความเสื่อมอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น ผู้มีตำแหน่งใหญ่โตถูกเหยียดหยาม เราเป็นผู้ร้น้อยไม่สามารถตอบสนองอารมณ์ขุนเคืองของตน กับบุคคลเช่นนั้นได้นี้ก็เป็นทุกข์

^{๕๕} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๒๐-๑๓๑/๑๑๘-๑๒๐.

๙.) การประสบกับอารมณ์อันไม่เป็นที่รักเป็นทุกข์ หมายถึง การอยู่ร่วมหรือคลุกคลีกับอารมณ์อันไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่ปรารถนา ไม่ทำให้เกิดความพึงพอใจ เช่น รูป เสียง กลิ่น ฯลฯ ซึ่งพิจารณาแล้วไม่ก่อให้เกิดความยินดี หรือผลกระทบเชิงลบที่มาจากบุคคลผู้เป็นอรัง

๑๐.) การพลัดพรากจากอารมณ์อันเป็นที่รักเป็นทุกข์ หมายถึง ปรารถนาจะได้รับประโยชน์เกื้อกูล หรือความผาสุกจากเครือญาติอันมีมารดา บิดา พี่ชาย น้องชาย พี่สาว น้องสาว หรือจากมิตรสหาย เป็นต้น ความคาดหวังเหล่านี้กลับล้มเหลวสิ้นเชิงจึงกลายเป็นทุกข์

๑๑.) การไม่ได้สิ่งที่ต้องการเป็นทุกข์ วิถีชีวิตของเราในวันหนึ่งๆ ประสบกับสิ่งต่างๆ มากมายหลายอารมณ์ เช่น พบกับความเจ็บไข้ได้ป่วย พบกับความแก่ชรา หรือเสียใจร้องไห้เพราะคนที่เรารักมีอันต้องจากไปโดยไม่มีเยื่อใย เป็นต้น แล้วเราก็ไม่อยากจะป่วย ไม่อยากตาย หรือไม่อยากเสียใจ แต่สิ่งเหล่านี้กลับไม่เป็นไปตามความต้องการของเราจึงกลายเป็นทุกข์

การพัฒนาชีวิตระดับโลกียะ จะต้องประกอบด้วยความเห็นที่ถูกต้อง ซึ่งเรียกว่า สัมมาทิฐิ ซึ่งผู้วิจัยจะแยกแแจกแจงสัมมาทิฐิอยู่ระดับโลกียะและโลกุตระ โดยตามหลักพุทธธรรมของพระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต) ดังต่อไปนี้^{๔๖}

โลกียะสัมมาทิฐิ ความเห็นชอบระดับโลกีย์ คือยังเนื่องในโลกขึ้นต่อโลก ได้แก่ ความเห็น ความเชื่อ ความเข้าใจเกี่ยวกับโลกและชีวิต ที่ถูกต้องตามหลักแห่งความดี เป็นไปตามครรลองคลองธรรมหรือสอดคล้องกับศีลธรรม โดยทั่วไปสัมมาทิฐิประเภทนี้เกิดจากปรโตโฆสะ คือปัจจัยฝ่ายภายนอกหรือองค์ประกอบทางสังคม ด้วยอาศัยศรัทธาเป็นเครื่องเชื่อมโยงหรือชักนำ เฉพาะอย่างยิ่งเกิดจากการหล่อหลอมกลมกลืนของสังคม เช่น การอบรมสั่งสอนทรงศีลธรรม การถ่ายทอดทางวัฒนธรรม เป็นต้น แม้สัมพันธ์กับโยนิโสมนสิการก็มักเป็นโยนิโสมนสิการแบบเร้ากุศล ทิฐิระดับนี้เป็นเรื่องเกี่ยวกับคุณค่า เช่นว่า ดี ชั่ว ถูก ผิด อะไรมากกว่า อะไรเลวกว่า ควรจะเป็น ไม่ควรจะเป็น หรือว่าน่าเป็น ไม่น่าเป็น อย่างไร เป็นต้น ตลอดจนหลักความเชื่อหลักความเห็นต่างๆ ที่จะรักษาคุณค่าที่พึงามถูกต้องไว้ เพราะเหตุที่เกิดจากการหล่อหลอมของสังคม มีการถ่ายทอดโดยปรโตโฆสะ ทิฐิประเภทนี้จึงมีลักษณะเป็นหลักการ กฎเกณฑ์ มาตรฐาน ความเชื่อถือ ชนิดที่มนุษย์ปรุงแต่งสร้างสรรค์ หรือบัญญัติวางกันขึ้น เป็นของซ้อนเข้ามา หรือต่างหากจากกฎธรรมดาของธรรมชาติอีกทีหนึ่ง

ดังนั้นจึงมีลักษณะของความเป็นโลกียะ คือมีรายละเอียดข้อปลีกย่อยผิดแปลกแตกต่างกันออกไปตามกาลเทศะ เปลี่ยนแปลงได้ตามอิทธิพลของสภาพแวดล้อมและความเป็นไปของสังคม ทิฐิจำพวกข้อถูกใจ ความใฝ่นิยม หรือค่านิยมทั้งหลายล้วนรวมอยู่ในทิฐิประเภทโลกียะทั้งสิ้น อย่างไรก็ตาม ถึงแม้ว่ารายละเอียดข้อปลีกย่อยของทิฐินี้ จะเปลี่ยนแปลงต่างกันไปได้ตามถิ่นฐานและกาลสมัย แต่ก็มีหลักกลางสำหรับวัดความเป็นสัมมาทิฐิ คือความสอดคล้องกับหลักกรรมหรือกฎแห่งกรรม เพราะหลักกรรมเป็นกฎธรรมดาหรือหลักความจริง ที่รองรับความเป็นไปแห่งพฤติกรรมทั้งหมดของมนุษย์

โดยนัยนี้ โลกียสัมมาทิฐิ จึงมีกฎธรรมชาติดองรับอยู่ หรือสอดคล้องกับความจริงของธรรมชาติ และด้วยเหตุนี้บางครั้งท่านจึงจำกัดความหมายของโลกียสัมมาทิฐิ โดยระบุลงไปได้แก่

^{๔๖} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), พุทธธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๑), หน้า ๗๓๗-๗๔๐.

กัมมัฏฐกตญาณ^{๔๗} คือความรู้ว่าคนมีกรรมเป็นของตน หรือรู้ว่าชีวิตเป็นไปตามกฎแห่งกรรม หรือพูดอีกอย่างหนึ่งคือรู้หรือเชื่อว่า พฤติกรรมและผลสืบเนื่องจากพฤติกรรมทั้งหลายของมนุษย์ เป็นไปตามกฎธรรมดาของความสัมพันธ์สืบทอดแห่งเหตุปัจจัย โลกียสัมมาทิฏฐินี้จึงส่องถึงค่านิยมพื้นฐาน เช่น ความรับผิดชอบต่อการกระทำของตน ความใฝ่ผลสำเร็จที่เกิดจากการกระทำ หรือความเพียรพยายาม ความสามารถ และสติปัญญาของตนเอง

ความรู้จักพึ่งตนเองและการช่วยเหลือกัน ด้วยเรี่ยวแรงกำลังของมนุษย์เองเป็นต้น พึงสังเกตด้วยว่าความรู้เกี่ยวกับกรรมในระดับนี้ เป็นเพียงความเชื่อที่สอดคล้องกับกฎแห่งกรรม หรือรู้ว่ามนุษย์จะเป็นไปตามกฎแห่งกรรมนั้นเท่านั้น ยังมีไม่เป็นการรู้เข้าใจตัวกฎหรือหยั่งรู้ถึงความเป็นไปตามเหตุปัจจัยนั้นโดยตรง ทั้งนี้เพราะความรู้ความเข้าใจที่ยังถึงตัวกฎหรือเหตุปัจจัยโดยตรง ย่อมจัดเข้าในจำพวกโลกุตตรสัมมาทิฏฐิ ซึ่งเป็นข้อต่อไป นอกจากนี้อาจวัดความเป็นโลกียสัมมาทิฏฐิด้วยวิธีพูดอย่างอื่นอีก เช่นว่า ทิฏฐิชนิดที่เกื้อกูล เป็นไปเพื่อประโยชน์สุขแก่ชีวิตและสังคม หรือว่าทิฏฐิชนิดที่ทำให้ก้าวหน้าไปในมรรคได้ คือส่งผลแก่องค์มรรคข้ออื่นๆ ได้ ตั้งแต่ช่วยให้เกิดสัมมาสังกัปปะ เป็นต้น และในเมื่อเป็นความรู้ความเข้าใจที่สอดคล้องกับความเป็นจริงตามธรรมดาของธรรมชาติ โลกียสัมมาทิฏฐินี้จึงอาจเชื่อต่อให้ก้าวไปยังโลกุตตรสัมมาทิฏฐิได้ด้วย

เมื่อพระสัมมาสัมพุทธเจ้าประทับอยู่ ณ พระวิหารเชตวัน พระนครสาวัตถี ทรงปรารภการเสด็จออกบรรพชาอันยิ่งใหญ่ (ในอดีตของพระองค์) จึงทรงนำอดีตนิทานเรื่อง “เตมียขาดก” มาตรัสเล่าว่า เมื่อพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพระราชโอรสของพระเจ้ากรุงพาราณสี ในเวลาทรงพระเยาว์ ทรงเห็นพระราชบิดารับสั่งพิพากษาลงโทษพวกโจรแล้ว ทรงระลึกอดีตชาติได้ว่าพระองค์เคยเป็นพระราชา และพิพากษาลงโทษคนเช่นนี้มาแล้ว และต้องไปเสวยผลกรรมในนรกเป็นเวลานาน ในชาตินี้จึงไม่ปรารถนาจะครองราชย์สมบัติ จึงทรงสร้างทำเป็นคนใบ้ หูหนวก และง่อยเปลี้ย ไม่ว่าจะมามีเรื่องอันใดเกิดขึ้น เราก็จะไม่ละความตั้งใจเป็นอันขาด ตลอดเวลา ๑๖ ปี ด้วยความทุกข์ทรมาน

ต้องใช้ความอดทนมาต่อสู้อกับการเป็นอยู่ แม้จะถูกทดลองด้วยวิธีการต่างๆ แต่ก็ไม่ยอมเจรจาพระราชบิดาจึงรับสั่งให้นำไปฝังในป่าช้า พระเตมียได้โอกาสจึงได้สอนนายสารถิ แล้วอธิษฐานเพศเป็นบรรพชิต ต่อมาพระราชบิดาและชาวพระนครก็ได้ออกบวชตามด้วยเป็นจำนวนมาก ทรงเตือนมหาชนทั้งหลายว่า

... ควรรักษาความเพียรเสียในวันนี้ ใครเล่าจะพึงรู้ได้ว่า ความตายจะมีในวันพรุ่งนี้ เพราะความอ่อนผันกับพญามัจจุราช ที่มีเสนาหมู่ใหญ่นั้นไม่มีแก่เราทั้งหลายเลย^{๔๘}

๔.๕.๒ การพัฒนาชีวิตระดับโลกุตตระ

โลกุตตรสัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบระดับโลกุตตระ คือเหนือโลก ไม่ขึ้นต่อโลก ได้แก่ความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับโลกและชีวิตถูกต้องตามความเป็นจริง หรือรู้เข้าใจตามสภาวะของธรรมชาติ พูดง่ายๆ ว่ารู้เข้าใจธรรมชาตินั่นเอง สัมมาทิฏฐิประเภทนี้เกิดจากโยนิโสมนสิการ ซึ่งเป็นองค์ประกอบภายในหรือปัจจัยภายในตัวบุคคล ปรโตโฆสะที่ดีหรือกัลยาณมิตรอาจช่วยได้เพียงด้วยการกระตุ้น ให้บุคคลนั้นใช้โยนิโสมนสิการแล้วรู้เห็นเข้าใจเอง หมายความว่าสัมมาทิฏฐิประเภทนี้ไม่

^{๔๗} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๘๒๒/๔๔๓.

^{๔๘} ชู.ชา. (ไทย) ๒๘/๑๒๑/๒๐๒.

อาจเกิดขึ้นได้เพียงด้วยการรับฟัง แล้วเชื่อตามคนอื่นด้วยศรัทธา เพราะต้องเป็นการรู้จักที่ตัวสภาวะเอง ต้องเอาธรรมชาตินั่นเองเป็นข้อพิจารณาโดยตรง และด้วยเหตุนี้จึงไม่มีลักษณะเป็นหลักการกฎเกณฑ์ ข้อยึดถือที่ปรุงแต่งหรือบัญญัติวางซ้อนเพิ่มขึ้นมาต่างหากจากธรรมชาติของธรรมชาติ และจึงเป็นอิสระจากการหล่อหลอมของสังคม ไม่ขึ้นต่ออิทธิพลของสภาพแวดล้อมที่เปลี่ยนแปลงไป เป็นการเกี่ยวข้องกับธรรมชาติเองแท้ๆ ซึ่งมีสภาวะและธรรมชาติเสมอเหมือนกันทุกถิ่นฐานทุกกาลสมัย

โดยนัยนี้สัมมาทิฐิประเภทนี้จึงมีลักษณะเป็นโลกุตระ คือไม่ขึ้นต่อกาล ไม่จำกัดสมัย เป็นความรู้ความเข้าใจอย่างเดียวกัน เป็นสำหรับปรีชาญาณและความหลุดพ้นในทุกถิ่นทุกกาลเสมอเหมือนกัน สัมมาทิฐิตามความหมายอย่างที่สองนี้ที่ท่านจัดเป็นโลกุตระนั้น หมายเอาเฉพาะที่เป็นความรู้ความเข้าใจชัดเจนแจ่มแจ้ง ถึงขั้นเป็นมรรคเป็นผลทำให้เป็นอริยบุคคลเท่านั้น แต่กระนั้นก็ตาม สัมมาทิฐิที่เป็นมรรคเป็นผลนั้น ก็สืบเนื่องไปจากสัมมาทิฐิแบบเดียวกันที่เป็นของปุถุชนนั่นเอง ดังนั้นจึงขอเรียกสัมมาทิฐิตามความหมายอย่างที่สองนี้ ชั้นที่เป็นของปุถุชนว่าสัมมาทิฐิแนวโลกุตระ

พึงเห็นความสำคัญของสัมมาทิฐิที่เป็นโลกุตระนี้ว่า เป็นธรรมที่มีผลลึกซึ้งกว่าโลกียสัมมาทิฐิมาก สามารถทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงในบุคลิกภาพ อย่างที่เรียกว่าถอนรากถอนโคน สัมมาทิฐิระดับนี้เท่านั้นจึงกำจัดกิเลสได้ มิใช่เพียงกด ช่ม หรือทับไว้ และทำให้เกิดความมั่นคงในคุณธรรมอย่างแท้จริง ไม่แกว่งไกวโอนไปตามค่านิยมที่สังคมหล่อหลอม เพราะมองความจริงผ่านทะลุเลยระดับสังคมไปถึงสภาวะธรรมที่อยู่เบื้องหลังแล้ว จึงไม่เดินสายไปกับภาพปรุงแต่งในระดับสังคม ความที่ว่าในตอนนี้ มีความหมายสำคัญในแง่ของการศึกษาด้วย เพราะจะเป็นข้อพิจารณาเกี่ยวกับพัฒนาการของบุคคลว่าควรจะมีสัมพันธกับสังคมและธรรมชาติอย่างไร ควรได้รับอิทธิพลหรือได้รับประโยชน์จากสังคมและชาตินั้นแค่ไหนเพียงไร

อนึ่งดังที่ทราบอยู่แล้วว่า สัมมาทิฐิแนวโลกุตระเกิดจากโยนิโสมนสิการ โยนิโสมนสิการจึงมีบทบาทสำคัญในเรื่องนี้ ซึ่งควรย้ำไว้อีกครั้งหนึ่งว่า ตามปกติพฤติกรรมของมนุษย์ปุถุชนจะเป็นไปตามอำนาจของค่านิยม ที่เกิดจากการหล่อหลอมทางสังคม เช่น ละเว้นการกระทำไม่ดีอย่างนั้น และการกระทำที่ดีอย่างนี้ ตามคำอบรมสั่งสอนบอกเล่าถ่ายทอดเล่าเรียนหรือจดจำแบบอย่าง

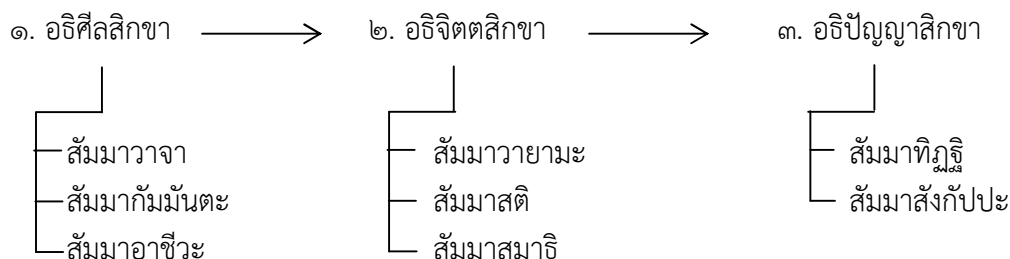
ถ้าเมื่อใดปุถุชนไม่ตกอยู่ในอำนาจของค่านิยมเช่นนั้น เขาก็จะตกเป็นทาสของตัณหาที่เรียกกันในสมัยใหม่ว่าอารมณ์ของตนเอง แต่โยนิโสมนสิการช่วยให้หลุดพ้นได้ทั้งจากอิทธิพลของค่านิยมทางสังคม และจากความเป็นทาสแห่งตัณหาหรืออารมณ์กิเลสของตนเอง ทำให้มีพฤติกรรมอิสระที่เป็นไปด้วยปัญญา จึงอาจพูดสรุปได้ว่าปุถุชนจะคิดจะทำการใดๆ ก็ตาม หากขาดโยนิโสมนสิการเสียแล้ว ย่อมตกอยู่ในอำนาจของค่านิยมจากภายนอก เปิดโอกาสให้กิเลสตัณหาซึ่งอยู่ในจิตใจหรือที่มักเรียกกันว่าสันดาน ออกมาทำร้ายบุคคลอื่นให้ได้รับความเสียหาย และยังได้รับความทุกข์จากกิเลสของตนเอง เมื่อใดมีโลกุตระสัมมาทิฐิเมื่อนั้นเขาก็จะหลุดพ้น จากอำนาจปรุงแต่งของสังคมได้อย่างแท้จริง เมื่อใดที่โลกุตระกลายเป็นสัมมาทิฐิ เมื่อนั้นก็จัดเป็นปัญญาหรือไวพจน์คำหนึ่งของปัญญา^{๔๙}

^{๔๙}ช.ม. (ไทย) ๒๙/๔๙/๕๑; อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๕๘๑/๓๒๐.

แม้ว่าในขั้นแรกเริ่มสัมมาทิฏฐินั้นจะยังเป็นเพียงความเห็นหรือความเชื่ออยู่ ทั้งนี้เพราะความเห็นหรือความเชื่อนั้นสอดคล้องกับความเป็นจริง มีความเข้าใจตามสภาวะหรือตามเหตุปัจจัยเป็นที่อ้างอิง เริ่มเดินทางออกจากอำนาจครอบงำของอวิชชาและตัณหา ต่อจากนั้นไป แม้ว่าความเห็นหรือความเชื่อนั้นจะกลายเป็นความรู้ความเข้าใจ อย่างชัดเจนแจ่มแจ้งที่เรียกว่าญาณแล้ว ก็ยังคงเรียกด้วยชื่อเดิมว่าสัมมาทิฏฐิได้เรื่อยไป เพื่อสะดวกในการมองเห็นความเจริญเติบโตหรือองคฺงามที่ต่อเนื่องกัน โดยนัยนี้สัมมาทิฏฐิจึงมีความหมายกว้างขวาง คลุมตั้งแต่ความเห็นและความเชื่อถือถูกต้อง ไปจนถึงความรู้ความเข้าใจตามสภาวะที่เป็นจริง การพัฒนาชีวิตระดับโลกุตตระที่เป็นของพระอริยะ นั้นก็คือมรรคที่ประกอบด้วยองค์ ๘ ทางอันประเสริฐ ๘ อย่างมีดังนี้^{๕๐}

๑.) สัมมาทิฏฐิ	เห็นชอบ
๒.) สัมมาสังกัปปะ	ดำริชอบ
๓.) สัมมาวาจา	วาจาชอบ
๔.) สัมมากัมมันตะ	กระทำชอบ
๕.) สัมมาอาชีวะ	เลี้ยงชีพชอบ
๖.) สัมมาวายาพะ	พยายามชอบ
๗.) สัมมาสติ	ระลึกชอบ
๘.) สัมมาสมาธิ	จิตมั่นชอบ

มรรคมีองค์ ๘ จัดเป็นสิกขา ๓ ได้แก่ ศีล สมาธิ ปัญญา หรือเรียกว่า อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา อธิปัญญาสิกขา^{๕๑}

คำว่า ไตรสิกขา แปลว่า สิกขา ๓ คำว่า สิกขา แปลว่า การศึกษา การสำเนียง การฝึก ฝึกปรือ ฝึกอบรม ได้แก่ข้อปฏิบัติที่เป็นหลักสำหรับฝึกอบรมกาย วาจา จิตใจ และปัญญา ให้เจริญงกงามยิ่งขึ้นไป จนบรรลุจุดหมายสูงสุดคือความหลุดพ้นหรือนิพพาน^{๕๒} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต) ได้ อธิบายเอาไว้ดังนี้

อธิศีลสิกขา คือเป็นสภาพแวดล้อมทั้งทางวัตถุและทางสังคม ที่ปิดกั้นโอกาสในการทำชั่ว และส่งเสริมโอกาสในการทำดี เฉพาะอย่างยิ่งการจัดระเบียบชีวิตและระบบสังคม โดยวาง

^{๕๐}ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๘/๔๐๗.

^{๕๑}พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๑), หน้า ๖๐๓.

^{๕๒}พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม, เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๐๓.

หลักเกณฑ์ กฎข้อบังคับ บทบัญญัติต่างๆ เพื่อควบคุมความประพฤติของบุคคล จัดกิจการของส่วนรวม ส่งเสริมความอยู่ร่วมกันด้วยดี ปิดกั้นโอกาสสำหรับการทำชั่ว และส่งเสริมโอกาสสำหรับทำความดี เรียกว่าๆ ด้วยคำศัพท์ทางพระศาสนาว่า วินัย ซึ่งพึงจัดวางขึ้นให้เหมาะกับความมุ่งหมายของชุมชนหรือสังคมระดับนั้นๆ เช่น วินัย ที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติสำหรับภิกษุสงฆ์และภิกษุณีสงฆ์ มีทั้งข้อกำหนดเกี่ยวกับความประพฤติส่วนตัว ของภิกษุและภิกษุณีแต่ละรูป

การจัดแบ่งปันรายได้หรือเฉลี่ยทุนทรัพย์ มิให้มีคนขัดสนยากไร้ในแผ่นดินเป็นต้น วินัยที่จะสร้างเสริมศีลสำหรับสังคมวงกว้างนี้ ถ้าจะพูดตามภาษาปัจจุบันก็คือ ระบบการปกครองทั้งบริหาร นิติบัญญัติ และตุลาการ ระบบเศรษฐกิจ ระบบแบบแผนทางขนบธรรมเนียมประเพณีวัฒนธรรม ตลอดจนระบบการทางสังคมอย่างอื่น ๆ รวมทั้งส่วนปลีกย่อยที่สำคัญ เช่น วิธีอำนาจหรือไม่อำนาจ โอกาสเกี่ยวกับแหล่งเรณูธรรม สถานอบายมุข สิ่งเสพติด การประกอบอาชีพการงานต่างๆ และมาตรการเกี่ยวกับการงานอาชีพ เป็นต้น

อธิจิตต์หรือสมาธิ ว่าโดยระดับสูงสุดหรือเต็มรูปก็ได้แก่สมถวิธี หรือวิธีบำเพ็ญกรรมฐาน (ฝ่ายสมณะ) แบบต่างๆ ซึ่งมากอาจารย์มากสำนักปฏิบัติได้เพียรจัดเพียรกำหนดกันขึ้น และวิวัฒนาการเรื่อยมาในประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา ดังที่ปรากฏเป็นแบบแผนในชั้นอรรถกถา แล้วขยายและดัดแปลงต่อๆ กันมา แต่เมื่อมองอย่างกว้าง ให้คลุมไปทุกระดับก็ย่อมกินความถึงวิธีการและอุปกรณ์ทั้งหลาย ที่ช่วยชักจูงใจของคนให้สงบ ให้มีจิตใจยึดมั่นและมั่นคงในคุณธรรม เร้าใจให้ฝึกฝน และมีวิริยะอุตสาหะในการสร้างคามดีงามยิ่งขึ้นไป ตลอดจนอุบายวิธีต่างๆ ที่จะช่วยส่งเสริมคุณภาพจิตของคน เช่น การมีสถานที่พักผ่อนหย่อนใจอันสงบร่มรื่น ชักจูงความคิดไปทางที่ดีงาม การสร้างบรรยากาศในสถานที่อยู่อาศัย ในที่ทำงาน สถานประกอบอาชีพ เป็นต้น ให้สดชื่นแจ่มใส ประกอบด้วยเมตตา กรุณา ชวนให้อยากทำแต่ความดี และทำให้มีคุณภาพจิตประณีตยิ่งขึ้น กิจกรรมต่างๆ ที่ปลูกเร้าคุณธรรม การส่งเสริมกำลังใจ การทำความดี ความมีอุดมคติ และการฝึกจิตใจให้เข้มแข็งหนักแน่นมั่นคงมีสมรรถภาพสูง

อธิปัญญา ว่าโดยรูปศัพท์ที่เคร่งครัด ก็คือวิปัสสนาภาวนา ซึ่งมีวิวัฒนาการในด้านวิธีฝึกปฏิบัติ จนเป็นแบบแผนทำนองเดียวกับสมถวิธี แต่เมื่อมองให้กว้างตามสาระและความมุ่งหมาย เรื่องของปัญญาก็ได้แก่กิจการฝึกปรือความรู้ความคิด ซึ่งเรียกกันว่าการศึกษเล่าเรียนทั้งหมด ที่อาศัยกัลยาณมิตรโดยเฉพาะครูอาจารย์มาช่วยถ่ายทอดอสุตตะ (ความรู้แบบรับถ่ายทอด หรือแบบเล่าเรียนสดับฟัง) และความชัดเจนในศิลปะวิทยาต่างๆ เริ่มแต่วิชาชีพ (เรื่องระดับศีล) เป็นต้นไป แต่การที่จะเป็นอธิปัญญาได้นั้น เพียงความรู้ความชัดเจนในวิชาชีพและวิทยาการต่างๆ หาเพียงพอไม่ ผู้สอนพึงเป็นกัลยาณมิตรที่สามารถสร้างศรัทธา และสามารถชี้แนะให้ผู้เรียนเป็นคนรู้จักคิดเองได้ อย่างน้อยทำให้เขามีความเห็นชอบตามคลองธรรม และถ้าสามารถทำได้ยิ่งกว่านั้น ก็ให้เขารู้จักมองโลกและชีวิตอย่างรู้เท่าทันความจริง ที่จะให้วางใจวางท่าที่มีความสัมพันธ์กับสิ่งทั้งหลาย อย่างถูกต้องดำเนินชีวิตด้วยปัญญา เป็นผู้มีการศึกษาชนิดที่ขัดเกลากิเลสและแก้ทุกขีได้ สามารถทำประโยชน์แก่ผู้อื่นพร้อมกับที่ตนเองมีจิตใจเป็นสุข

เมื่อจิตใจแน่วแน่ก็คิดอะไรๆ ได้อย่างจริงจัง ความคิดก็ฟุ้งง่วนได้ผล มีความมั่นใจในตนเอง จิตใจก็แน่วแน่ มั่นคงหนักแน่น เมื่อจิตใจแน่วแน่ก็ปลาทปล้อมมีความสุข หรือปลอดโปร่งผ่องใส เมื่อใจโปร่งความคิดก็โล่งและฉับไว หรือเมื่อไม่ได้มีเรื่องราวเบียดเบียนเป็นเวรภัยกันใคร ใจก็ไม่ขุ่นมัว

ไม่กระทบกระเทือนความติดขัด เมื่อใจไม่ขุนมัวไม่มีแฉ่งมีงอน จะพิจารณาเรื่องราวก็มองเห็นชัดถูกต้อง ไม่เขวไม่ล่าเอียงตั้งนี้เป็นต้น ถ้าไม่มีจิตแน่วแน่แล้วทำอะไรก็ติดขัดไม่ทุกอย่าง มันจะเกิดความทุกข์ขึ้นมา จะปฏิบัติธรรมหรือทำงานดำเนินไปต่อก็จะไม่มีกำลังใจ ฉะนั้นจะมีกำลังใจหรือไม่ก็ขึ้นอยู่กับ การนำขั้นศีลธรรม มาช่วยให้จิตใจของเราแน่วแน่ดำเนินต่อไปได้

เมื่อไม่ถือเอามูลฐานแห่งความโลภเป็นต้น ด้วยสามารถแห่งการยังความเป็นอนุสูลให้ สำเร็จ แล้วถือเอา (มูลฐาน) ด้วยอำนาจแห่งการยังความเป็นธรรมที่ประดิษฐานไว้อย่างดีแล้ว ให้ สำเร็จอย่างนี้ก็ไม่มีความโทษอะไร เพราะว่าธรรมทั้งหลายที่ได้เหตุและปัจจัยแล้ว จะประดิษฐานมั่นคง เหมือนต้นไม้ที่มีรากแผ่ไพศาล ส่วนธรรมที่เว้นจากเหตุจะไม่ประดิษฐานมั่นคง เหมือนงาและสาหร่าย มีพิษเป็นต้น เพราะฉะนั้นกิเลสทั้ง ๓ อย่าง จึงชื่อว่าเป็นอนุสูลมูล เพราะเป็นมูลเหตุที่เป็นอุปการะแก่ออกุศลธรรมทั้งหลาย โดยความหมายมีเหตุเป็นต้น แต่เพราะเหตุที่จิตตูปาทที่เป็นอกุศลที่พ้นจาก กิเลส ที่เป็นรากเหง้าย่อมไม่มี ฉะนั้นพึงทราบด้วยกิเลสที่เป็นมูลทั้ง ๓ พระองค์ทรงแสดงคลุมเอา กองอกุศลทั้งหมดไว้ การบังคับตนเองเป็นที่ยอมรับกันแล้วว่า ภาวะผู้นำต้องใช้ความวิริยะอุตสาหะ เป็นอย่างมากจึงจะสำเร็จได้ ต้องรู้จักควบคุมตนเองเพื่อให้สภาวะอารมณ์ดำเนินไปได้อย่างต่อเนื่อง และบรรลุผลในที่สุด ด้วยเหตุนี้ผู้นำจึงควรมีความอดทน ไม่เบื่อง่าย รู้จักประมาณตน รู้กำลังและ ขอบเขตความสามารถของตนด้วย สิ่งต่างๆ ไม่ว่าจะทางกิเลสยั่วยวที่มาจากกายตนะภายในภายนอกมา กระทบ ดังกล่าวจะเป็นส่วนหนึ่งที่ช่วยให้ขั้นศีลของภาวะผู้นำประสบความสำเร็จได้

ความสันติสุขจะเกิดขึ้นในโลกนี้ได้ สมาชิกในโลกจะต้องปฏิบัติตามหลักธรรมคำสอนทาง พระพุทธศาสนา ชาวพุทธจะต้องมีการพัฒนาเพื่อปรับสภาพแห่งตน ให้ก้าวไปสู่ความเป็นวิถีชีวิต ไม่ควรหยุดอยู่แค่พิธีกรรม เช่น การเรียนรู้ การจำพระธรรมคำสอนได้ สามารถที่จะพูดได้ นำไปสอน ไปเผยแผ่ได้ ซึ่งก็เป็นเรื่องที่ดีแต่ก็ยังไม่เพียงพอ ชาวพุทธต้องเป็นผู้ที่ปฏิบัติตามหลักธรรมทางศาสนา ให้เป็นวิถีชีวิต คือการดำเนินชีวิตที่ประกอบด้วยธรรม ให้ครอบคลุมทั้งการกระทำ คำที่พูด ตลอดทั้ง อารมณ์ที่นึกคิด เพราะหลักคำสอนเป็นคำสอนที่เน้นการกระทำ หรือหลักกรรมเชื่อในเรื่องทำดีได้ดี ทำ ชั่วได้ชั่ว สอนให้มีวิริยะ มีความพากเพียรพยายามในการทำความดี สอนให้รู้จักคิดวิเคราะห์ จำแนกแยกแยะ ไม่มองความจริงเพียงด้านเดียว แต่สอนให้มองในทุกๆ มิติของความจริง พระพุทธศาสนาให้ความเป็นอิสระแก่ผู้ที่นับถือและผู้ปฏิบัติ และนอกจากนั้นเป้าหมายของการปฏิบัติ ตามหลักธรรม ก็เพื่อความเป็นอิสระจากโลภะ ความโลภ ความอยากได้ในทางที่ทุจริต ความโกรธ ความเดือดดาลใจ และโมหะ ความหลง ความไม่รู้ตามความเป็นจริง เน้นความอิสระหลุดพ้น (วิมุตติ) เป็นศาสนาที่ถือหลักปัญญาเป็นสำคัญ ทั้งปัญญาระดับโลกียะ และปัญญาระดับโลกุตระะ ดังมีพุทธ พจน์ว่า “ปัญญาตตรา สัพเพ ธมมา ธรรมทั้งหลายทั้งปวงมีปัญญาเป็นยอดยิ่ง” สอนให้เป็นผู้ดำเนิน ชีวิตตามปัญญา หรือสันทัดดำเนินชีวิตตามความรู้ มิใช่ให้ดำเนินชีวิตตามความรู้สึก ทั้งหมดโดย ภาพรวมแล้วหลักคำสอนหลักความเชื่อทางพระพุทธศาสนา มีความเชื่อว่ามนุษย์สามารถฝึกได้พัฒนา ได้ เชื่อว่ามนุษย์ประเสริฐด้วยการฝึกฝนพัฒนา และมนุษย์ทุกคนในโลกนี้สามารถฝึกได้พัฒนาได้ ทุก คนในโลกนี้มีสิทธิ์เข้าถึงหลักคำสอนได้ และสามารถนำเอาหลักคำสอนทางศาสนาไปปฏิบัติตามได้ มี สิทธิ์ได้รับผลจากการปฏิบัติตามสมควรแก่กรรม เหมือนกันทุกชาติ ทุกภาษา โดยไม่เลือกพรรคเลือก พวก ผลดีของการประยุกต์ขั้นศีลธรรมไปใช้ในชีวิตประจำวันดังนี้ (๑) เป็นที่รักที่ขอบของคนเป็นอัน มาก (๒) เป็นผู้ไม่โหดร้ายไม่มากด้วยเวร (๓) เป็นผู้ไม่เดือดร้อนไม่มากด้วยโทษ (๔) เป็นผู้ไม่ตายไป

ด้วยความหลงผิด (๕) เมื่อตายไปย่อมเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ (๖) ทำให้เป็นคนหนักแน่น ไม่อ่อนแอ ท้อถอย กล้าเผชิญกับปัญหาชีวิตทุกชนิด (๗) ทำให้บุคคลมีมารยาทที่งดงาม ไม่วุ่นวาย ไม่โกรธง่าย (๘) ช่วยพัฒนาคนให้เป็นบัณฑิต เป็นคนมีเสน่ห์น่ารัก (๙) เป็นบ่อเกิดของศีล สมาธิ ปัญญา (๑๐) เป็นเครื่องมือตัดต้นเหตุของความชั่วร้ายทั้งหลาย (๑๑) ช่วยให้ผู้ประสบอุบัติเหตุพรหมจรรย์ บรรลุธรรมได้รวดเร็วในชีวิตประจำวัน คนเราย่อมได้รับความทุกข์กาย ทุกข์ใจ อยู่เป็นประจำ มาก บ้างน้อยบ้างขึ้นอยู่กับเหตุปัจจัย การแก้ไข ต่อสู้ปัญหา ชีวิตที่เข้มแข็งเท่านั้นจึงจะเอาชนะได้ มีความสุขความเจริญ ช่วยพัฒนาคุณภาพชีวิตให้กล้าเผชิญกับปัญหา ความสำเร็จ แม้บางครั้งจะพบกับสิ่งที่ตนเองไม่ชอบใจ ก็ต่อสู้กับกิเลสภายในใจไม่ให้จิตเศร้าหมองขึ้นมาได้ เมื่อจิตเบิกบานอารมณ์ก็ดี ทำอะไรก็ดี จะอยู่กับเพื่อนบ้านหรือเพื่อนๆ ด้วยกันเป็นบุคคลที่ช่วยแก้ไขปัญหาให้กับผู้อื่นได้ เพราะมีจิตใจที่สมบูรณ์ด้วยขันติธรรม จึงทำให้หลักธรรมต่างๆ เกิดขึ้นในจิตใจ บอกอธิบายหลักปัญหาให้รู้จักมีสติในการแก้ไขปัญหาได้

ผลเสียของการขาดขันติ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย โทษของความไม่อดทน ๕ ประการนี้ คือ ๑.ผู้ไม่อดทนย่อมไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่ชอบใจของคนเป็นอันมาก ๒.ย่อมเป็นผู้มากด้วยเวร ๓.ย่อมเป็นผู้มากด้วยโทษ ๔.ย่อมเป็นผู้หลงกระทำกาละ ๕.เมื่อตายไปย่อมถึงอบายทุกคติ วินิบาต นรก ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย โทษของความไม่อดทน ๕ ประการนี้แล” เป็นเรื่องปกติธรรมดาของบุคคลผู้ไม่มีความอดทน ย่อมไม่เป็นที่รักของผู้อื่น ไม่มีใครอยากจะทำอะไรให้ไม่พอใจ ก็อาจจะเอาคืนแก้แค้น ด้วยการกระทำในสิ่งที่ไม่ดีต่อบ ย่อมเป็นการก่อเวรเพิ่มมากยิ่งขึ้น การกระทำทางกาย วาจา ย่อมไม่ดี ซึ่งมาจากจิตใจที่ไม่ดี ก่อให้เกิดโทษเวลาที่เมื่ออดทน เป็นผู้ที่ลืมนิ้วด้วยความโกรธ เป็นอย่างนี้บ่อยๆ ย่อมไม่เป็นผลดีอย่างแน่นอน เพราะจะทำให้เวลาใกล้จะสิ้นชีวิต ถ้าเกิดความโกรธเกิดความไม่พอใจ อย่างรุนแรงขึ้น ขณะนั้นย่อมไม่อดทน เมื่อไม่อดทนก็ย่อมจะไหลไปตามอำนาจของอกุศล จึงเป็นผู้หลงกระทำกาละ (หลงตาย) คือตายไปอย่างไม่มีที่พึ่ง

ผู้ที่ไม่อดทนเมื่อตายไปแล้วย่อมเข้าถึงอบายภูมิ ทุกคนเกิดมาแล้วต้องตายอย่างแน่นอน ถ้าหากว่าเวลาใกล้ตายจิตใจเศร้าหมอง ก็จะเป็นปัจจัยให้ไปเกิดในอบายภูมิ ซึ่งเต็มไปด้วยโทษและภัยที่น่ากลัวเป็นอย่างยิ่ง

พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงแสดงโทษของความไม่อดทนไว้ เพื่อเป็นเครื่องเตือนพุทธบริษัท ให้เป็นผู้เห็นโทษของความไม่อดทน เห็นโทษของอกุศล, กุศลทั้งหลาย เพื่อเป็นเครื่องเพิ่มพูนความอดทน ที่จะเป็นกุศลมากยิ่งขึ้นในชีวิตประจำวัน เพื่อขัดเกลากิเลสของตนเองยิ่งขึ้นไป เมื่อทนแล้ว ก่อให้เกิดสุขดังพระบาลีว่า “ขันติ หิตสุขาวะหา” แปลว่า ความอดทนนำสุขมาให้ คนส่วนใหญ่มักจะพูดว่า อดทนมีแต่ทุกข์ ที่จริงทุกข์เพราะว่ายั้งเข้าไปไม่ถึงความอดทนจริง ความจริงนั้นต้องมีจิตใจที่เข้มแข็ง เมตตาต่อกัน ให้อภัยกัน คิดเสียว่าทุกคนเกิดมาต้องดิ้นรนต่อสู้เกี่ยวกับการดำเนินชีวิต ต้องพึ่งพาอาศัยกัน จึงทำให้กิเลสสงบลง สิ่งที่ขาดไม่ได้นั้นก็คือมีสติอยู่ทุกขณะจิตที่คิด หากมนุษย์ที่ขาดความอดทนทุกรายจะต้องเสวยทุกข์ตลอดเวลา พระพุทธเจ้ามิได้บอกว่าขณะทนเป็นสุข แต่หลังจากทนได้แล้วนั้นแหละจึงเป็นสุข ขันติเป็นตบะธรรมขั้นเยี่ยมสำหรับผู้ที่มีมุขฝึกลบอบรมตนเอง เพื่อก้าวขึ้นสู่ความเป็นยอดนักสร้างบารมี พระพุทธองค์ทรงสอนให้เรา รู้จักอดทน เวลาที่มีความโกรธเกิดขึ้นเราก็คงต้องรู้เท่าทันว่า นี่คือนิกละ โทสะ แล้วรีบหยุดความโกรธ ด้วยการทำใจหยุดนิ่งเฉยๆ ไม่นานความโกรธ

นั่นก็จะดับไป มีสติปัญญาคอยระแวดระวังให้ความโกรธอยู่ในระดับที่ควบคุม แล้วรีบหาวิธีที่เหมาะสมกับสถานการณ์นั้น คือ สติ เป็นสิ่งแรกที่สามารถระงับความโกรธได้

สรุป การประยุกต์ใช้หลักขันติของพระโพธิสัตว์ในมหานิบาตชาดก เพื่อใช้ใน ชีวิตประจำวัน สามารถประยุกต์ใช้โดยการพิจารณาสิ่งที่เกิดขึ้นในทุกวันๆ ในชีวิตประจำวันที่เรา นั้นต้องพบเจอ ไม่ว่าจะเป็นด้านศาสนา การเมือง เศรษฐกิจ สังคม ที่มากระทบแก่ร่างกายและจิตใจของ เราให้อ่อนแอและก่อให้เกิดเป็นความโลภ โกรธ หลง เพราะโทษแห่งการขาดขันติบารมีนั้นสามารถสร้าง ความเดือดร้อนและเสียหายแก่ตนเองและผู้อื่น เช่น ความโทสะ ทำให้ทำร้ายร่างกายของผู้อื่นได้ เพราะขาดขันติ เป็นต้น เมื่อสามารถบำเพ็ญขันติบารมีธรรมได้แล้วก็จะได้รับประโยชน์ของขันติ ๖ ประการกล่าว คือ ๑) ทำให้เป็นคนหนักแน่น ไม่อ่อนแอ ไม่ท้อถอย กล้าเผชิญชีวิตทุกชนิดได้ ๒) ทำให้บุคคลมีมารยาทที่งดงาม ไม่ก้าวร้าว มักริษยา ๓) ความอดทนช่วยพัฒนาคนให้เป็นบัณฑิต เป็นคนมีเสน่ห์น่ารัก ๔) ความอดทนเป็นบ่อเกิดของศีล สมาธิ และปัญญา ๕) ความอดทนเป็น เครื่องมือตัดต้นเหตุของความชั่วทั้งหลาย ๖) ความอดทนช่วยให้บุคคลประพฤติพรหมจรรย์บรรลุ ธรรมได้รวดเร็ว ดังเช่นที่ได้ปรากฏการบำเพ็ญขันติบารมีในชาดกของพระโพธิสัตว์ ผู้ปรารถนาที่จะ เป็นพระพุทธเจ้าในอนาคตกาล และขันติของพระโพธิสัตว์เป็นคุณธรรมสำคัญประจำตัวปัจเจกบุคคล ในการดำรงชีวิตทั้งเพื่อประโยชน์ชีวิตในปัจจุบันประโยชน์เบื้องหน้าและประโยชน์สูงสุดแห่งชีวิต ตามลำดับแห่งการพัฒนาตนเองในพระพุทธศาสนาจากสิ่งที่ทำได้ง่ายไปสู่สิ่งที่ทำได้ยากขันติก็ เช่นเดียวกัน บุคคลใช้ขันติตั้งแต่ระดับสามัญในการดำรงชีวิตทางโลกเมื่อจะพัฒนาตนเองย่อมต้อง อาศัยขันติที่ได้รับการฝึกฝนดีแล้ว เพื่อเป็นฐานในการเจริญคุณธรรมในระดับที่สูงขึ้นนอกจากจะเป็น ประโยชน์ตนแล้วยังเป็นประโยชน์ต่อผู้อื่นด้วย เพราะคนที่รู้จักอดทนยับยั้ง ใจตนได้ จะไม่เบียดเบียน คนอื่นให้ได้รับความเดือดร้อน แต่จะเป็นผู้บำเพ็ญประโยชน์ต่อผู้อื่น จึงทำให้ตนเองและสังคมเป็นสุข

บทที่ ๕

สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

การศึกษาวิจัยเรื่อง “ลักษณะขันติของพระโพธิสัตว์ในมหานิบาตชาดก” มีวัตถุประสงค์ ดังนี้ ๑) เพื่อศึกษาความหมายขันติในพระพุทธศาสนา ๒) เพื่อศึกษาลักษณะขันติของพระโพธิสัตว์ในมหานิบาตชาดก ๓) เพื่อประยุกต์ใช้หลักขันติของพระโพธิสัตว์ในมหานิบาตชาดก เพื่อใช้ใน ชีวิตประจำวัน

การศึกษาวิจัยในครั้งนี้ ผู้วิจัยได้ดำเนินการวิจัยตามระเบียบวิธีวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) ซึ่งใช้วิธีการรวบรวมข้อมูล การศึกษาข้อมูลจากเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องในการวิเคราะห์เนื้อหา

๕.๑ สรุปผลการวิจัย

๕.๒ ข้อเสนอแนะ

๕.๒.๑ ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

๕.๒.๒ ข้อเสนอแนะเชิงปฏิบัติ

๕.๒.๓ ข้อเสนอแนะเพื่อการวิจัยครั้งต่อไป

๕.๑ สรุปผลการวิจัย

๕.๑.๑ ความหมายขันติในพระพุทธศาสนา

ผลการวิจัยพบว่า ขันติในความหมายของพระพุทธศาสนา หมายถึง อดกลั้นต่อความทุกข์ทั้งทางกาย ทางวาจา และทางใจ เช่น อดทนต่อสภาพของปัจจัยความร้อนหรือความเย็น อดทนต่อความทุกข์เวทนาของร่างกายเมื่อเจ็บป่วย อดทนต่อคำตำ คำดูหมิ่น และอดทนต่อความโลภ ความโกรธ ความหลง นั่นคือ ความอดทน อดกลั้น ต่อความทุกข์ทรมานทั้งทางร่างกาย และจิตใจ การระงับความต้องการทางใจของตนเพื่อไม่ได้ตามต้องประสงค์ รู้จักทนไว้เมื่อไม่ได้รับสิ่งที่ต้องการ ด้วยการรู้จักอดทน และอดกลั้นไม่แสดงอาการประทุพติที่ไม่ดีอันจะมีผลร้ายต่อตนเอง และผู้อื่น และยังหมายถึง ความเข้มแข็งของจิตใจของบุคคลในการที่จะละทิ้งความชั่ว การกระทำความดี และทำจิตใจให้ผ่องใสอยู่เสมอ แม้จะกระทบกระทั่งในสิ่งที่ไม่พึงปรารถนาก็ตามการรักษาปกติภาวะของตนไว้ได้ ไม่ว่าจะถูกกระทบกระทั่งด้วยสิ่งอันเป็นที่พึงปรารถนา หรือไม่พึงปรารถนาก็ตาม มีความมั่นคงหนักแน่นเหมือนแผ่นดิน ซึ่งไม่หวั่นไหว ไม่ว่าจะมียศคนเทอะไรลงไป ของเสีย ของหอม ของสกปรกหรือของดีงามก็ตาม

๕.๑.๒ ลักษณะขันติของพระโพธิสัตว์ในมหานิบาตชาดก

ผลการวิจัยพบว่า ลักษณะขันติของพระโพธิสัตว์ในมหานิบาตชาดก ขันติในมหานิบาตชาดก ตั้งแต่เตมียชาดก – เวสสันดรชาดก โดยภาพรวมผู้วิจัยได้พบว่า ขันติที่ปรากฏในมหานิบาตชาดกแต่ละชาดก มีขันติปรากฏชัดเจน แต่บางชาดกก็อาศัยบริบทรอบข้างที่มีความเกี่ยวเนื่องถึงกัน

ผู้วิจัยเองก็จับเอาประเด็นมาขยายเนื้อความมาวิเคราะห์ตามเนื้อเรื่อง ที่ปรากฏอยู่ในมหานิบาตชาดก ชั้นดีเป็นหลักธรรมสำคัญต่อชีวิตของพระโพธิสัตว์ทั้ง ๑๐ พระองค์ ในเนื้อหาตั้งแต่ต้นเทมียชาดก – เวสสันดรชาดก เห็นได้ว่า พระโพธิสัตว์อาศัยหลักชั้นดีเป็นลักษณะชั้นดีธรรมดา ชั้นดีอย่างกลาง ชั้นดีอย่างสูงสุด ทั้ง ๓ อย่างนี้ในการบำเพ็ญบารมี ซึ่งจะมีปรากฏแทรกแซงอยู่ในเนื้อหาทั้งหมดของแต่ละชาดก ตัวอย่างเช่น เทมียชาดก “พระเทมีย์ทรงทำเป็นหุหนวก ทำเป็นใบ้ และไม่เคลื่อนไหวเลย ตลอดเวลา ๑๖ ปี” ซึ่งจากได้การกระทำนี้ ทำให้เห็นถึง ความอดทนอดกลั้นของพระเทมีย์ ซึ่งต้องทำ เป็นคนง่อยคนใบ้ คนหุหนวกสารพัดเป็นเวลานานการกระทำนี้แสดงให้เห็นถึงลักษณะชั้นดีที่บุคคลทั่วไปทำได้ยากยิ่ง ต้องอาศัยหลักชั้นดีอย่างสูงสุดในการกระทำเช่นนี้ เป็นต้น ถ้าพระโพธิสัตว์ชาดกชั้นดี ก็ไม่สามารถที่จะบรรลุเป้าหมายได้ ถึงแม้ว่าชีวิตในตอนต้นในแต่ละชาดกจะมีอุปสรรคมาขัดขวางมากมาย ให้ได้รับความเจ็บปวดทั้ง ร่างกาย และจิตใจ แต่ด้วยหลักชั้นดีที่พระโพธิสัตว์ได้ทรงบำเพ็ญนั้น ก็สามารถอดทนต่อความเจ็บปวดทั้งร่างกายและจิตใจได้ โดยใช้หลักของชั้นดี ผืนผ้าในทูลเรื่องราว ไม่ว่าพระองค์จะอยู่ในสถานการณ์ใด เวลาไหน และด้วยหลักชั้นดีนี้เอง ท้ายที่สุดพระโพธิสัตว์ก็บรรลุเป้าหมายที่พระองค์ทรงวางไว้ ในทุกภพ

๕.๑.๓ การประยุกต์ใช้หลักชั้นดีของพระโพธิสัตว์ในมหานิบาตชาดก เพื่อใช้ใน ชีวิตประจำวัน

ผลการวิจัยพบว่า การประยุกต์ใช้หลักชั้นดีของพระโพธิสัตว์ในมหานิบาตชาดก เพื่อใช้ใน ชีวิตประจำวัน สามารถประยุกต์ใช้โดยการพิจารณาสิ่งที่เกิดขึ้นในทุกวันๆ ในชีวิตประจำวันที่เรา นั้น ต้องพบเจอ ไม่ว่าจะเป็นด้านศาสนา การเมือง เศรษฐกิจ สังคม ที่มากระทบแก่ร่างกายและจิตใจของเราให้อ่อนแอและก่อให้เกิดเป็นความโลภ โกรธ หลง เป็นต้น เพราะโทษแห่งการขาดชั้นดีบารมีนั้น สามารถสร้างความเดือดร้อนและเสียหายแก่ตนเองและผู้อื่น เช่น ความโทสะ ทำให้ทำร้ายร่างกายของผู้อื่นได้ เพราะขาดชั้นดี เป็นต้น เมื่อสามารถบำเพ็ญชั้นดีบารมีธรรมได้แล้วก็จะได้รับประโยชน์ของชั้นดี ๖ ประการกล่าว คือ ๑) ทำให้เป็นคนหนักแน่น ไม่อ่อนแอ ไม่หือถอย กล้าเผชิญชีวิตทุกชนิดได้ ๒) ทำให้บุคคลมีมารยาทที่ดีงาม ไม่อวดมั่ง ง่ายโกรธ ๓) ความอดทนช่วยพัฒนาคนให้ เป็นบัณฑิต เป็นคนมีเสน่ห์น่ารัก ๔) ความอดทนเป็นบ่อเกิดของศีล สมาธิ และปัญญา ๕) ความอดทน เป็นเครื่องมือตัดต้นเหตุของความชั่วทั้งหลาย ๖) ความอดทนช่วยให้บุคคลประพฤติพรหมจรรย์บรรลุธรรมได้รวดเร็ว ดังเช่นที่ได้ปรากฏการบำเพ็ญชั้นดีบารมีในชาดกของพระโพธิสัตว์ ผู้ปรารถนาที่จะเป็นพระพุทธเจ้าในอนาคตกาล และชั้นดีของพระโพธิสัตว์เป็นคุณธรรมสำคัญประจำตัวปัจเจกบุคคล ในการดำรงชีวิตทั้งเพื่อประโยชน์ชีวิตในปัจจุบันประโยชน์เบื้องหน้าและประโยชน์สูงสุดแห่งชีวิตตามลำดับแห่งการพัฒนาตนเองในพระพุทธศาสนาจากสิ่งที่ทำได้ง่ายไปสู่สิ่งที่ทำได้ยากชั้นดีก็เช่นเดียวกัน บุคคลใช้ชั้นดีตั้งแต่ระดับสามัญในการดำรงชีวิตทางโลกเมื่อจะพัฒนาตนเองย่อมต้องอาศัยชั้นดีที่ได้รับการฝึกฝนดีแล้ว เพื่อเป็นฐานในการเจริญคุณธรรมในระดับที่สูงขึ้นนอกจากจะเป็นประโยชน์ตนแล้วยังเป็นประโยชน์ต่อผู้อื่นด้วย เพราะคนที่รู้จักอดทนยับยั้ง ใจตนได้ จะไม่เบียดเบียนคนอื่นให้ได้รับความเดือดร้อน แต่จะเป็นผู้บำเพ็ญประโยชน์ต่อผู้อื่น จึงทำให้ตนเองและสังคมเป็นสุข

๕.๒ ข้อเสนอแนะ

จากการศึกษาวิจัยเรื่อง “ลักษณะขันติของพระโพธิสัตว์ในมหานิบาตชาดก” ผู้วิจัยขอเสนอให้ผู้ที่เกี่ยวข้อง ได้นำไปศึกษาวิจัยครั้งต่อไปในประเด็นดังต่อไปนี้

๕.๒.๑ ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

- ๑) ควรมีการจัดการอบรมของทุกหน่วยงานของราชการให้ตระหนักถึงความสำคัญของคำว่า “อดทน”
- ๒) รัฐควรมีหลักสูตรที่สอนเยาวชนของชาติให้รู้จักคำว่า “ขันติ” เพื่ออนาคตของชาติ
- ๓) รัฐควรสร้างค่านิยมของคำว่า “ขันติ” ให้เป็นคุณธรรมที่ประเสริฐสูงส่ง และทรงคุณประโยชน์อย่างยิ่ง ผู้มีขันติ ความอดทนเป็นคุณธรรมประจำใจ

๕.๒.๒ ข้อเสนอแนะเชิงปฏิบัติ

- ๑) ศึกษาการประยุกต์ใช้ขันติของพระโพธิสัตว์ในการบริหารงานบ้านเมือง
- ๒) ศึกษาการดำเนินชีวิตของชาวพุทธตามหลักขันติที่ปรากฏในพระไตรปิฎก
- ๓) ศึกษาหลักธรรมที่ส่งเสริมการประพฤติก่อนขันติ

๕.๒.๓ ข้อเสนอแนะเพื่อการวิจัยครั้งต่อไป

- ๑) ศึกษาการดำเนินชีวิตของชาวพุทธตามหลักขันติที่ปรากฏในขันติของพระโพธิสัตว์ในมหานิบาตชาดก
- ๒) ศึกษาเปรียบเทียบการบำเพ็ญขันติบารมีของพระโพธิสัตว์ฝ่ายเถรวาทกับมหายาน
- ๓) ศึกษาหลักธรรมที่ส่งเสริมให้เกิดขันติของพระโพธิสัตว์

บรรณานุกรม

๑. ภาษาไทย :

ก. ข้อมูลปฐมภูมิ

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๐๐.

_____พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

_____อรรถกถาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, โรงพิมพ์วิญญูณ, ๒๕๓๔.

_____ฎีกาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

_____ปกรณ์วิเสสภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, โรงพิมพ์วิญญูณ, ๒๕๓๙.

มหามงกุฎราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกฉบับภาษาไทย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหามงกุฎราชวิทยาลัย, ๒๕๒๕.

_____พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถา แปลชุด ๙๑ เล่มกรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหามงกุฎราชวิทยาลัย, ๒๕๒๕.

ข. ข้อมูลทุติยภูมิ

(๑) หนังสือ :

น มุกกันต์, พ.อ.. มงคลชีวิต. กรุงเทพมหานคร : สร้างสรรค์บุ๊คส์, ๒๕๔๙

พระธรรมปิฎก ป.อ. ปยุตโต. พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘

พระมหาสมชาย ฐานวุฑโฒ. มงคลชีวิต ฉบับ “ทางก้าวหน้า”, ๒๕๓๓.

พระสิริมงคลจารย์. มงคลัตถทีปนี ทูตโย ภาโค. พิมพ์ครั้งที่ ๑๓ กรุงเทพมหานคร : มหามงกุฎราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่ม ๒๙.

กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

มหามงกุฎราชวิทยาลัย, พระธัมมปัทมฐกถาแปล ภาค ๕, พิมพ์ครั้งที่ ๑๔. กรุงเทพมหานคร : มหามงกุฎราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐.

มหามกุฏราชวิทยาลัย. **พระธัมมปัทมฐกถาแปล ภาค ๗. พิมพ์ครั้งที่ ๑๒.** กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๒.

ไสว มาลาทอง. **คู่มือการศึกษาจริยธรรม.** กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๔๒.

สุชีพ ปุญญานุภาพ. **พระไตรปิฎก ฉบับสำหรับประชาชน. พิมพ์ครั้งที่ ๑๖.** กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘.

(๒) วิทยานิพนธ์ :

นางศิริวรรณ คำบัว. ศึกษาคุณค่าของขันติที่ส่งเสริมการประพุดติมงคล ๓๘. **วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตร์มหาบัณฑิต** สาขาพระพุทธศาสนา. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔

พระครูสุตธรรมวิสุทธิ. การศึกษาวิเคราะห์หลักขั้นต้นในการดำเนินชีวิตของชาวตำบลท่าม่วงอำเภอเสลภูมิจังหวัดร้อยเอ็ด. **วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตร์มหาบัณฑิต** สาขาพระพุทธศาสนา. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕

พระทักษกร ฐริปัญญา สมขวัญ . ศึกษาขันติในฐานะหลักธรรมที่ส่งเสริมการรักษาศีล ๕ ข้อที่ ๑ ในพระพุทธศาสนา. **วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตร์มหาบัณฑิต** สาขาพระพุทธศาสนา. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗

พระมหาชั้นทอง วิชาเดช. การศึกษาวิเคราะห์เรื่องขันติในพุทธศาสนาเถรวาท. **วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต** สาขาพุทธศาสนศึกษา: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๔๕

พระมหาวุฒิเมธส์ วุฑฒิเมโธ. ศึกษาคุณค่าของขันติที่ส่งเสริมการประพุดติมงคล ๓๘”, **วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตร์มหาบัณฑิต** สาขาพระพุทธศาสนา. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔.

ประวัติผู้วิจัย

- ชื่อ : พระอธิการทองหนัก ฉายา กตสโร นามสกุล (มีลาบ)
- วัน/เดือน/ปี : ๑๓ เดือนมิถุนายน พุทธศักราช ๒๕๐๗ ปี มะโรง
- การศึกษา : น.ธ. เอก สำนักเรียนคณะสงฆ์จังหวัดกำแพงเพชร พ.ศ. ๒๕๕๒
หลักสูตรประกาศนียบัตรการบริหารกิจการคณะสงฆ์ (ป.บส.) พ.ศ. ๒๕๕๙
พร.บ. สาขาวิชาการจัดการเชิงพุทธ พ.ศ. ๒๕๕๔
- ปีที่เข้าศึกษา : พุทธศักราช ๒๕๕๘
- ปีที่สำเร็จการศึกษา : พุทธศักราช ๒๕๖๑
- ที่อยู่ปัจจุบัน : วัดเวฬุวนาราม เลขที่ ๑๙๘ หมู่ที่ ๑ ตำบลโนนพลวง อำเภอลานกระบือ
จังหวัดกำแพงเพชร รหัสไปรษณีย์ ๖๒๑๗๐
- โทรศัพท์ : ๐๘๔-๕๙๓๖๑-๘๙